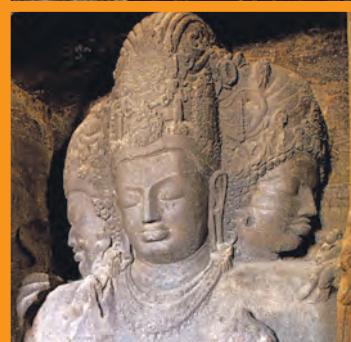
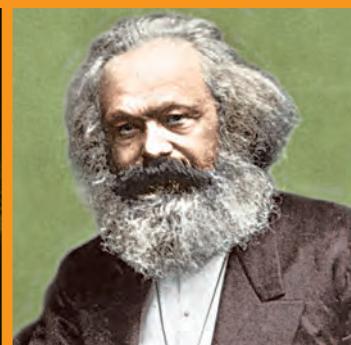
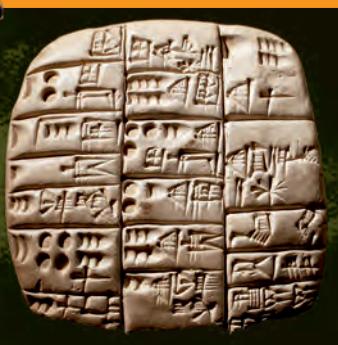
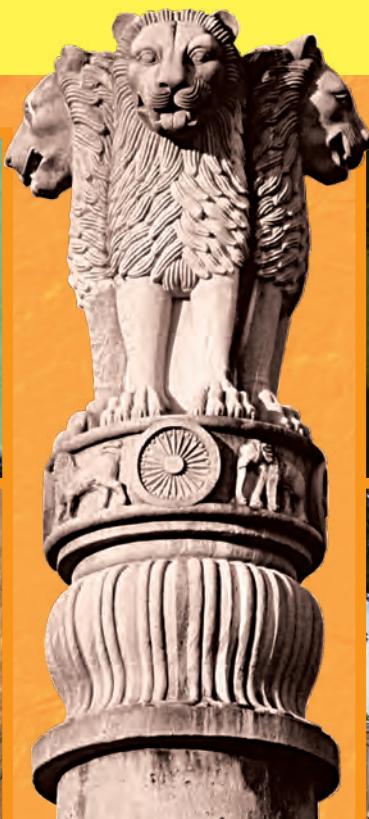

ઇતિહાસ અને રાજ્યરાસ્ત્ર

ધોરણ - દસમું

ભારતનું સંવિધાન

ભાગ ૪ ૫

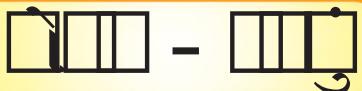
નાગરિકોના મૂળભૂત કર્તવ્યો

અનુચ્છેદ ૫૧ ૬

મૂળભૂત કર્તવ્ય - ભારતના પ્રત્યેક નાગરિકનું એ કર્તવ્ય છે કે તેણે -

- (ક) સંવિધાનનું પાલન કરવું. સંવિધાનના આદર્શો, રાજ્યધંજ અને રાજ્યગીતનો આદર કરવો.
- (ખ) સ્વાતંત્ર્ય ચળવળની પ્રેરણા આપનારા આદર્શોનું પાલન કરવું.
- (ગ) દેશના સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડતા સુરક્ષિત રાખવા પ્રયત્નશીલ રહેવું.
- (ધ) આપણા દેશનું રક્ષણ કરવું, દેશની સેવા કરવી.
- (૯) દરેક પ્રકારના લેદભાવને ભૂલીને એકતા અને બંધુત્વની ભાવના વિકસાવવી. જીવોના સન્માનને ઠેસ પહોંચાડનારી પ્રથાઓનો ત્યાગ કરવો.
- (૧૦) આપણી સંભિશ્ર સંસ્કૃતિના વારસાનું જતન કરવું.
- (૧૧) નૈસર્જિક પર્યાવરણનું જતન કરવું. સજીવ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દ્યાભાવ રાખવો.
- (૧૨) વૈજ્ઞાનિક દાખિલા, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેળવવી.
- (૧૩) સાર્વજનિક માલમતાનું જતન કરવું. હિંસાનો ત્યાગ કરવો.
- (૧૪) દેશની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ માટે વ્યક્તિગત તેમજ સામૂહિક કાર્યમાં ઉત્તમતા-શ્રેષ્ઠતાનું સ્તર જળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો.
- (૧૫) ૧૪ વધુ જૂથના બાળકોને તેમના વાતીએ શિક્ષણની તક પૂરી પાડવી.

ઈતિહાસ અને રાજ્યરાસ્ત્ર

□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□

તમારા સ્માર્ટ ફોનમાં DIKSHA APP છારા પાઠ્યપુસ્તકનાં પહેલા પાનાં પરના Q.R. Code છારા ડિજિટલ પાઠ્યપુસ્તક અને દરેક પાઠમાં આપેલ Q.R. Code છારા તે પાઠ સંબંધિત અદ્યાયન-અદ્યાપન માટે ઉપયોગી દશ્ય-શ્રાવ્ય સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થશે.

સંશોધન : મંડળ

પુસ્તક :

પાઠ્યપુસ્તક

© પાઠ્યપુસ્તક પ્રાચીન કલા વિજ્ઞાન અને પ્રાચીન કાળ પુસ્તક - ૪૦૦૦૫.

આ પુસ્તકના બધા હક્ક મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક નિર્મિતિ અને અભ્યાસક્રમ સંશોધન મંડળ પાસે રહેશે. આ પુસ્તકનો કોઈપણ ભાગ સંચાલક, મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક નિર્મિતિ અને અભ્યાસક્રમ સંશોધન મંડળની લેખિત પરવાનગી સિવાય વાપરી શકાશે નાહિએ.

પાઠ્યપુસ્તક મંડળ

ડૉ. સદાનંદ મોરે, અધ્યક્ષ
શ્રી મોહન શેટે, સદસ્ય
શ્રી પાંડુરંગ બલકવડે, સદસ્ય
ડૉ. શુભાંગના અત્રે, સદસ્ય
ડૉ. સોમનાથ રોડે, સદસ્ય
શ્રી બાપુસાહેબ શિંદે, સદસ્ય
શ્રી બાળકૃષ્ણા ચોપડે, સદસ્ય
શ્રી પ્રશાંત સઢકર, સદસ્ય
શ્રી મોગલ જાધવ, સદસ્ય સચિવ

પાઠ્યકુદ્મા મંડળ મંડળ

ડૉ. શ્રીકાંત પરાંજપે, અધ્યક્ષ
પ્રા. સાધના કુલકર્ણી, સદસ્ય
ડૉ. પ્રકાશ પવાર, સદસ્ય
પ્રા. અંજિંકય ગાયકવાડ, સદસ્ય
પ્રા. સંગિતા આહેર, સદસ્ય
ડૉ. મોહન કાશીકર, સદસ્ય
શ્રી વૈજનાથ કાળે, સદસ્ય
શ્રી મોગલ જાધવ, સદસ્ય સચિવ

પાઠ્યપુસ્તક મંડળ મંડળ

શ્રી રાહુલ પ્રભુ શ્રી વિશાલ કુલકર્ણી
શ્રી સંજ્ય વડ્લેકર પ્રા. શેખર પાટીલ
શ્રી સુભાષ રાઠોડ શ્રી રામદાસ ઠાકર
સૌ. સુનીતા દળવી ડૉ. અંજિત આપટે
ડૉ. શિવાની લિમયે ડૉ. મોહન ખડસે
શ્રી ભાઉસાહેબ ઉમાટે સૌ. શિવકન્યા કટેરકર
ડૉ. નાગનાથ યેવલે શ્રી ગૌતમ ડાંગે
શ્રી સદાનંદ ડોંગરે ડૉ. વ્યંકટેશ ખરાત
શ્રી રવીન્દ્ર પાટીલ શ્રી રવીન્દ્ર જિંદે
સૌ. ઝપાલી ગિરકર ડૉ. પ્રભાકર લોઢે
ડૉ. મિનાક્ષી ઉપાદ્યાચ ડૉ. મંજિરી ભાલેરાવ
ડૉ. રાવસાહેબ શેળકે પ્રા. શાશી નિઘોજકર
ડૉ. સતીશ ચાપલે

પાઠ્યપુસ્તક મંડળ

કેતકી નિતેશ જાની, વિશેષાધિકારી
ગુજરાતી વિભાગ પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, પુણે

પાઠ્યપુસ્તક

ડૉ. શુભાંગના અત્રે,
ડૉ. ગાણેશ રાઉિત

ડૉ. વૈભવી પળસુલે

પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક
શ્રી દેવદત્ત પ્રકાશ બલકવડે

ધર્મિકા ધીરેન દોશી

૭૦ જી.એસ.એમ. કિમવોછ

પુસ્તક

પુસ્તક

વિનિતા અંટરપ્રાયજેસ, પુણે

પુસ્તક

શ્રી મોગલ જાધવ
વિશેષાધિકારી, દીતિહાસ અને નાગરિકશાસ્ત્ર

સૌ. વર્ષા સરોદે

સહાયક વિશેષાધિકારી, દીતિહાસ અને નાગરિકશાસ્ત્ર
પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, પુણે.

પાઠ્યપુસ્તક

શ્રી સચિતાનંદ આફળે,
મુખ્ય નિર્મિતિ અધિકારી
શ્રી પ્રભાકર પરબ,
નિર્મિતિ અધિકારી
શ્રી શશાંક કણિકાંડળે,
સહાયક નિર્મિતિ અધિકારી

પાઠ્યપુસ્તક

શ્રી વિવેક ઉત્તમ ગોસાવી, નિયંત્રક
પાઠ્યપુસ્તક નિર્મિતિ મંડળ,
પ્રભાદેવી, મુંબઈ-૨૫.

ભારતનું સંવિધાન

આમુખ

અમે ભારતના લોકો ભારતને એક સાર્વભૌમ સમાજવાદી બિનસાંપ્રદાયિક લોકતંત્રાત્મક પ્રજાસત્તાક તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો

તથા તેના સર્વ નાગરિકોને :

સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીયન્યાય
વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા,
ધર્મ અને ઉપાસનાનીસ્વતંત્રતા
દરજજા અને તકનીસમાનતા
પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવાનો
અને તેઓ સર્વમાં
વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાજ્યની
એકતા અને અખંડતા સુદૃઢ કરે એવીબંધુતા
વિકસાવવાનો
ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પ કરીને

અમારી સંવિધાનસભામાં ૨૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૮ના રોજ
આથી આ સંવિધાન અપનાવી, તેને અધિનિયમિત કરી
અમને પોતાને અર્પિત કરીએ છીએ.

રાજ્યગીત

જનગણમન - અધિનાયક જય હે

ભારત - ભાગ્યવિધાતા.

પંજાਬ, સિંધુ, ગુજરાત, મરાಠા,

દ્રાવિડ, ઉત્કલ, બંગ,

વિંધ્ય, હિમાચલ, યમુના, ગંગા,

ઉચ્છ્વલ જલધિતરંગ,

તવ શુભ નામે જાગે, તવ શુભ આશિષ માગે,

ગાહે તવ જયગાથા.

જનગણ મંગલદાયક જય હે,

ભારત - ભાગ્યવિધાતા.

જય હે, જય હે, જય હે,

જય જય જય, જય હે.

પ્રતિજ્ઞા

ભારત મારો દેશ છે. બધા ભારતીઓ મારાં
ભાઈબહેન છે.

હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ
અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે. હું
સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશા.

હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો
પ્રત્યે આદર રાખીશ અને દરેક જણ સાથે
સભ્યતાથી વર્તીશા.

હું મારા દેશ અને દેશબાંધવો પ્રત્યે
વફાદારી રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. તેમનાં
કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ સમાયેલું
છે.

વિધાર્થી મિત્રો,

ધોરણ ત્રીજાથી પાંચમાં સુધી ઈતિહાસ અને નાગરિકશાસ્ત્ર વિષયનો અભ્યાસક્રમ તમે ‘પરિસર અભ્યાસ’માં કર્યો છે. ધોરણ છન્હાથી અભ્યાસક્રમમાં ઈતિહાસ અને નાગરિકશાસ્ત્ર એક સ્વતંત્ર વિષય છે. ધોરણ છન્હાથી આ બંને વિષયોનો સમાવેશ એક જ પાઠ્યપુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે. ધોરણ દસમાંનું પાઠ્યપુસ્તક તમારા હાથમાં મૂકૃતા અમને આનંદ થાય છે.

પાઠ્યપુસ્તકની રચના વિષય બરાબર સમજાય, મનોરંજક લાગે એ હેતુથી કરી છે. આ પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસ દ્વારા તમને જ્ઞાન સાથે આનંદ મળે એવી અમારી ઈરછા છે. તે માટે પાઠ્યપુસ્તકમાં રંગીન ચિત્રો આપેલા છે. પાઠ્યપુસ્તકના દરેક પાઠને ધ્યાનપૂર્વક શીખવા. તેમાંથી તમને ન સમજાય તે ભાગ શિક્ષક, વાતી પાસે સમજુ લો. ચોરસમાં આપેલી માહિતી તમારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરશે. ઈતિહાસ વિષય રસપ્રદ હોવાની સાથે આપણો મિત્ર છે, એવું માનીને આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરશો તો તમને ચોક્કસ મજા આવશે.

ઈતિહાસના ભાગમાં ‘ઉપયુક્ત/ઉપયોગી ઈતિહાસ’ આપ્યો છે. ઈતિહાસ એ કુતૂહલ અને શોખ તરીકે ઘણાને ગમતો વિષય છે. પરંતુ, શાળાના અભ્યાસક્રમમાં તે ખરેખર કેટલો આવશ્યક છે, તેના પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ તો ભવિષ્યમાં વિધાર્થીઓને કઈ કઈ વ્યાપસાયિક તકો મળી શકશે, તેમણે અપનાવેલા વ્યવસાયમાં તેમને આ વિષયના અભ્યાસથી કંઈ વિશેષ લાભ થશે કે, આ વિશે ઘણાંના મનમાં શંકા હોય છે. આવશ્યક માહિતી ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે શંકા દૂર કરવી મુશ્કેલ છે. તે માહિતી આ પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા ઈતિહાસ વિષયમાં ઉપલબ્ધ કરી આપવામાં આવી છે. દૈનિક જીવનની કોઈપણ વાત હોય, વ્યવસાયનું કોઈપણ ક્ષેત્ર હોય, તે વાતનો, તે વ્યવસાયિક ક્ષેત્રોના વિકાસનો પોતાનો ઈતિહાસ હોય છે. તે ઈતિહાસના જ્ઞાનનો ઉપયોગ વ્યવસાયમાં કૌશલ્યની વૃદ્ધિ કરવા માટે થાય છે, તે આ પાઠ્યપુસ્તકમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

રાજ્યશાસ્ત્રના ભાગમાં ‘ભારતીય સંવિધાનની આગેકૂચ્ય’ વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે. જેમાં ચૂંટણી પ્રક્રિયાની માહિતી, રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક સ્તરે પ્રમુખ રાજકીય પક્ષ, તેમની ભૂમિકા, લોકશાહીને સક્ષમ બનાવતી સામાજિક અને રાજકીય ચળવળ તેમજ લોકશાહી સામેના આહ્વાનો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ વર્ગના વિધાર્થીઓ જલ્દી મતદાર બનવાના છે. આ નવી ભૂમિકા માટે વિધાર્થીઓને સક્ષમ કરવા માટે પાઠ્યપુસ્તકનો આશય ઉપયુક્ત છે.

‘એપ’ના માદ્યમથી ક્યૂઝ્ઝ્ઝાર. કોડ દ્વારા પ્રત્યેક પાઠ સંબંધિત વધુ માહિતી માટે આપને દશ્ય-શાબ્દ્ય સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થશે. તે અભ્યાસ માટે ચોક્કસ ઉપયોગી થશે.

પુણે :

દિનાંક : ૧૮ માર્ચ ૨૦૧૮, ગુડી પડવો
ભારતીય સૌર દિનાંક : ૨૭ ફાગણ ૧૯૩૮

(ડૉ. બુપેન્દ્રા પટેલ)
સંચાલક

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક નિર્મિતિ અને
અભ્યાસક્રમ સંશોધન મંડળ, પુણે

‘ઈતિહાસ’ કુતૂહલ અને શોખ તરીકે ધણાનો ગમતો વિષય હોય છે. પરંતુ શાળાના અભ્યાસક્રમમાં તે ખરેખર કેટલો આવશ્યક છે, તેના પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી ભવિષ્યમાં બાળકોને ક્યા પ્રકારની વ્યવસાચિક તક ઉપલબ્ધ થશે અથવા તેમણે અપનાવેલ વ્યવસાયમાં તેમને આ વિષયના અભ્યાસનો કોઇ વિશેષ લાભ થશે કે, તે વિશે ધણાના મનમાં શંકા હોય છે. આવશ્યક માહિતી ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે શંકા દૂર કરવી મુશ્કેલ લાગે છે. તે માહિતી આ પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા ઉપલબ્ધ કરી આપવામાં આવી છે.

ઈતિહાસની અભ્યાસપદ્ધતિ અને ઈતિહાસલેખન એટલે શું, ઈતિહાસલેખનનો ઈતિહાસ આ બાબતોની માહિતી આજ સુધી વિદ્યાર્થીઓને માત્ર મહાવિદ્યાલય અને વિદ્યાપાઠ સ્તરેજ આપવામાં આવતી હતી. શાળાના અભ્યાસક્રમમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ન હતો. તેથી ઈતિહાસની વैજ્ઞાનિક પદ્ધતિ એટલે શું? તે વિશે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં બ્રમ નિર્માણ થવાની શક્યતાને ધ્યાનમાં લઈને, આ પાઠ્યપુસ્તકના પહેલા બે પાઠમાં ઈતિહાસલેખન વિષય પર સરળ પદ્ધતિમાં ટૂંકમાં માહિતી આપવામાં આવી છે.

માત્ર વિવિધ રાજસત્તા અને તેમની વર્ણણ થયેલા ચુંઝો તેમજ મહાન ચોક્કાઓના પરાક્રમોની કથા પૂરતો જ ઈતિહાસ મર્યાદિત નથી, આ માહિતી શાળાના વિદ્યાર્થીઓને ઈતિહાસના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમયે સમયે આપવામાં આવી છે. તે છતાં પણ ઈતિહાસ એટલે ચોક્કસપણે શું? અને ઈતિહાસનો વર્તમાન સાથે પ્રત્યક્ષ શો સંબંધ છે, તેનું આકલન કરવાની તક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને મળતી ન હતી. આ વાતને નજર સમે રાખીને દસમાંના અભ્યાસક્રમની રચના કરવામાં આવી છે. આ પાઠ્યપુસ્તકમાંના પાઠોની રચના પણ એજ અનુસંધાનમાં કરવામાં આવી છે.

વાસ્તવિકતા તો એ છે કે ઈતિહાસનો રોજિંદા જીવન સાથે અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે. તે સ્પષ્ટ કરવા માટે ‘ઉપયુક્ત ઈતિહાસ’ અથવા ‘લોકો માટે ઈતિહાસ’ એવી નવી જ્ઞાન શાખા છેલ્લા કેટલાક દસકાથી વિકસિત થવા લાગી છે. પરદેશમાં વિદ્યાપીઠોમાં આ વિષયનો અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ છે. આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આ નવા વિષયની માહિતી આપવાની સાથે જ વિવિધ વ્યવસાયોમાં મૂલ્યવર્ધિત સેવા માટે ઈતિહાસના ઊડા અભ્યાસની તેમજ અભ્યાસ કરનારા જાણકાર ઈતિહાસકારોની શું આવશ્યકતા છે, તે પણ જણાવ્યું છે. તે માટેના અભ્યાસક્રમ અને તે અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ હોય તેવી સંસ્થાઓ વિશે પણ માહિતી આપવામાં આવી છે.

રોજિંદા જીવનનો કોઈપણ પ્રસંગ હોય, કોઈ પણ વ્યવસાચિક ક્ષેત્ર હોય, તે પ્રસંગ-ઘટના, વ્યવસાચિક ક્ષેત્રના વિકાસનો પોતાનો ઈતિહાસ હોય છે. અને તે ઈતિહાસના જ્ઞાનનો ઉપયોગ વ્યવસાયના કૌશલ્યની વૃદ્ધિ માટે થાય છે, તેની સ્પષ્ટતા આ પાઠ્યપુસ્તકમાં કરવામાં આવી છે.

મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશના ઊંબરે ઊભેલા દસમીના વિદ્યાર્થીઓને પદવી મેળવવા માટે અભ્યાસક્રમ અને ભવિષ્યની પ્રગતિ માટે અનુકૂળ વ્યવસાય કેવી રીતે પસંદ કર્યો તેવા અનેક પ્રક્રિયા મૂંજવતા હોય છે. ખાસ કરીને ઈતિહાસ વિષયમાં પ્રવીણતા મેળવવાની દરછા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન આપતા પુસ્તકો પણ સરળતાથી ઉપલબ્ધ નથી. આ પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા તે મુશ્કેલી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તે માટે ઉપયોગી માહિતીની સાથે રસપ્રદ માહિતી અને ચિત્રોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

શાળાકીય સ્તરે નાગરિકશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમમાં સામાજિક-રાજકીય પરિસર ઓળખથી માંડીને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધ અને આપણાં દેશની રાજકીય પ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ એવા વ્યાપક આશયનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ આશયના અદ્યાત્મન ઉદ્દેશો આપ અદ્યાપન દ્વારા સાધ્ય કરશો જ, પણ તેની સાથેજ ધોરણ દસમાં વર્ગની આંતરકિયા માત્ર માહિતીપ્રધાન ન રહેતા તેને રોજિંદી ઘટનાઓ સાથે જોડવી જોઈએ. ભારતીય લોકશાહી સમે આહ્વાનો તો છે જ, પરંતુ લોકશાહીને મજબૂત બનાવનાર પરંપરાઓ પણ મોટા પ્રમાણમાં નિર્માણ થઈ છે. તેનું વસ્તુનિષ્ઠ વિવેચન ચર્ચા, સંવાદ દ્વારા કરી શકાય. નાના સમૂહો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને અભિવ્યક્તિની તક મળવી જોઈએ.

પાઠ્યપુસ્તકના આશયની માંડળી વિદ્યાર્થીઓમાં કંઈક નવું શીખ્યાની લાગાણી નિર્માણ કરનારી છે. તેને શિક્ષક અને વાલી સંપૂર્ણ ટેકો આપશે તેમા શંકા નથી.

ક્ર.	દેશ	ગૃહીત
૧.	પ્રાચીનથી આધુનિક કાળખંડના ઈતિહાસનું ચિકિત્સક સમીક્ષણ	<ul style="list-style-type: none"> ઈતિહાસલેખનની પરંપરા સ્પષ્ટ કરવી. ઈતિહાસલેખનનું શાસ્ત્ર વિકસિત કરવા માટે અનેક પાશ્ચાત્ય વિચારકોની મદદ મળી, તે જાણાવું. ભારતીય ઈતિહાસના વિવિધ કાળખંડોનો ચિકિત્સક, તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો. ભારતમાં તેમજ વિશ્વમાં થયેલા ઐતિહાસિક સંશોધનોની માહિતી મેળવવી. ઈતિહાસ એ વैજ્ઞાનિક ફ્લેબ કરાતા અભ્યાસનો વિષય છે, તે કહી શકાય.
૨.	ઉપયુક્ત ઈતિહાસ	<ul style="list-style-type: none"> ઉપયુક્ત ઈતિહાસની સંકલ્પના સમજવી. ઈતિહાસની વિવિધ વિષયમાં તેમજ જીવનમાં રહેલી ઉપયોગિતા સમજવી અને આચરણમાં મૂકવી. ઐતિહાસિક ઘટનાનું સમકાળીનત્વ ઓળખવું. ઐતિહાસિક લેખનના વિવિધ વિચાર પ્રવાહોનો પરિચય મેળવવો.
૩.	પ્રસારમાદ્યમો અને ઈતિહાસ	<ul style="list-style-type: none"> વિવિધ પ્રસારમાદ્યમો અને ઈતિહાસ વચ્ચેનો સહસંબંધ ઓળખવો. વિવિધ પ્રસારમાદ્યમાંથી મળતી માહિતીના આધારે તત્ત્વસ્પર્ધા પોતાનો ઐતિહાસિક દાખિલોણ વિકસિત કરવો. સંબંધિત વ્યવસાયમાંના વ્યવસાયીક ક્ષેત્રોની માહિતી મેળવવી.
૪.	મનોરંજનના માદ્યમો અને ઈતિહાસ	<ul style="list-style-type: none"> મનોરંજનની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ કરવી. મનોરંજનના માદ્યમો અને ઈતિહાસ વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધોનું વિશ્લેષણ કરવું. મનોરંજનના માદ્યમથી થતા પરિવર્તન વિશે જાણાવું.
૫.	કલા, રમતગમત તથા સાહિત્ય ક્ષેત્ર અને ઈતિહાસ	<ul style="list-style-type: none"> ભારતની વિવિધ કલા વિશે માહિતી આપવી. જુદી જુદી રમતોમાં ભારતીયોની કામગીરી માટે ગૌરવ લેવું અને તેમાંથી પ્રેરણા લેવી. કલા, રમતગમત અને સાહિત્ય ક્ષેત્રોના વિવિધ ઘટકોનો અભ્યાસ કરવો. કલા, રમતગમત અને સાહિત્યનું ઐતિહાસિક પ્રયોજન વર્ણવવું.
૬.	પર્યટન અને ઈતિહાસ	<ul style="list-style-type: none"> પર્યટન ક્ષેત્રમાં ઈતિહાસનો ઉપયોગ થઇ શકે, તે જાણાવું. પોતાના દેશમાંની પર્યટનની તક વિશે જાણાવું. પર્યટન અનેક લોકોને રોજગારની તક પૂરી પાડે છે તે જાણાવું. ઈતિહાસ અને પર્યટનનો સહસંબંધ સમજવો.
૭.	ઈતિહાસ અને અન્ય ક્ષેત્રો	<ul style="list-style-type: none"> ઈતિહાસના અભ્યાસમાં સંગ્રહાત્મક/ગ્રંથાત્મકનું મહત્વ જાણાવું. ઈતિહાસના અભ્યાસ દ્વારા વસ્તુનિષ્ઠ વિશ્લેષણ કરી શકાય તે જાણાવું. ઈતિહાસનો અન્ય અભ્યાસક્ષેત્રો સાથે સમન્વય સાધવો.

અનુક્રમણિકા

પાઠ્ય મુલ્ય / પાઠ્ય મોટી રીત

કુ.

પાઠ્ય મુલ્ય

કુ. કુ.

૧.	ઈતિહાસલેખન : પાશ્ચાત્ય પરંપરા	૧
૨.	ઈતિહાસલેખન : ભારતીય પરંપરા	૭
૩.	ઉપયુક્ત/ઉપયોગી ઈતિહાસ	૧૫
૪.	ભારતીય કળાનો ઈતિહાસ	૨૨
૫.	પ્રસારમાદ્યમો અને ઈતિહાસ	૩૨
૬.	મનોરંજનના માદ્યમો અને ઈતિહાસ	૩૬
૭.	રમત અને ઈતિહાસ	૪૯
૮.	પર્યટન અને ઈતિહાસ	૫૨
૯.	ઐતિહાસિક સાધનોનું જતન	૫૮

દ્વારાનાં ધટનાની રૂપોત્તમાનાં

- ૧ ધટનાનાં રૂપોત્તમાનાં
- ૨ પ્રાચીન ધટનાનાં
- ૩ યુનિયન સંશોધન પદ્ધતિનાં રૂપોત્તમાનાં
- ૪ ધટનાનાં રૂપોત્તમાનાં

ગતસમયમાં ધટેલી ધટનાઓને ક્રમશ: સુસંગતપણે ગોઠવીને તેનું આકલન કરવાના ઉદ્દેશથી ઇતિહાસનું સંશોધન, લેખન અને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. જે નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયા છે.

વિજ્ઞાનની શાખાઓમાં ઉપલબ્ધ સત્યની ચકાસણી માટેની પ્રાચોગિક પદ્ધતિ અને પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણનો આધાર લેવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિના આધારે વિવિધ ધટનાઓના સંદર્ભમાં સનાતન અને સાર્વત્રિક/સર્વગ્રાહી નિયમ રજૂ કરવો અને તે નિયમ ફરી ફરીને સિક્ક કરવો શક્ય બને છે.

ઇતિહાસના સંશોધનમાં પ્રાચોગિક પદ્ધતિ, પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણનો આધાર લેવો શક્ય નથી

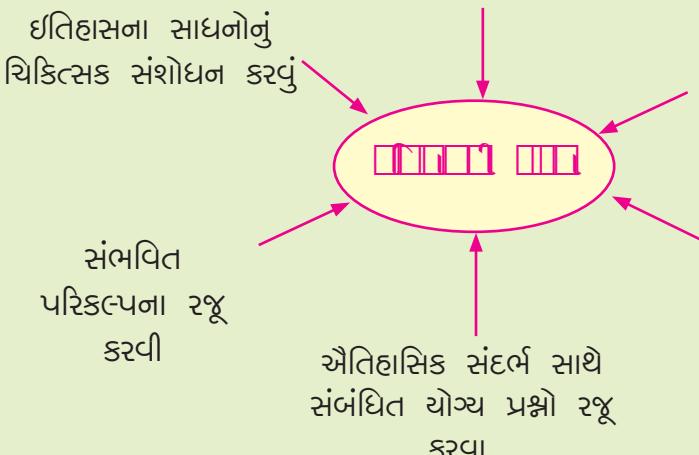
કારણે ઇતિહાસની ધટનાઓ જ્યારે ઘટી રહી હોય છે, ત્યારે તેના નિરીક્ષણ માટે આપણે ત્યાં હોતા નથી અને તે ધટનાઓનું પુનરાવર્તન કરી શકાતું નથી. તેમજ સનાતન અને સાર્વત્રિક/સર્વગ્રાહી નિયમ રજૂ કરવા અને તે નિયમ સિક્ક કરવા શક્ય નથી.

સર્વપ્રથમ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ લખવા માટે જે ભાષા અને લિપિનો ઉપયોગ થયો હશે, તેનું વાંચન કરવા માટે અને તેનો અર્થ સમજવા માટે તે ભાષા અને લિપિને જાણતા વિશેષજ્ઞની આવશ્યકતા હોય છે. ત્યારબાદ અક્ષર જોડણી એટલે કે અક્ષરના વળાંક, લેખકની ભાષાશૈલી, વાપરેલા કાગળની નિર્મિતિનો સમય અને કાગળનો પ્રકાર, અધિકૃત/પ્રમાણભૂત મહોર જેવી વિવિધ બાબતોના જાણકાર–વિદ્ધાન, સંબંધિત દસ્તાવેજ ખરો છે કે નહીં, તે ઠરાવવામાં મદદ કરી શકે છે. ત્યારબાદ ઇતિહાસ વિશેષજ્ઞો ઐતિહાસિક સંદર્ભના તુલનાત્મક વિશ્લેષણાના આધારે દસ્તાવેજમાંની માહિતીની વિશ્વસનીયતાની ચકાસણી કરી શકે છે.

ધટનાનાં રૂપોત્તમાનાં

ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક માહિતીના

સંદર્ભ તપાસવા.

ઐતિહાસિક માહિતીનું સંકલન, ઐતિહાસિક ફેરફાર માટે કારણભૂત પ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ નોંધવું, તેનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવું.

વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક ધટનાઓની ઉપલબ્ધ માહિતીનો સ્થળકાળ સંદર્ભ તેમજ ઐતિહાસિક અભ્યાસ પદ્ધતિના વિવિધ સંકલ્પનાત્મક માળખાનું આકલન કરવું.

ઇતિહાસના સંશોધનમાં સહાયભૂત થનારી વિવિધ જ્ઞાનશાખાઓ અને સંસ્થાઓ છે. જેમ કે પુરાતત્વ, અભિલેખાગાર, હસ્તલિખિત પ્રતોનો અભ્યાસ, સરકારી દફ્તર, અક્ષરમરોડશાસ્ત્ર, ભાષારચનાશાસ્ત્ર, નાણાંશાસ્ત્ર, વંશાવતીનો અભ્યાસ વગેરે.

□ □ □ □ □ □ □

ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ પૂરાવાઓનું સમીક્ષાપૂર્વક સંશોધન કરીને, ભૂતકાળમાં ઘેટેલી ઘટનાઓની ગોઠવણી કેવી રીતે કરવામાં આવે છે, તે આપણે જોયું. આવી ગોઠવણી કરનારી લેખનપદ્ધતિને ઇતિહાસલેખન કહેવાચ છે. આ રીતે ઇતિહાસની સમીક્ષાપૂર્વક રચના કરનારા સંશોધકોને ઇતિહાસકાર કહેવાચ છે.

એટલે કે ઇતિહાસની રચના કરતી વખતે ભૂતકાળમાં ઘટેલી પ્રત્યેક ઘટનાની નોંધ કરવી અને તેની માહિતી આપવી ઇતિહાસકારો માટે શક્ય નથી. ઇતિહાસની રચના કરતી વખતે ઇતિહાસકાર ભૂતકાળની કદ ઘટનાઓની પસંદગી કરે છે, એ તેને વાંચકો સુધી શું પહોંચાડવું છે તેના પર આધાર રાખે છે. પસંદ કરેલી ઘટના અને તેની રચના કરવા માટે અપનાવેલ વૈજ્ઞાનિક દસ્તિકોણ ઇતિહાસકારોની લેખનની શૈલી નિશ્ચિયત કરે છે.

જગતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં આ રીતે ઈતિહાસલેખનની પરંપરા ન હતી. પરંતુ તે લોકોને ભૂતકાળની જાણ અથવા જિજ્ઞાસા ન હતી અમે કહી શકાય નહીં. વડીલો પાસેથી પૂર્વજોનું જીવન કથન સાંભળવાની, નવી પેઢી સુધી સાહસ કથા પહોંચાડવાની આવશ્યકતા તે સમયમાં પણ જણાતી હતી. ગુફાચિત્રો દ્વારા સ્મૃતિનું જતન, વાર્તાકથન, ગીત અને પોવાડાનું ગાયન જેવી પરંપરા જગતની સંસ્કૃતિમાં અતિપ્રાચીન કાળથી અસ્તિત્વમાં હતી. આધુનિક ઈતિહાસલેખનમાં તે પરંપરાનો સાધનના સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ପ୍ରାଚୀନ କୃତିମାଣଙ୍କ ପାଠ

ઉપરોક્ત ચિત્રમાં હાથમાં ઢાલ અને ભાલો
લીધેલા સૈનિકોની શિસ્તબદ્ધ હરોળ અને
તેમનું નેતૃત્વ કરનાર સેનાપતિ દેખાય છે.

ऐतिहासिक ઘटनाओની લેખિત નોંધ
કરવાની પરંપરા મેસોપેટોનિયાની સુમેર
સંસ્કૃતિમાં શરૂ થઈ, એવું હાલની
પરિસ્થિતિમાં કહી શકાય. સુમેર સામ્રાજ્યમાં
થયેલા રાજાઓ, તેમની વર્ચ્યે થયેલા સંધરોની
કથાઓનું વર્ણન તત્કાલિન શિલાલેખમાં
સાચવવામાં આવ્યું છે. તેમાંના સૌથી પ્રાચીન
શિલાલેખમાં આશારે ૪૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે સુમેરના
બે રાજાઓ વર્ચ્યે થયેલા ચુદ્ધની નોંધ કરવામાં
આવી છે, જે હાલમાં ફાન્ડસના વિશ્વવિભ્યાત
લુપ્ર સંગ્રહાલયમાં રાખવામાં આવ્યો છે.

આધુનિક ઇતિહાસલેખનની પક્ષતિની ચાર પ્રમુખ વિશેષતાઓ છે.

(૧) આ પદ્ધતિ સંપૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક છે. તેની શરૂઆત યોગ્ય પ્રક્ષોણી માંડળી કરીને કરવામાં આવે છે.

(૨) આ પ્રક્ષો માનવકેંદ્રિત હોય છે. માટેજ તે ભૂતકાળના વિવિધ માનવી સમાજના સભ્યોએ ચોક્કસ સમયગાળામાં કરેલી ફુતિઓ સંબંધિત

હોય છે. ઈતિહાસમાં તે કૃતિનો સંબંધ દૈવિકાના અથવા દૈવીદૈવતાની કથાઓ સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી.

(૩) આ પ્રક્રિયાના ઈતિહાસમાંના ઉત્તરોને વિશ્વસનીય પૂરાવાઓનો આધાર હોય છે. તેથી ઈતિહાસની રચના તર્કસુસંગત હોય છે.

(૪) માનવજાતિએ ભૂતકાળમાં કરેલા કાર્યોને આધારે માનવજાતિની પ્રગતિનું અવલોકન ઈતિહાસમાં કરવામાં આવે છે.

એવું માનવામાં આવે છે કે ઉપરોક્ત વિશેષતા ચુક્ત આધુનિક ઈતિહાસલેખનની પરંપરાના મૂળ પ્રાચીન ગ્રીક ઈતિહાસકારોના લેખનમાં જોવા મળે છે. હિસ્ટરી શબ્દ ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે. તેનો સૌપ્રથમ ઉપયોગ ઈ.સ. પૂર્વે પમી સદીમાં થયેલા ગ્રીક ઈતિહાસકાર હિચોટસે પોતાના પુસ્તક ‘ધ્રુવીજ્ઞ’માં શીર્ષક માટે કર્યો હતો.

૨૩ યુરોપી રાણીક પદ્ધતિની હુદા રાણી

અઢારમાં શતક સુધીમાં યુરોપમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે નોંધનીય પ્રગતિ થઈ. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને સામાજિક અને ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતાઓનો અભ્યાસ કરવો શક્ય છે, એવો વિશ્વાસ વિચારકોને થવા માંડ્યો. પછીના સમયમાં યુરોપ-અમેરિકામાં ઈતિહાસ અને ઈતિહાસલેખન જોવા વિષય પર ખૂબ વિચારમંથન થયું; ઈતિહાસલેખનમાં વસ્તુનિષ્ઠતાને મહત્વ મળતું થયું.

અઢારમાં શતક પહેલા યુરોપની વિધાપીઠોમાં સર્વત્ર ઈશ્વર વિષયક ચર્ચા અને તે સંબંધી તત્ત્વજ્ઞાન જોવા વિષયોને જ વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ ધીરે-ધીરે એ ચિત્ર બદલાવા લાગ્યું. ઈ.સ. ૧૭૩૭માં જર્મનીમાં ગોટિંગેન વિધાપીઠની સ્થાપના થઈ. આ વિધાપીઠમાં પહેલીજ વાર ઈતિહાસ વિષયને સ્વતંત્ર સ્થાન મળ્યું. ત્યારબાદ જર્મનીની અન્ય વિધાપીઠો પણ ઈતિહાસના અભ્યાસ માટેનું કેન્દ્ર બની.

૨૪ ઈતિહાસલેખન

ઈતિહાસલેખનનું શાસ્ત્ર વિકસિત થવા માટે અનેક વિચારકોની સહાયતા મળી. તેમાંના કેટલાક મહત્વના વિચારકો વિશે માહિતી મેળવીએ.

નાના (૧૬૬૫-૧૬૭૩) : ઈતિહાસલેખન માટે ઉપયોગમાં લેવાતા ઐતિહાસિક સાધનોની, ખાસ કરીને કાગળોની વિશ્વસનીયતા ચકાસવી આવશ્યક છે, એવો મત ભારપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં ફેંચ તત્ત્વજ્ઞ રેને દેકાર્ટ અગ્રસ્થાને હતા. તેમણે લખેલ પુસ્તક ‘ડિસ્કોર્સ ઓન ધ્રુવ મેથ્ડ’માંનો એક નિયમ વૈજ્ઞાનિક ફરના સંશોધનની

નાના

દસ્ટિએ ખૂબ મહત્વનો મનાય છે. એ નિયમ છે, ‘એકાદ વાત સાચી છે એવું નિશંકપણે પ્રસ્થાપિત ન થાય ત્યાં સુધી તેનો કયારેય સ્વીકાર કરવો નહીં.’

હોલ્ટેન (૧૬૬૪-૧૭૧૯) : હોલ્ટેનનું

મૂળ નામ ફાન્સિસ્ટા મરી અડુએ હતું. ફેંચ તત્ત્વજ્ઞ હોલ્ટેનારે ઈતિહાસલેખન માટે માત્ર વસ્તુનિષ્ઠ સત્ય અને ઘટનાના કાળજમ પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત ન કરતા તત્કાલિન સમાજની પરંપરા, વ્યાપાર, આર્થિક

વ્યવસ્થા, જેતી વગેરે બાબતોનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે, એવો વિચાર

રજૂ કર્યો. તેને કારણે ઈતિહાસની રચના કરતી વખતે માનવ જીવનનો સર્વાંગીણ વિચાર કરવો,

હોલ્ટેન

એ વિચાર દઢ થયો. આ દસ્ટિએ હોલ્ટેનને આધુનિક ઈતિહાસલેખનના જનક કહી શકાય.

યોહનનાપ્ટિન (૧૭૭૦)

નાના : આ જર્મન તત્ત્વજ્ઞાને ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતાઓની તર્કશુદ્ધ પદ્ધતિએ માંડળી કરવા

પર ભાર મૂક્યો. ઐતિહાસિક ઘટનાક્રમ પ્રગતિના ટપ્પા દર્શાવનારો હોય છે. જે સાથે જ સમયે સમયે ઇતિહાસકારોને મળતા પૂરાવા અનુસાર ઇતિહાસની રચના

ફોર્માના રાખ રાખ રાખ બદલાવી સ્વાભાવિક છે, એવું વિવેચન તેમણે કર્યું. તેમના વિવેચનના કારણે ઇતિહાસની અભ્યાસપદ્ધતિ વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ કરતા જુદી હોવા છતાં પણ ઓછી ગુણવત્તા ધરાવતી નથી, એવી ખાત્રી અનેક તત્ત્વજ્ઞોને થઈ. ‘એનસાયકલોપિડિયા’ ઓફ ફિલોસોફિકલ સાયન્સેસ’ પુસ્તકમાં તેમના વ્યાખ્યાનો અને લેખોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. હેઠે લખેલું પુસ્તક ‘રિઝન ઈન હિસ્ટરી’ જાણીતું છે.

ફોર્માના

હેઠેલના મતે કોઈપણ ઘટનાનો અર્થ શોધવા માટે તેને બે વિરોધી દાખિકોણથી મૂલવવી પડે છે. જે સિવાય તે ઘટનાનું આકલન કરી શકાતું નથી. દા.ત. સાચ્યું-ખોદું, સારું-ખરાબ. આ પદ્ધતિને છ્રંદ્રવાદ (ડાયલેક્ટિક્સ) કહેવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં સૌ પ્રથમ એક સિદ્ધાંત માંડવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તે સિદ્ધાંતનો છે ઉકાનાર પ્રતિસિદ્ધાંત માંડવામાં આવે છે. તે બંને સિદ્ધાંતોની તર્કસંગત ચકાસણી કર્યા બાદ તે બંનેનો સાર જેમાં સમાવવામાં આવ્યો હોય એવા સિદ્ધાંતની સમન્વયાત્મક માંડળી કરવામાં આવે છે.

કાર્લ માર્કસ (૧૮૧૮-૧૮૮૩) :

ઓગાણીસમાં શતકના ઇતિહાસલેખનની પદ્ધતિ પર મુખ્યત્વે બર્લિન વિદ્યાપીઠના લિઓપોલ્ડ વ્હોન રોકેના વિચારોનો વિશેષ પ્રભાવ હતો.

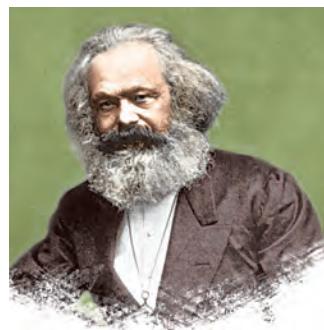
તેમણે ઇતિહાસના સંશોધનની ચિકિત્સક પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તે જણાવ્યું. મૂળ દસ્તાવેજોના આધારે પ્રાપ્ત થયેલ માહિતી સૌથી વધુ મહત્વની હોય છે. તેના પર તેમણે ભાર મૂક્યો. તે જ રીતે ઐતિહાસિક ઘટના સાથે સંબંધિત દરેક પ્રકારના કાગળ અને દસ્તાવેજોને બારિકાઈથી

કાર્લ માર્કસ

તપાસવા અત્યંત મહત્વના હોવાનું તેમણે જણાવ્યું. આ રીતે ઐતિહાસિક સત્ય સુધી પહોંચવું શક્ય છે, એવો વિશ્વાસ તેમણે વ્યક્ત કર્યો. ઇતિહાસલેખનમાં કાલ્પનિકતાની તેમણે ટીકા કરી. તેમણે જગતિક ઇતિહાસની રચના પર ભાર મૂક્યો. ‘ધ થિઅરી અંડ પ્રોક્ટિસ ઓફ હિસ્ટરી’ અને ‘ધ સિકેટ ઓફ વર્ક હિસ્ટરી’ પુસ્તકોમાં તેમના વિવિધ લેખોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે.

કાર્લ માર્કસ (૧૮૧૮-૧૮૮૩) : ઓગાણીસમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં કાર્લ માક્સે રજુ કરેલા સિદ્ધાંતના કારણે ઇતિહાસના દાખિકોણમાં મહત્વનો ફેરફાર કરનારી વિચાર પ્રણાલી અસ્તિત્વમાં આવી. ઇતિહાસ અમૂર્ત કલ્પનાઓનો નહીં પણ જીવંત માણસોનો હોય છે. માણસ માણસ વરચેના સંબંધો તેમની મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટેના ઉપલબ્ધ ઉત્પાદન સાધનોના સ્વરૂપ અને માલિકી પર આધારિત હોય છે. સમાજના જુદા જુદા ઘટકોને આ સાધનો સમપ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોતા નથી. તેથી સમાજની વર્ગ પર આધારિત વિષમ વિભાગણી થઈને આ વર્ગોમાં સંઘર્ષ નિર્માણ થાય છે. માનવી ઇતિહાસ આવા વર્ગ સંઘર્ષોનો ઇતિહાસ છે.

કાર્લ માર્કસ

અને ઉત્પાદનના સાધનો જે વર્ગના તાબામાં હોય છે તે બીજા વર્ગોનું આર્થિક શોષણ કરે છે, એવી રજૂઆત તેમણે કરી. તેમનો ‘દાસ કેપિટલ’ ગ્રંથ જગપ્રસિદ્ધ છે.

ઘોસ્થ પ્રણામાં : વીસમાં શતકની શરૂઆતમાં ફંસમાં એનલ્સ નામની ઈતિહાસલેખનની પ્રણાલિ ઉદ્યમમાં આવી. એનલ્સ પ્રણાલિને કારણે ઈતિહાસલેખનને એક જુદી જ દિશા મળી. ઈતિહાસનો અભ્યાસ ફક્ત રાજકીય ઘટનાઓ, રાજાઓ, મહાન નેતાઓ અને તેના સંદર્ભમાં રાજકારણ, મુત્સદ્ધીગીરી, ચુંદ્રો પર કેન્દ્રિત ન કરતા તત્કાલિન હવામાન, સ્થાનિક લોકો, ખેતી, વ્યાપાર, તંત્રજ્ઞાન, અવરજન, સંપર્કના સાધનો, સામાજિક વિભાજન અને સમૂહોની માનસિકતા જેવા વિષયોનો અભ્યાસ પણ મહત્વનો મનાવા લાગ્યો. એનલ્સ પ્રણાલિ શરૂ કરવાનો અને તેનો વિકાસ કરવાનો શ્રેય ફેંચ ઈતિહાસકારોને આપવામાં આવે છે.

સ્ત્રીવાદી ઈતિહાસલેખન

સ્ત્રીવાદી ઈતિહાસલેખન એટલે સ્ત્રીઓના દાખિલોણથી કરેલી ઈતિહાસની પુનર્જયના. ફેંચ વિદુષી સીમા-દ-બોધ્યા એ સ્ત્રીવાદની મૂળભૂત ભૂમિકા સિદ્ધ કરી. સ્ત્રીવાદી ઈતિહાસ લેખનના ક્ષેત્રે પુરુષપ્રધાન દાખિલોણ પર પુનર્વિચાર કરવા ભાર મૂકૃવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ સ્ત્રીઓના જીવન સંબંધિત નોકરી, રોજગાર, ટ્રેડ ચુનિયન, તેમના માટે કામ કરતી સંસ્થાઓ, સ્ત્રીઓનું કૌટુંબિક જીવન જેવા વિવિધ પાસાઓનું ઊંડાણપૂર્વકનું સંશોધન શરૂ થયું. ૧૯૮૦ પછી ‘સ્ત્રી’ને એક સ્વતંત્ર સામાજિક વર્ગ માનીને ઈતિહાસ લખવા પર ભાર મૂકૃવામાં આવ્યો.

ઘોષે કુકો (૧૯૮૬-૧૯૮૪) : વીસમાં શતકના ફેંચ ઈતિહાસકાર માયકેલ કુકોના લખાએંભાંથી ઈતિહાસલેખનની એક નવી સંકલ્પના સામે આવી. તેમના ‘આર્કોલોજી

ઓફ નોલેજ’ પુસ્તકમાં તેમણે ઈતિહાસની કાળજમ અનુસાર અખંડ માંડળી કરવાની પદ્ધતિ ભૂલ ભરેલી છે એવું વિવેચન કર્યું. પુરાતત્વોનો ઉદ્ઘેશ અંતિમ સત્ય સુધી પહોંચવાનો નહીં, પણ ભૂતકાળની સ્થિતિ – અંતરનું સ્પષ્ટીકરણ આપવાનો એક પ્રયત્ન હોય છે તે તરફ તેમણે ધ્યાન દોર્યું. કુકોએ ઈતિહાસની સ્થિતિનું અંતર સ્પષ્ટ કરવા પર ભાર મૂક્યો. માટે તેમણે આ પદ્ધતિને જ્ઞાનનું પુરાતત્વ નામ આપ્યું.

પહેલા ઈતિહાસકારોએ ધ્યાન ન આપેલા વિષયો જેમ કે – મનોવિજૃતિ, વૈદકશાસ્ત્ર, જેલ વ્યવસ્થાનો તેમણે ઈતિહાસની દાખિલોણ વિચાર કર્યો.

આ રીતે આધુનિક ઈતિહાસલેખનનો વ્યાપ સતત વિસ્તરતો રહ્યો. સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, શિલ્પકળા, ચિત્રકળા, સંગીતકળા, નૃત્યકળા, નાટ્યકળા, ચલચિત્રનિર્મિતિ, દૂરદર્શન જેવા વિવિધ વિષયોનો સ્વતંત્ર ઈતિહાસ લખવા માંડયો.

□ (૩) માર્ગ માર્ગોથી યોગ્ય માર્ગ માર્ગ કણું ૪. માર્ગ માર્ગ માર્ગ કણું

(૧) આધુનિક ઇતિહાસલેખનના જનક ને કહી શકાય.

- (અ) વહોલ્ટેઅર
- (બ) રેને એકાત
- (ક) લિઓપૉલ્ડ રાંકે
- (દ) કાર્લ માર્ક્સ

(૨) આર્કેઓલોજી ઓફ નોલેજ ગ્રંથ એ લખ્યો છે.

- (અ) કાર્લ માર્ક્સ
- (બ) માયકેલ ફુકો
- (ક) લુસિઓ ફેબર
- (દ) વહોલ્ટેઅર

(૪) માર્ગ માર્ગ માર્ગ માર્ગ.

(૧) જ્યોર્જ વિલ્હેમ ફેડરિક હેગેલ - રિતન ઈન હિસ્ટરી

(૨) લિઓપૉલ્ડ વ્હોન રાંકે - ધૂ થિઅરી અંડ પ્રેક્ટીસ ઓફ હિસ્ટરી

(૩) હિરોડોટસ - ધૂ હિસ્ટરિઝ

(૪) કાર્લ માર્ક્સ - ડિસ્કોર્સ ઓન ધૂ મેથડ

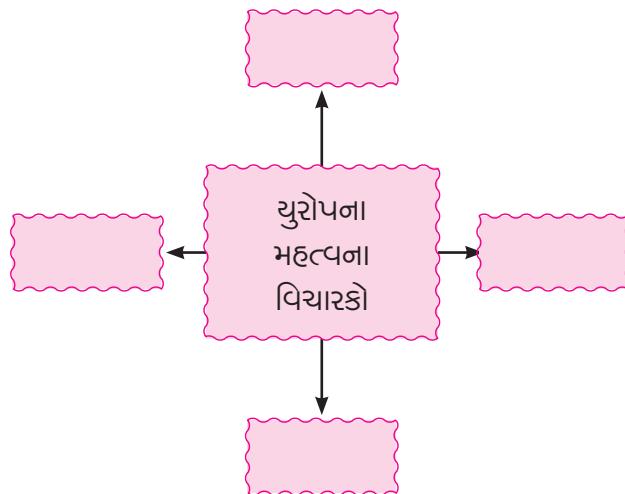
□ માર્ગ માર્ગ.

(૧) છંદ્ગવાદ (૨) એનલ્સ પ્રણાલિ

૩. માર્ગ માર્ગ માર્ગ માર્ગ કણું

(૧) સ્ત્રીઓના જીવનના વિવિધ પાસાઓ વિશે વિચાર કરનારું સંશોધન શરૂ થયું.

(૨) કુકોની લેખન પદ્ધતિને જ્ઞાનનું પુરાતત્વ કઢ્યું છે.

□ માર્ગ માર્ગ માર્ગ માર્ગ માર્ગ.

(૧) કાર્લ માર્ક્સનો વર્ગસિક્ષાંત સ્પષ્ટ કરો.

(૨) આધુનિક ઇતિહાસલેખન પદ્ધતિની ચાર વિશિષ્ટતા કઈ?

(૩) સ્ત્રીવાદી ઇતિહાસલેખન એટલે શું?

(૪) લિઓપૉલ્ડ વ્હોન રાંકેનો ઇતિહાસવિષયક દાખિલોણ સ્પષ્ટ કરો.

દ્વારા

(૧) તમને ગમતા કોઇપણ એક વિષયપર વિસ્તૃત ભાહિતી મેળવો અને તેનો ઇતિહાસ લખો. ઉદા.,

* પેનનો ઇતિહાસ

* મુદ્રણાકલાનો ઇતિહાસ

* સંગાળનો ઇતિહાસ

દ્વારા વિનાયક માનવવાન રૂપ
દ્વારા વિનાયક માનવવાન : માનવવાન

દ્વારા વિનાયક માનવવાન

ઈતિહાસ લેખનની પાશ્ચાત્ય પરંપરાની ઓળખ આપણે પહેલા પાઠમાં કરી છે. આ પાઠમાં આપણે ભારતીય ઈતિહાસલેખનની પરંપરા વિશે માહિતી મેળવવાના છીએ.

દ્વારા વિનાયક : પ્રાચીન ભારતમાં પૂર્વજોના પરાક્રમ, દેવપરંપરા, સામાજિક સ્થિતિ વગેરેની સ્મૃતિ કેવળ મૌખિક પરંપરાથી સાચવવામાં આવતી હતી.

હક્ક્યા સંસ્કૃતિમાંના મળેલા પ્રાચીન લેખોના આધારે, ભારતમાં લેખનકળા ઈસ્વીસન પૂર્વે ત્રીજા સહસ્રાબ્દી અસ્તિત્વમાં હતી એવું જણાય છે. પરંતુ હક્ક્યા સંસ્કૃતિની લિપિ વાંચવામાં હજુ સુધી સફળતા મળી નથી.

ભારતનું ઐતિહાસિક પ્રાચીન લેખિત સાહિત્ય મોટેભાગે શિલાલેખના સ્વરૂપમાં છે. તેની શરૂઆત મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના સમયથી એટલે કે ઈસ્વીસન પૂર્વે ત્રીજા શતકથી થાય છે. સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખ મોટા ગોળ પણથરો અને પણથરના સ્તંભ પર કોતરેલા છે.

ઇસ્વીસનના પહેલા શતકથી ધાતુના સિક્કા, મૂર્તિ અને શિલ્પો, તામ્રપત્ર વગેરે પરના શિલાલેખો પ્રાપ્ત થવા માંડ્યા. જેમાંથી મહત્વની ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે. આ દરેક પ્રકારના શિલાલેખોને કારણે સંબંધિત રાજાનો કાળ, વંશાવલિ, રાજ્યવિસ્તાર, તત્કાલિન શાસનવ્યવસ્થા, મહત્વની

દ્વારા

દ્વારા વિનાયક : આ તામ્રપત્ર સોહગૌડામાં (ગોરખપૂર જિલ્લો, ઉત્તરપ્રેદેશ) મળી આવ્યો છે. આ તામ્રપત્ર મૌર્યકાળનો હોવાનું માનવામાં આવે છે. તામ્રપત્ર પર કોતરેલો લેખ બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. લેખની શરૂઆતમાં જે ચિહ્નો છે તેમાંના પારાસહિતનું વૃક્ષ તેમ જ પર્વતના (એક ઉપર એક આવેલી ત્રણા કમાનો) ચિહ્નો પ્રાચીન સિક્કાઓ ઉપર પણ જોવા મળે છે. ચાર થાંબલા પર ઉભેલી બેમાળી ઈમારત જેવું દેખાતું ચિહ્ન કોઠારધરનું પ્રતીક છે એવો અભ્યાસકોનો મત છે આ કોઠારધરનું ધાન્ય કાળજીપૂર્વક વાપરવું એવો આદેશ તે લેખમાં આપેલો છે. દુકાળજન્ય પરિસ્થિતિનું નિવારણ કરવા માટે કઈ સાવચેતી રાખવી, એ સંદર્ભમાં આ આદેશ હોવો જોઈએ, એવું માનવામાં આવે છે.

રાજકીય ઘટનાઓ, તત્કાલિન સામાજિક રૂચના, હવામાન, દુકાળ જેવી મહત્વની બાબતોની માહિતી મળે છે.

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં રામાયણ, મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો, પુરાણો, જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથો, ધર્મગ્રંથો સિવાય ભારતીય ગ્રંથકારોએ લખેલ ઐતિહાસિક સાહિત્ય તેમજ પરદેશી

પ્રવાસીઓના પ્રવાસવર્ણનો ઈતિહાસ લેખનના મહત્વના સાધનો માનવામાં આવે છે.

પ્રાચીન કાળના રાજાઓના ચરિત્ર તેમજ રાજકુદુંબોનો ઈતિહાસ વર્ણવતું લેખન ભારતીય ઈતિહાસલેખનની પ્રગતિમાં મહત્વનો તબક્કો છે. ઈસવીસનના સાતમાં શતકમાં કવિ બાણાભટે લખેલ સંસ્કૃત કાવ્ય ‘હર્ષચરિત’ ઐતિહાસિક ચરિત્રગ્રંથ છે. જેમાં તત્કાલિન સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનનું વાસ્તવિક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ધ્યયુણી કાણું માણણ હાણું : ઈસવીસનના બારમાં શતકમાં કલહણે લખેલ ગ્રંથ ‘રક્તરંગિણી’ કાશ્મીરના ઈતિહાસ પર આધારિત ગ્રંથ છે. વૈજ્ઞાનિક ફ્લેને ઈતિહાસલેખન કેવી રીતે કરવું તેની આધુનિક સંકલ્પના સાથે આ ગ્રંથનો નજુકનો સંબંધ છે. જેમાં અનેક શિલાલેખ, સિક્કા, પ્રાચીન વાસ્તુશિલ્પના અવશેષો, રાજકુદુંબોની અધિકૃત નોંધો અને સ્થાનિક પરંપરા જેવા અને અનેક સાધનોનો ચિકિત્સક (સમીક્ષાએ યુક્ત) અભ્યાસ કરીને મેં આ ગ્રંથ રચ્યો છે, એવો ઉલ્લેખ કહુણે કર્યો છે.

મધ્યયુગીન ભારતમાં મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓના દરબારમાં ઈતિહાસકારોના લેખનમાં અરબી અને ફારસી ઈતિહાસલેખનની પરંપરાનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. મધ્યયુગીન મુસ્લિમ ઈતિહાસકારોમાં ક્રિયાઉદ્દીન બરની એક મહત્વના ઈતિહાસકાર હતા. તેમણે પોતાના ‘તારીખ-ઇ-ફિરજશાહી’ ગ્રંથમાં ઈતિહાસલેખનનો હેતુ સ્પષ્ટ કર્યો છે. તેમના મતે ઈતિહાસકારોનું કર્તવ્ય માત્ર રાજ્યકર્તાઓના પરાક્રમ અને કટ્યાણકારી ધોરણોનું વર્ણન કરીને પૂર્ણ થતું નથી, પરંતુ તેમણે રાજ્યકર્તાઓના દોષો અને ભૂલભરેલા ધોરણોનું ચિકિત્સક વિવેચન પણ કરવું જોઈએ એટલું જ નહીં, સંબંધિત કાળની વિક્રાન વ્યક્તિઓ, અભ્યાસકર્તા, સાહિત્યકારો અને સંતોના સાંસ્કૃતિક જીવન પર પ્રભાવને પણ દ્યાનમાં લેવો જોઈએ. બરનીની આ વિચારસરણીને કારણે ઈતિહાસ-લેખનનો વ્યાપ વધુ વિસ્તૃત થયો.

ઠુઠુઠુઠુઠુઠુ

અલ્બેઝનીએ વિવિધ જ્ઞાનશાખાઓમાં ભારતીયોએ કરેલી કામગીરી અને ભારતના સમાજજીવન સંબંધિત માહિતી અરેબિક ભાષામાં લખી હતી. પછીના સમયમાં અનેક પરદેશી ઈતિહાસકારોએ ભારત વિશે માહિતી આપતા ગ્રંથ લખ્યા છે. જેમાં હસન નિજામી લિખિત તાજુલ-માસિર, મિન્હાજ-ઇ-સિરાજ લિખિત તબાકત-ઇ-નાસિરી, અમીર ખુસરોનું વિપુલ લેખન, તૈમૂરલંગનું આત્મચરિત તુઝુક-ઇ-તિમુરી, ચાછા બિન અહુમદ સરહિંદી લિખિત તારીખ-ઇ-મુખારકશાહી જેવા ગ્રંથો મહત્વના છે.

પરદેશી પ્રવાસીઓએ લખેલા વૃત્તાંતો ભારતના ઈતિહાસના મહત્વના સાધનો છે. ઈઝન બતૂતા, અબુલ રહ્માન, માર્કો પોલો, નિકોલો કોન્તી, બાર્બોસા, ડોમિંગોસ પેસ જેવા પ્રવાસીઓના લખાણોમાંથી મદ્યયુગીન ભારત વિશે ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે. ઈશ્વરદાસ નાગર, ભીમસેન સક્સેના, ખાફી ખાન, નિકોલાય મનુચી ઔરંગઝેબના કાળના મહત્વના ઈતિહાસકારો છે. મોગલ કાળનો ઈતિહાસ સમજવા માટે તેમનું લેખન અત્યંત મહત્વનું છે.

મોગલ બાદશાહના દરબારમાંના ઈતિહાસકારોના લખાણમાં રાજ્યકર્તાઓની સ્તુતિ અને તેમના પ્રત્યેની નિષ્ઠા જેવા પાસાઓનું વિશેષ મહત્વ હતું. તે સિવાય તેમના વર્ણનમાં પ્રસંગોચિત પદ્ય અને સુંદર ચિત્રોનો સમાવેશ કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થયેલી જોવા મળે છે. મોગલ સામ્રાજ્યના સંસ્થાપક બાબરના આત્મચરિત ‘તુઝુક-ઇ-બાબરી’માં તેમણે કરવા પડેલા યુક્તોનું વર્ણન છે. સાથે જ તેમણે પ્રવાસ કરેલા પ્રદેશો અને શહેરોના વર્ણનો, ત્યાંની સ્થાનિક અર્થવ્યવસ્થા અને રીતરિવાજ, વનસ્પતિ સૃષ્ટિના કરેલા સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણાનો સમાવેશ છે.

ઈતિહાસલેખનની ચિકિત્સક પદ્ધતિની દણિએ અબુલ ફજ્લે લખેલા ‘અકબરનામા’ ગ્રંથનું વિશેષ મહત્વ છે. અધિકૃત નોંધોના આધારે ઐતિહાસિક

દસ્તાવેજનું કરેલું કાળજીપૂર્વક સંકલન અને તેમાંની માહિતીની વિશ્વસનીયતાની સંપૂર્ણ ચકાસણી એવી અભુલ ફજલે અપનાવેલ સંશોધન પદ્ધતિ, પૂર્વગ્રહરહિત અને વાસ્તવિક હોવાનું માનવામાં આવે છે.

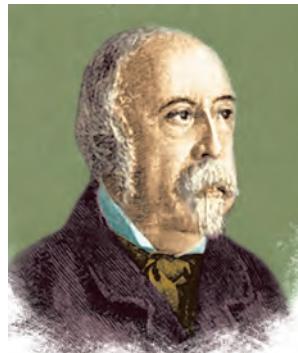
‘બખર’ ઐતિહાસિક સાહિત્યનો એક મહત્વનો પ્રકાર છે. શૂરવીરોના ગુણગાન, ઐતિહાસિક ઘટના, લડાઈઓ, મહાન પુરુષોના ચરિત્ર લેખન આપણાને બખરમાં વાંચવા મળે છે.

મરાઠી ભાષામાં વિવિધ પ્રકારની બખર ઉપલબ્ધ છે. તેમાંની એક મહત્વની બખર એટલે ‘સભાસદ બખર’. છત્રપતિ રાજારામ મહારાજની કારકિર્દીમાં કૃષ્ણાજુ અનંત સભાસદે આ બખર લખી. જેમાંથી છત્રપતિ શિવાજુ મહારાજની કારકિર્દીની માહિતી મળે છે.

‘બાઉસાહેબની બખર’ નામની બખરમાં પાણીપતની લડાઈનું વર્ણન છે. આ જ વિષયપર આધારિત ‘પાણીપતની બખર’ પણ લખાયેલ છે. ‘હોળકરની કૈફિયત’ નામની બખરમાંથી આપણાને હોળકર રાજકુટુંબ અને તેમના યોગદાનની માહિતી મળે છે.

બખરીના ચરિત્રાત્મક, વંશચરિત્રાત્મક, પ્રસંગ વર્ણનાત્મક, પંથીય, આત્મચરિત્ર, કૈફિયત, પૌરાણિક અને રાજનીતિવિષયક જેવા પ્રકારો છે.

ધૂર્ણ કાળું રાણાની રાણાનીકાં: વીસમાં શતકમાં અંગ્રેજોના રાજવહીપટ દરમ્યાન ભારતીય પુરાતત્વના અભ્યાસની શરૂઆત થઈ. ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ ખાતાના પહેલા મહાનિયામક એલેક્ઝાંડર કનિંગહેમની દેખરેખ હેઠળ અનેક પ્રાચીન સ્થળોનું ઉત્ખનન(ખોદકામ) કરવામાં આવ્યું. તે માટે તેમણે મુખ્યત્વે બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં ઉલ્લેખાયેલ સ્થળો પર દ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. આગળ જતાં જોન માર્શલની કારકિર્દીમાં હક્કપા સંસ્કૃતિની શોધ થઈ અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઐતિહાસ ઇસવીસન પૂર્વે ત્રીજી સહન્ત્રક સુધી અથવા તેના પહેલા સુધી પણ જઈ શકે તે સિદ્ધ થયું.

ધૂર્ણ કાળાની

રાણાની

ભારતમાં આવેલા અનેક બ્રિટિશ અધિકારીઓએ ભારતીય ઐતિહાસ સંબંધી લેખન કર્યું. તેમણે કરેલા લેખન પર અંગ્રેજોના વસાહતવાઈ ધોરણનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

જેમ્સ મિલે લખેલા ‘ધૂ હિસ્ટરી ઓફ બ્રિટિશ ઇંડિયા’ ગ્રંથના ત્રણ ભાગ ૧૮૧૭ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયા. બ્રિટિશ ઐતિહાસકારે ભારતીય ઐતિહાસ પર લખેલો એ પ્રથમ ગ્રંથ છે. તેમના

લખાયામાં વસ્તુનિષ્ઠ દાખિકોણનો અભાવ અને ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ પાસાઓ વિષયક પૂર્વગ્રહયુક્ત દાખિકોણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૧માં

માઉંટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટને

‘ધૂ હિસ્ટરી ઓફ ઇંડિયા’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. માઉંટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન મુંબઈના ગવર્નર (૧૮૧૮-૧૮૨૭) હતા.

ભારતના ઐતિહાસમાં મરાઠા સામ્રાજ્યના કાળખંડનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે. મરાઠા સામ્રાજ્યનો ઐતિહાસ લખનારા બ્રિટિશ અધિકારીઓમાં જેમ્સ ટ્રેન્ડ ડફનું નામ મહત્વનું છે. તેમણે ‘અ હિસ્ટરી ઓફ ધૂ મરાઠાજુ’ ગ્રંથ લખ્યો. આ ગ્રંથના ત્રણ ભાગ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસને ઓછો આંકડાની બ્રિટિશ અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિ ટ્રેન્ડ ડફના લેખનમાં પણ જોવા મળે છે. રાજસ્થાનનો ઐતિહાસ લખનારા

કર્નલ ટોડ જેવા અધિકારીઓના લખાણમાં પણ આ જ વૃત્તિ જોવા મળે છે. વિલ્યમ વિલ્સન હંટરે ભારતનો ડ્રિબંડાત્મક (બે ભાગમાં) ઈતિહાસ લખ્યો જેમાં તેમની નિષ્પક્ષપાતી વૃત્તિ જોવા મળે છે.

ડફના ઈતિહાસલેખનની મર્યાદા (ત્રુટિઓ) નીલકંઠ જનાર્દન કીર્તને અને વિ. કા. રાજવાડેએ ઓગાણીસમાં શતકમાં સિદ્ધ કરી બતાવી.

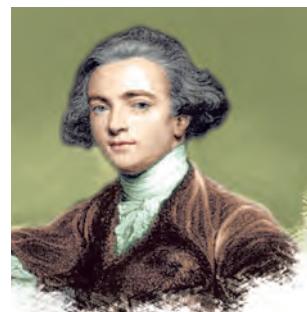
ભારતીય ઇતિહાસ : ભારતીય ઇતિહાસ

ભારતીય ઇતિહાસ : ભારતીય ઈતિહાસનો અભ્યાસ અને લેખન કરનારા શરૂઆતના ઈતિહાસકારોમાં મુખ્યત્વે બ્રિટિશ અધિકારી તેમજ પ્રિસ્ટી ધર્મપ્રચારકોનો સમાવેશ હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉત્તરતી કક્ષાની છે, એવા પૂર્વગ્રહનું પ્રતિબિંબ તેમાંના કેટલાકના લખાણોમાં સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. વસાહતવાદી બ્રિટિશ સત્તાના સમર્થન માટે તેમના ઈતિહાસલેખનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. ૧૮૨૨ થી ૧૮૩૭ના સમય દરમ્યાન પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘કેંબ્રિજ હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા’ ગ્રંથના પાંચ ભાગો વસાહતવાદી ઈતિહાસલેખનનું પ્રમુખ ઉદાહરણ છે.

ભારતીય ઇતિહાસ : યુરોપના અભ્યાસકર્તાઓમાં પૂર્વની સંસ્કૃતિ અને દેશ વિશે કુતૂહલ નિર્માણ થયું હતું. તેના માટે આદર ધરાવતા કેટલાક અભ્યાસકર્તાઓ હતા. તેમને પ્રાચ્યવાદી કહેવાય છે.

પ્રાચ્યવાદી અભ્યાસકર્તાઓએ સંસ્કૃત અને યુરોપિયન ભાષાની સાચ્યતાનો અભ્યાસ કર્યો. વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા પર પ્રાચ્યવાદી વિદ્ઘાનોએ ભાર મૂક્યો. તેમાંથી આ ભાષાઓની જનની એક પ્રાચીન ઇંડો-યુરોપિયન ભાષા હતી, એવી કલ્પના કરવામાં આવી.

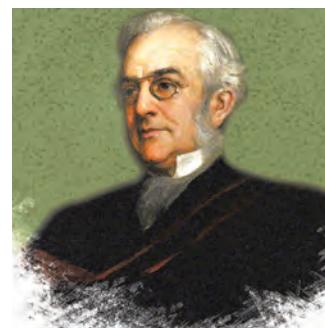
ઇસવીસન ૧૭૮૪માં સર વિલ્યમ જોન્સે કોલકત્તામાં એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના કરી. તેથી પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય અને ઈતિહાસના

અભ્યાસને વેગ મળ્યો.

ભારતીય ઇતિહાસ

ધ્રુવીય ભારતીય અભ્યાસકર્તાઓમાં જર્મન અભ્યાસકર્તા ફેડરિક મેક્સમ્યુલરનો ઉત્લેખ કરવો મહત્વનો છે. તેમની દર્શિએ સંસ્કૃત ભાષા એ ઇંડો-યુરોપિયન ભાષાજૂથની અતિપ્રાચીન શાખા હતી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમને વિશેષ રૂસ હતો. તેમણે સંસ્કૃત ગ્રંથ ‘હિતોપદેશ’નો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. તેમજ ‘ધ્રુવીય બુક્સ ઓફ ધ ઇસ્ટ’ના નામે ૫૦ ખંડ (ભાગ)નું સંપાદન કર્યું. તેમણે અઝ્યેદનું સંકલન કર્યું. જેના ઇંડ પ્રસિદ્ધ થયા. તેમણે અઝ્યેદનો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો.

ભારતીય

વર્તમાનકાળમાં વિદ્ઘાન એડવર્ક સૈદે પ્રાચ્યવાદીઓના લખાણમાં છુપાયેલા સામ્રાજ્યવાદી હિતસંબંધ પર પ્રકાશ પાડ્યો.

ભારતીય ઇતિહાસ

ઓગાણીસમી-વીસમી સદીમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિથી ભારતાની ભારતીય ઈતિહાસકારોના લખાણમાં ભારતના પ્રાચીન વૈભવનું ગૌરવ અને ભારતીયોના આત્મ ચેતનાને જાગૃત કરવાની વૃત્તિ જોવા મળે છે. તેમના લખાણાને રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખન કહેવામાં આવે છે. વિષણુશાસ્ત્રી ચિપળુણાકર પાસેથી મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસ લેખનની પ્રેરણા મળી. બ્રિટિશ અધિકારીઓએ લખેલા પ્રાચીન ભારતના પૂર્વગ્રહયુક્ત ઈતિહાસનો તેમણે વિરોધ કર્યો. આ રીતે રાષ્ટ્રવાદી લેખન કરનાર ઈતિહાસકારોએ ભારતના ઈતિહાસનો સુવર્ણકાળ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આમ કરતી વખતે ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતાઓની ચિકિત્સક ચકાસણી

કરવા તરફ દુર્લક્ષ સેવ્યાનો આરોપ તેમના પર મૂકૃવામાં આવે છે. મહોદ્વ ગોવિંદ રાનકે, રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર, વિનાયક દામોદર સાવરકર, રાજેન્દ્રલાલ મિશ્ર, રમેશચંદ્ર મજુમદાર, કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ, રાધાકુમાર મુખર્જી, બગવાનલાલ દંદજી, વાસુદેવ વિષણુ મિરાશી, અને સદાશિવ આળતેકરના નામો પણ રાજ્યવાદી ઈતિહાસકાર તરીકે આપી શકાય.

દુર્લક્ષ રાનકે

‘દુર્લક્ષ ઓઝ દુર્લક્ષ મરાઠા પોવર’ ગ્રંથમાં જ્યા. મહાદેવ ગોવિંદ રાનકેએ મરાઠા સત્તાના ઉદ્યની પાર્શ્વભૂમિ વિસ્તારથી વર્ણવી છે. મરાઠી સત્તાનો ઉદ્ય એ અચાનક લાગેલો દાવાનળ નહોતો પરંતુ મહારાષ્ટ્રમાં લાંબા સમય સુધી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે તૈયારી ચાલુ હતી, એવું તેમણે સિદ્ધ કર્યું.

ઈતિહાસલેખન, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિ (શબ્દ અને અર્થનો ઉદ્દ્ભવ તથા ઈતિહાસનું નિરૂપણ), વ્યાકરણ જેવા અનેક વિષયો પર મૂળભૂત સંશોધન કરનારા અને મરાઠી ભાષામાં લખનાર ઈતિહાસકાર તરીકે રાજ્યવાદે જાણીતા છે. આપણો ઈતિહાસ આપણો લખવો જોઈએ, તેની તેમણે હિમાયત કરી. ‘મરાઠાઓના ઈતિહાસના સાધનો’ શીર્ષક ધરાવતા રૂ ભાગો તેમણે સંપાદિત કર્યા. તેમાંની

દાનાનાના

તેમની પ્રસ્તાવના અત્યંત અર્થપૂર્ણ છે. “ઈતિહાસ એટલે ભૂતકાળિન સમાજનું સર્વાંગીણ સમગ્ર જીવનદર્શન. માત્ર રાજકીય ઘટનાઓ, સત્તા માટેના ખડયંત્રો અને ચુંઝોનું વર્ણન નહીં”, એવો તેમનો મત હતો. ચથાર્થ દસ્તાવેજોના આધારે ઈતિહાસ લખવો જોઈએ, એવો તેમનો આગ્રહ હતો.

દુર્લક્ષ રાનકે

ઈતિહાસના સંશોધન માટે વિ.કા. રાજ્યવાડેએ પુણેમાં ૭ જુલાઈ, ૧૯૧૦ના રોજ ભારત ઈતિહાસ સંશોધક મંડળની સ્થાપના કરી.

“માનવી ઈતિહાસ કાળ અને સ્થળ સાથે સંબંધિત છે. કોઈ એક પ્રસંગનું વર્ણન કરવું હોય તો તે પ્રસંગને ચોક્કસ કાળ અને ચોક્કસ સ્થળના સંદર્ભમાં રજૂ કરવો જોઈએ.

કાળ, સ્થળ અને વ્યક્તિ આ ત્રણેયના સંબંધને જ પ્રસંગ અથવા ઐતિહાસિક પ્રસંગ નામ આપી શકાય.”

- વિ.કા. રાનકે

*(અંતિમ ચિત્રણ)

ભારતીયોને અંગેજો વિરુદ્ધધના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહની પ્રેરણા આપવા માટે રાજ્યવાદી ઈતિહાસ લેખન ઉપયોગી થયું. તેમાં

સ્વાતંત્ર્યવીર વિ. દા. સાવરકરે લખેલ ‘દુર્લક્ષિયન પોર ઓઝ ઈન્ડિપેન્ડન્સ 1857’ (૧૮૫૭ નો ‘સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહ’) પુસ્તકનું વિશેષ મહત્વ છે.

દુર્લક્ષ રાનકે

રાજ્યવાદી ઈતિહાસ લેખનના પ્રભાવને કારણે પ્રાદેશિક ઈતિહાસ લેખનને પણ વેગ મળ્યો. દક્ષિણ ભારતની ભૌગોલિક વિશિષ્ટતા અને ઈતિહાસ તરફ ઈતિહાસકારોનું સ્વતંત્રપણે (પોતાની મેળે) ધ્યાન ખેંચાયું.

દુર્લક્ષ રાનકે કાંઈ કારણે? : એક બાજુ રાજકુટુંબોના ઈતિહાસ પર ભાર આપતું ઈતિહાસલેખન થતું હતું ત્યાંજ સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, આર્થિક ઈતિહાસ લખવાની પણ શરૂઆત થઈ હતી. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં સમાજ, વિજ્ઞાન, અર્થવ્યવસ્થા, રાજકીય પ્રણાલી, ધાર્મિક વિચારસરણી, સાંસ્કૃતિક પાસાઓના ઈતિહાસનો

અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા વિચારકોને જણાવા લાગી. આ કાળના ઈતિહાસ લેખનમાં મુખ્યત્વે ત્રણ નવા વૈચારિક પ્રવાહ જોવા મળે છે. (૧) માર્ક્સવાદી ઈતિહાસ (૨) વંચિતોનો (સબઓલ્ટર્ન) ઈતિહાસ (૩) સ્ત્રીવાદી ઈતિહાસ.

માર્ક્સવાદી ઈતિહાસ : માર્ક્સવાદી ઈતિહાસકારોના લખાણમાં અર્થવ્યવસ્થામાંના ઉત્પાદનના સાધનો, પદ્ધતિ અને ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં માનવી સંબંધનો વિચાર મદ્યવર્તી (કેન્દ્રસ્થાને) હતો. પ્રત્યેક સામાજિક ઘટનાનું સામાન્ય લોકો પર શું પરિણામ થાય છે તેનું વિશ્લેષણ કરવું એ માર્ક્સવાદી ઈતિહાસ લેખનનું મહત્વનું સૂત્ર હતું.

માર્ક્સવાદી ઈતિહાસકારોએ જાતિવ્યવસ્થામાં થતા ફેરફારનો અભ્યાસ કર્યો. ભારતમાં માર્ક્સવાદી ઈતિહાસલેખન પદ્ધતિનો પ્રભાવક આધાર લેનાર ઈતિહાસકારોમાં દામોદર ધર્માનંદ કોંગ્રેસ, કોંગ્રેસ

ડૉ. ડેંબે હવલદાર

શ્રીપાદ અમૃત ડાંગે, રામશરણ શર્મા, કોંગ્રેસ શરદ પાટીલ વગેરેનું યોગદાન મહત્વનું છે. ડાંગે ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષના સંસ્થાપક સભ્યો પૈકી એક હતા. તેમનું પુસ્તક

‘પ્રિમિટિવ કમ્યુનિઝ ટુ સ્લેટ્ટરી’ માર્ક્સવાદી ઈતિહાસલેખનનું ઉદાહરણ છે.

વંચિતોનો (સબઓલ્ટર્ન) ઈતિહાસ : વંચિત સમૂહોનો ઈતિહાસ લખવાની શરૂઆત માર્ક્સવાદી ઈતિહાસલેખન પરંપરાથી જ થઈ, એવું કહી શકાય. ઈતિહાસલેખનની શરૂઆત સમાજના તળિયે આવેલા સર્વસામાન્ય લોકોના સ્તરથી કરવી જોઈએ, એ કલ્પના રજૂ કરવામાં ઈટાલિયન તત્ત્વજ્ઞ અંટોનિઓ ગ્રામચીનું સ્થાન મહત્વનું છે.

વંચિતોનો ઈતિહાસ લખવા માટે લોક પરંપરાને એક મહત્વનું સાધન માનવામાં આવ્યું

છે. ભારતીય ઈતિહાસકાર રણજીત ગુહાએ વંચિતોના ઈતિહાસને એક મહત્વની વિચારસરણીનું સ્થાન મેળવી આપવાનું મહત્વનું કાર્ય કર્યું. પરંતુ તે પહેલા જ ભારતમાં વંચિતોના

ઈતિહાસનો વિચાર મહાત્મા જ્યોતિરાવ કુલે અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના લખાણોમાં રજૂ થયેલો જોવા મળે છે.

મહાત્મા કુલેએ **ડૉ. ડેંબે હવલદાર કુલે** ‘ગુલામગિરી’ પુસ્તકમાં શુદ્ધોનો ઈતિહાસ નવેસરથી વાર્ણવ્યો. ધર્મના નામે સ્ત્રીઓ, શુદ્ધ અને અતિશુદ્ધોના થતાં શોષણ સામે દ્વારા દોર્યું.

ભારતના સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય નિર્માણમાં દલિત વર્ગનો મોટો ફાળો છે. ભારતના વસાહતવાદી

અને રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસ લેખનમાં તે તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું. આ વાતને દ્વારાનમાં રાખીને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સતત લેખનકાર્ય કર્યું. તેમણે કરેલા વિપુલ લેખનકાર્યમાંથી ‘ડૉ. ડેંબે હવલદાર કુલે’ વેઅર ધ્રુવાંશુદ્ધ’ અને ‘ધ્રુવાંશુદ્ધ અનટચેબલ્સ’ ગ્રંથ વંચિતોના ઈતિહાસનું ઉદાહરણ છે.

સ્ત્રીવાદી ઈતિહાસ : ભારતીય ઈતિહાસલેખનના ક્ષેત્રમાં શરૂઆતમાં મુખ્યત્વે પુરુષ અભ્યાસકર્તાઓ કાર્યરત હોવાથી ભારતીય ઈતિહાસમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન અને તેમની કામગીરી તરફ પુરુષોની તુલનામાં દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું હતું. તેના પર વધુ પ્રકાશ પાડવો એ સ્ત્રીવાદી ઈતિહાસકારો સામે પ્રથમ આવ્યો હતું. તેમજ સ્ત્રીઓએ નિર્માણ કરેલા સાહિત્યનું સંશોધન અને સંકલન કરવું આવશ્યક હતું. ઈતિહાસમાં સ્ત્રીઓના સ્થાનનો વિચાર નવેસરથી કરવો આવશ્યક હતો.

ઓગણીસમી સદીમાં સ્ત્રીઓ વિશે લેખન કરનારા લેખિકાઓમાં તારાબાઈ શિંદેનું નામ આગળ પડતું છે. તેમણે પુરુષપ્રધાન વ્યવસ્થા

સ્ત્રીઓની પદ્ધતિ

પંડિતા રમાબાઈનું ‘ધૂ હાય કાસ્ટ હિંદુ પુમન’ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં થચેલું લેખન ઘરે અને કામના સ્થળે સ્ત્રીઓ સાથે કરાતો વ્યવહાર, તેમની રાજકીય સમાનતાનો હક્ક જેવા વિષયો પર કેન્દ્રિત જોવા મળે છે. વર્તમાનકાળમાં પ્રસિદ્ધ થચેલા સ્ત્રીવાદી લેખનમાં મીરા કોસંબીના પુસ્તક ‘કોસિંગ થ્રેશોફ્ટસ્ : ફેમિનિસ્ટ એસ્સેજ ઇન સોશિયલ હિસ્ટરી’નો ઉલ્લેખ કરી શકાય. તેમાં મહારાષ્ટ્રની પંડિતા રમાબાઈ, ભારતના પહેલા કાર્યરત સ્ત્રી ડોક્ટર રખમાબાઈ જેવી સ્ત્રીઓના જીવન પરના નિબંધ છે. મહારાષ્ટ્રમાં દલિત સ્ત્રીઓના દાખિકોણથી સામાજિક વર્ગ, જાતિ વગેરે બાબતોના સંદર્ભમાં લેખન કરવામાં આવ્યું. જેમાં શર્મિલા રેગેનું લખાણ મહત્વનું છે. ‘રાઈંગ

કાસ્ટ, રાઈંગ જેંડર : રિડિંગ દલિત પુમેન્સ ટેસ્ટિમોનીજ’માં દલિત સ્ત્રીઓના આત્મચરિત્ર પર તેમણે લખેલા નિબંધોનું સંકલન છે.

વિશિષ્ટ વિચાર પ્રણાલીનો આશ્રય ન લેતાં ઈતિહાસ લખનારમાં સર યદુનાથ સરકાર, સુરેણ્ઠ્રનાથ સેન, રિયાસતકાર ગો.સ. સરદેસાઈ, અંબક શંકર શેજવલકરના નામોનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે.

સુધીઓની પદ્ધતિ

ગોવિંદ સાખારામ સરદેસાઈએ ‘મરાઠી રિયાસત’ પ્રકાશિત કરીને મરાઠી ઈતિહાસલેખનના ક્ષેત્રે મોટી કામગીરી કરી. તેમનું આ કાર્ય એટલું લોકપ્રિય બન્યું, કે સમાજ તેમને ‘રિયાસતકાર’ના નામે ઓળખવા લાગ્યો. તેમણે મરાઠાઓનો આખો ઈતિહાસ અનેક ખંડોમાં પ્રકાશિત કર્યો છે.

વર્તમાનકાળમાં ય. દિ. ફક્કે, રામચંદ્ર ગુહા વગેરે સંશોધકોએ આધુનિક ઈતિહાસલેખનમાં મહત્વની કામગીરી બજાવી છે.

ભારતીય ઈતિહાસલેખન પર ભારતમાં થચેલી સામાજિક અને રાજકીય ચળવળોનો પ્રભાવ હતો. તેની સરખામણીમાં ભારતીય ઈતિહાસલેખનની પરંપરા સ્વતંત્રપણે અને સમૃદ્ધ રીતે વિકસિત થચેલી જોવા મળે છે.

ધ્યાય

(દ) સુધીઓની પદ્ધતિ યોગ્ય સ્ત્રીઓની પદ્ધતિ

- ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ ખાતાના પહેલા મહાનિયામક હતા.
- એલેક્ઝાંડર કનિંગહેમ
- વિલ્યમ જોન્સ
- જોન માર્શલ
- ફેડરિક મેક્સમ્યુલર

- સંસ્કૃત ગ્રંથ ‘હિતોપદેશ’નો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ એ કર્યો.
- જેમ્સ મિલ
- ફેડરિક મેક્સમ્યુલર
- માર્ક સ્ટુઅર્ટ એલફિન્સ્ટન
- જોન માર્શલ

(□) **દ્વારા** **દ્વારા** **દ્વારા**.

- (૧) હુ વેઅર ધૂ શુક્રાજ - વંચિતોનો ઈતિહાસ
 - (૨) સ્ત્રીપુરુષ તુલના - સ્ત્રીવાદી લેખન
 - (૩) ધૂ ઇંડિયન વોર ઓફ ઇન્ડિપેન્ડન્સ ૧૮૫૭
- માર્ક્સવાદી ઈતિહાસ
 - (૪) ગ્રેટ ક્રિક્ટ - વસાહતવાદી ઈતિહાસ

□ 11 □ 1111 □ 51 □ 11 □ 51

- (૧) પ્રાદેશિક ઈતિહાસલેખનને વેગ મળ્યો.

(૨) બખર એ ઐતિહાસિક સાહિત્યનો મહત્વનો
પ્રકાર છે.

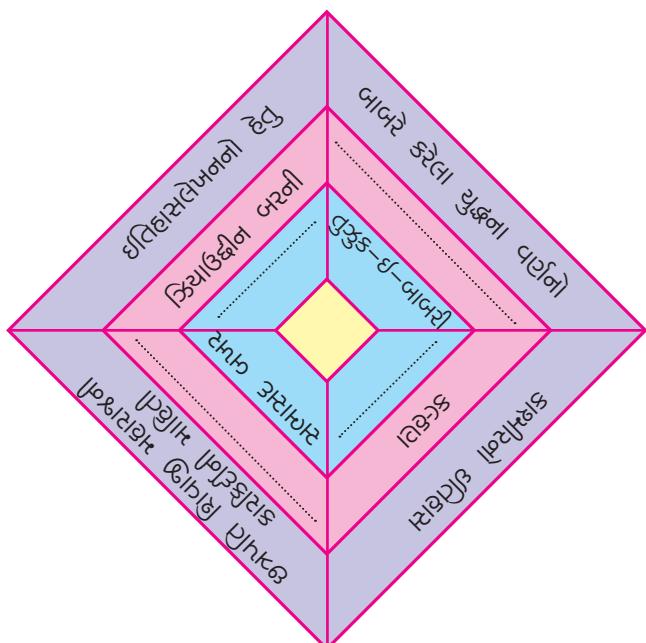
3.

- (૧) માર્ક્સવાદી ઇતિહાસલેખન એટલે શું?
 (૨) ઇતિહાસાચાર્ય વિ. કા. રાજવાડેનું
 ઇતિહાસલેખનમાં યોગદાન સ્પષ્ટ કરો.

୪. (ଇଂ) କୋଣକ କିମ୍ବା

જેમ્સ મિલ	ધૂ બિટિશ હિસ્ટરી ઓફિસ દાખલા
જેમ્સ ગ્રેન્ડ ૯૯
.....	ધૂ હિસ્ટરી ઓફિસ દાખલા
શ્રી. અ. ડાંગે
.....	ધૂ વેઅર ધૂ શાંક્રાઝ

(□)

10 / 10

- (१) प्राच्यवादी धर्मिहासलेखन
 - (२) राष्ट्रवादी धर्मिहासलेखन
 - (३) वंचितोन्मुखी धर्मिहास

ઇન્ટરનેટની મદદથી પાઠમાં ઉત્સેખ થયેલા વિવિધ ઇતિહાસકારોના કાર્યોની માહિતી મેળવી સચિત્ર છસ્ત્રલિખિત પ્રત તૈયાર કરે.

3. ઉપયુક્ત વિષયોળી શાસ્ત્ર

3. ઉપયુક્ત વિષયોળી શાસ્ત્ર
3. ઉપયુક્ત વિષયોળી શાસ્ત્ર વિષયોળું પણ
- 3.3 ઉપયુક્ત વિષયોળી શાસ્ત્ર વિષયોળું
- 3.4 ઉપયુક્ત વિષયોળી શાસ્ત્ર વિષયોળું વ્યાખ્યાન
3. વિષયોળી વ્યાખ્યાનિક શાસ્ત્ર

3. ઉપયુક્ત વિષયોળી શાસ્ત્ર

‘ઉપયુક્ત ઈતિહાસ’ સંજ્ઞા માટે ‘લોકો માટે ઈતિહાસ’ (પબ્લિક હિસ્ટરી) એ પર્યાયી શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. ઈતિહાસ દ્વારા ભૂતકાળની ઘટનાઓ વિશે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ઉપયોગ વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં લોકોને કેવી રીતે થશે, તેનો વિચાર ઉપયુક્ત ઈતિહાસ

ફોટો.

ફોટો ફોટો વિષયોળી : ઈતિહાસ વિશે લોકોના મનમાં અનેક ગેરસમજણ હોય છે. દા.ત. ઈતિહાસનો વિષય માત્ર ઈતિહાસકારો અને ઈતિહાસ વિષયનો અભ્યાસ કરવા ઈરંધ્રા વિદ્યાર્થીઓ માટે જ હોય છે, દૈનિક જીવનમાં ઈતિહાસ જેવા વિષયનો કોઈ ઉપયોગ હોતો નથી, ઈતિહાસ જેવા વિષયને આર્થિક દાખિએ ઉત્પાદક ક્ષેત્રો સાથે જોડી શકાય નહીં, વગેરે.

આવી ગેરસમજણને દૂર કરી ઈતિહાસને લોકોના વર્તમાન જીવન સાથે જોડનાનું ક્ષેત્ર એટલે ‘લોકો માટે ઈતિહાસ’

વિદેશમાં અનેક વિદ્યાપીઠોમાં ‘લોકો માટે ઈતિહાસ’ આ વિષયનો અભ્યાસક્રમ શીખવવામાં આવે છે. ભારતમાં બેંગલુરુમાં આવેલી ‘સૃષ્ટિ ઇન્સ્ટટ્યુટ ઓફ આર્ટ ડિક્રાઇન એન્ડ ટેકનોલોજી’ સંસ્થામાં ‘સેન્ટર ફોર પબ્લિક હિસ્ટરી’ નામનો સ્વતંત્ર વિભાગ છે. અહીં આ વિષયના પ્રકલ્પ અને સંશોધનનું કામ ચાલે છે.

વિષય દ્વારા કરવામાં આવે છે. વર્તમાનના સામાજિક આવહાનો માટે ઉપાયયોજના કરવી, સામાજિક ઉપયોગિતા વિશે નિર્ણય લેવો જેવી બાબતો માટે પહેલા ઘટી ગયેલી ઘટનાઓનું વિશ્લેષણ માર્ગદર્શક બને છે. તે માટે ઈતિહાસનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય છે.

ઉપયુક્ત ઈતિહાસના ક્ષેત્રે કેવળ વિશેષજ્ઞ વ્યક્તિઓનો જ નહીં, પરંતુ સામાન્ય લોકોનો વિવિધ પ્રકારે સહભાગ હોઈ શકે છે. સંગ્રહાલયો, પ્રાચીન સ્થળોની મુલાકાત લેનાર પર્યાટક તરીકે તેમનો સહભાગ મહત્વનો હોય છે. પર્યાટનને કારણે લોકોમાં ઈતિહાસ માટે ઝુંધિ વધે છે. સમાજમાં ઈતિહાસ માટે જાગૃતિ નિર્માણ થાય છે. તે જ રીતે તેમના પોતાના શહેર અથવા ગામમાં આવેલા પ્રાચીન સ્થળોના જતન અને સંવર્ધનના પ્રકલ્પમાં પણ તેઓ સહભાગી થઈ શકે છે.

3. ઉપયુક્ત વિષયોળી શાસ્ત્ર વિષયોળું પણ

ઈતિહાસ ભૂતકાળમાં ઘટેલી ઘટનાઓ સાથે સંબંધિત હોય છે. વર્તમાનમાં દેખાતી માનવ જીવન રચના તે ઘટનાઓ પર જ આધારિત હોય છે. આ ઘટનાઓ રાજકારણ સામાજિક-ધાર્મિક સંસ્થા, તત્વજ્ઞાન, તંત્રજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન જેવા વિવિધ ક્ષેત્રે ઘટી હોય છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રનો જ્ઞાનસંચયનો સ્વતંત્ર ઈતિહાસ હોય છે. તે ક્ષેત્રની પ્રગતિની દિશા આ જ્ઞાનસંચયની સ્થિતિ પર આધારિત હોય છે. એના અનુસંધાનથી અનેક વિષયોના સંશોધનમાં ઈતિહાસની સંશોધન પદ્ધતિ ઉપયોગી નીવડે છે. ઉદાહરણ તરીકે,

ફોટો: વિવિધ વિચારસરણીનો ઉદય, તે પાછળની વૈચારિક પરંપરા અને તે વિચારસરણીની પ્રગતિનો ઈતિહાસ જાળવા માટે

તત્પરાનના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. તત્પરાન સમજતી વખતે તે તત્પરાન જે ભાષામાં વ્યક્ત થયું હોય તે ભાષાનો ઈતિહાસ પણ ઉપયોગી થાય છે.

૩. વિજ્ઞાનિક શોધ : વૈજ્ઞાનિક શોધ અને સિદ્ધાંતનો કાળકમ અને તે શોધ પાછળના કારણો સમજવા માટે વિજ્ઞાનના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. જરૂરિયાત એ શોધની જનની છે, એવું કહેવાય છે. ધારીવાર માનવી જરૂરિયાતની પૂર્તિ અને જ્ઞાનાનું સમાધાન કરવાના પ્રયત્નોમાંથી વૈજ્ઞાનિક શોધો થાય છે. તે માટે પહેલા અસ્તિત્વમાં આવેલા વૈજ્ઞાનિકોના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ શોધ પાછળની કારણપરંપરા, કાળકમ સમજવા માટે વિજ્ઞાનના ઈતિહાસનું જ્ઞાન ઉપયોગી નીવડે છે.

૪. વિજ્ઞાનિક શોધ : કૃષિ ઉત્પાદન, વસ્તુનું ઉત્પાદન, સ્થાપત્ય, અભિયાંત્રિકી (ઇજનેરી) વગેરેમાં થતાં ફેરફાર અને તે માટેના કારણો સમજવા માટે તંત્રજ્ઞાનના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. વૈજ્ઞાનિક શોધ અને તંત્રજ્ઞાનની પ્રગતિ પરસ્પરાવલંબી હોય છે. પદ્ધતિના હથિયાર બનાવવાથી તે કૃષિ ઉત્પાદનના વિકાસ સુધીની માનવીની પ્રગતિમાં (ઉત્ક્રંતિ) તેને સમજાયેલ વિજ્ઞાન અને તેના પર આધારિત તંત્રજ્ઞાનનું અત્યંત મહત્વ હતું. આગળ જતાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિને કારણે ઉત્પાદન પ્રક્રિયાનું ચાંત્રિકીકરણ થતું ગયું. આમ શી રીતે બન્યું, વિજ્ઞાન અને તંત્રજ્ઞાન હંમેશા એકબીજા પર શા માટે આધારિત હોય છે? એ સમજવા માટે તંત્રજ્ઞાનનો ઈતિહાસ જાણવો આવશ્યક હોય છે.

૫. ઉદ્ઘોગધંધા : ઉદ્ઘોગધંધા અને વેપારને કારણે માનવ સમાજમાં પરસ્પર વ્યવહારનું ક્ષેત્ર વિસ્તારે છે. તેને કારણે સાંસ્કૃતિક સંબંધોના જાળા સતત વિકસતા હોય છે. ઉદ્ઘોગધંધા અને

વેપાર એ વ્યવસ્થાપનનો જ એક ભાગ છે. તેનો ઈતિહાસ સમજવો ખૂબ મહત્વનો છે. બજાર અને વેપારનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું તેની સાથે માનવ સંબંધોનું સ્વરૂપ અને સમાજરચના બદલાતી ગઈ. આ આખો પ્રવાસ સમજવા માટે સાંસ્કૃતિક રચના, સામાજિક રચના, આર્થિક વ્યવસ્થા વગેરેના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરવો પડે છે.

૬. વિજ્ઞાનિક શોધ : ઉત્પાદનના સાધનો, મનુષ્યબળ અને ઉત્પાદનની વિવિધ પ્રક્રિયા, બજાર અને વેંચાળના વ્યવસ્થાપનના સંદર્ભમાં તે સંબંધિત ભૂતકાળનિ ચંત્રણાઓ કેવી હતી તે જાણવું આવશ્યક છે. આ ઘટનાક્રમમાં સંકળાયેલા વિવિધ સ્તરના લોકોની પરંપરાગત માનસિકતા સમજવા માટે આ બધાની સંરચના જે જુદી જુદી સામાજિક અને આર્થિક સંસ્થાઓના સંગઠન પર આધારિત હોય છે, તેમનો ઈતિહાસ સમજુએ તો વર્તમાનમાં વિવિધ સ્તર પર વ્યવસ્થાપન કરવું સરળ બને છે.

૭. કાળજી વિજ્ઞાન : વિવિધ કળાક્ષેત્રોમાં અભિવ્યક્તિ અને તે પાછળની વૈચારિક-ભાવનાત્મક-સાંસ્કૃતિક પરંપરાના આધારે થયેલ કળાનો વિકાસ સમજવો ખૂબ મહત્વનો છે. કોઈપણ કળાના આવિજ્ઞારનો મર્મ, કલાકૃતિના નિર્માતાની માનસિકતા અને વિશિષ્ટ કળાશૈલીના વિકાસનો કમ સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસના અભ્યાસ ઢ્રારા સમજુ શકાય છે.

૮. ઈતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સમાજશાસ્ત્ર, માનવશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થ-શાસ્ત્ર જેવી જ્ઞાનશાખાઓના ઉગમ અને વિકાસના ઈતિહાસને સમજવો એ આ જ્ઞાનશાખાઓના અભ્યાસનો એક આવશ્યક ભાગ છે. તત્પરાનને વિજ્ઞાન અને અન્ય સર્વ જ્ઞાન શાખાઓની જનની માનવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક વિસ્તાર અને તેમાં માનવ અસ્તિત્વનો પરસ્પર સંબંધ સમજવાની જ્ઞાનશાખાની દુનિયાભરના બધા માનવ સમાજમાં

લોકો તે વિશે અનુમાન કરવા લાગ્યા. તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિની કથા, સૃષ્ટિ ચક અને માનવજીવન સંબંધી ભિન્ના માન્યતાઓ, દેવ-દેવી સંબંધી કલ્પના અને તે દેવીદેવતાઓને પ્રસંગ કરવા માટે કરેલી વિધી, તે માટેના તાત્ત્વિક વિવેચનનો વિકાસ થયો. પ્રાચીન લોકોએ કરેલી આ બાબતોના વિચારમાં તત્ત્વજ્ઞાનના બીજ છે. અહીં ઉલ્લેખ કરાયેલ માનવીશાખાની વિવિધ શાખાના વિકાસના પાયામાં તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો છે. ઈતિહાસના આધારે આ પ્રગતિનું આકલન કરી શકાય.

3.3 મૂળ વિધી પ્રસંગ પ્રાચીન વિધિ

ઈતિહાસનો દૈનિક જીવનમાં શો ઉપયોગ એવો પ્રક્રિયા હંમેશા પૂછવામાં આવે છે. ઉપયુક્ત ઈતિહાસ એટલે શું? આ પ્રક્રિયા ઉત્તરમાં ઉપરના પ્રક્રિયાનો ઉત્તર આપોઆપ મળી જાય છે. ભૂતકાળના મૂર્ત અને અમૂર્ત સ્વરૂપના અનેક અવશેષો વર્તમાનકાળમાં અસ્તિત્વમાં છે. તેમના પ્રત્યે આપણાં મનમાં કુતૂહલ હોય છે, આત્મીયતા હોય છે. તેમના અસ્તિત્વનો ઈતિહાસ આપણે સમજ્યો જોઈએ કારણકે તે આપણા પૂર્વજોએ નિર્માણ કરેલા કલાકૃતિના, પરંપરાના અવશેષ હોય છે. તે આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો હોય છે. તે આપણી ઓળખ હોય છે. તેમના ઈતિહાસનું જ્ઞાન આપણાને આપણા ઊગમ તરફ લઈ જાય છે. તેથી આપણાં અને આગળની પેઢીના હિત માટે તે સાંસ્કૃતિક વારસાનું દીર્ઘકાળ સુધી જતન કરવાની, તેનું સંવર્ધન કરવાની આવશ્યકતા નિર્માણ થાય છે. ઉપયુક્ત ઈતિહાસના આધારે મૂર્ત અને અમૂર્ત સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન અને સંવર્ધન કરી શકાય છે. તેને કારણે વ્યવસાયની અનેક તક્કી નિર્માણ થાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો ઈતિહાસના આધારે વર્તમાનકાળનું ચથાયોગ્ય આકલન અને ભવિષ્ય માટેનું દિશાસ્કૂચન એવું ઉપયુક્ત ઈતિહાસનું વર્ણન કરી શકાય.

3.4 મૂળ વિધી પ્રસંગ પ્રાચીન વિધિ

(ઠ) મૂળ વિધી : એ માનવનિર્મિત હોય છે. તેના મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા બે પ્રકાર હોય છે.

□ મૂળ વિધી : આ પ્રકારમાં પ્રાચીન સ્થળો, વાસ્તુ શિલ્પો, વસ્તુઓ, હસ્તલિખિત પ્રતો, શિલ્પો-ચિત્રો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

□ મૂળ વિધી : આ પ્રકારમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

- * મૌજિક પરંપરા અને તે માટે ઉપયોગમાં લેવાતી ભાષા
- * પારંપારિક જ્ઞાન
- * ઉત્સવ, સમારંભ ઉજવવાની સામાજિક પદ્ધતિ અને ધાર્મિક વિધિ
- * કળા પ્રસ્તુત કરવાની પદ્ધતિ
- * વિશિષ્ટ પારંપારિક કૌશાલ્યો
- * એવી પરંપરા, પદ્ધતિ, કૌશાલ્યો વગેરેનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા સમૂહો, જૂથ

(ઠ) મૂળ વિધી : નિસર્જમાંની જૈવ-વિવિધતાનો વિચાર નૈસર્જિક વારસાની સંકલ્પનામાં કર્યો છે.

- (૧) પ્રાણી
- (૨) વનસ્પતિસૃષ્ટિ
- (૩) તેમના અસ્તિત્વ માટે આવશ્યક પરિસંસ્થા અને ભૂર્ચનાત્મક વિશિષ્ટતા

આગળની પેઢીના હિત માટે આપણાં વારસાનું જતન કરવું આવશ્યક છે. નામશેષ થવાના આરે આવેલા સાંસ્કૃતિક અને નૈસર્જિક વારસાનું જતન અને સંવર્ધન કરવાના હેતુથી યુનેસ્કોએ કેટલાક દિશાસ્કૂચક તત્વો જાહેર કર્યા છે. તે દિશાસ્કૂચક તત્વોના આધારે જગતિક વારસાના પદને પાત્ર સ્થળો, પરંપરાની ચાદી જાહેર કરવામાં આવે છે.

ફોન સિંગ:

દ્વારા કાલબેલિયા લોકસંગીત અને લોકનૃત્ય :

- ૨૦૦૧ : કેરળની સંસ્કૃત ‘કુટિયટટમ’ નાટ્યપરંપરા
- ૨૦૦૩ : વૈદિક પઠન પરંપરા.
- ૨૦૦૪ : ઉત્તર ભારતની ‘રામલીલા’ પ્રસ્તુતીકરણ
- ૨૦૦૮ : ગઢવાલ(ઉત્તરાખંડ)ના ‘રમ્મન’ ધાર્મિક ઉત્સવ અને વિધીનાટ્ય.
- ૨૦૧૦ : રાજસ્થાનનું કાલબેલિયા લોકસંગીત અને લોકનૃત્ય.
- ૨૦૧૦ : પશ્ચિમ બંગાળ, ઝારખંડ અને ઓડિસાનું છાઉ નૃત્ય
- ૨૦૧૦ : કેરળના ‘મુડિયેદ્ર્દ’ વિધીનાટ્ય અને નૃત્યનાટ્ય
- ૨૦૧૨ : લડાખ, જમ્મુ અને કાશીરની બૌદ્ધ મંત્રપઠન પરંપરા
- ૨૦૧૩ : માણીપૂરની ‘સંકીર્તન’ પરંપરા
- ૨૦૧૪ : પંજાબની ઠેરા જમાતીની તાંબાના અને પિતળના વાસણ બનાવવાની કળાપરંપરા
- ૨૦૧૯ : નવરોજ
- ૨૦૧૯ : યોગ

દ્વારા કાલબેલિયા લોકનૃત્ય :

- ૧૯૮૩ : આગ્રાનો કિલ્લો
- ૧૯૮૩ : અંજંટા ગુફા
- ૧૯૮૩ : વેરળ ગુફા
- ૧૯૮૩ : તાજભહેલ
- ૧૯૮૪ : મહાબલીપુરમના મંદિરો
- ૧૯૮૪ : કોણાઈ સૂર્યમંદિર
- ૧૯૮૫ : ગોવાના ચર્ચ અને કોનલ્હેન્ટ્સ
- ૧૯૮૫ : ફોટોપૂર સિક્કી
- ૧૯૮૫ : હંપીનું વાસ્તુ સંકુલ
- ૧૯૮૫ : ખજૂરાહોના મંદિરો
- ૧૯૮૭ : ઘારાપુરી (એલિફન્ટા) ગુફા

- ૧૯૮૭ : ચૌલ મંદિરો-તંજાવરનું બૃહ્દીશ્વર મંદિર
- ૨૦૦૪ : ગંગેકોંડચોળાશ્વરમનું બૃહ્દીશ્વર મંદિર અને દારાસુરમનું ઐરાવતેશ્વર મંદિર
- ૧૯૮૭ : પટ્ટદકલના મંદિરો
- ૧૯૮૮ : સાંચીનો સ્તૂપ
- ૧૯૯૩ : હુમાયુની કબર
- ૧૯૯૩ : કુતુબમિનાર અને પરિસરમાંના વાસ્તુ
- ૧૯૯૯ : (૧) દાર્જિલિંગ હિમાલયન રેલ્વે
(૨) નીલગિરી માઉન્ટન રેલ્વે
(૩) ધ કાલ્કા શિમલા રેલ્વે
- ૨૦૦૨ : બોધગયાનું મહાબોધિ મંદિર અને પરિસર
- ૨૦૦૩ : બીમબેટકાનો શૈલાશ્રય
- ૨૦૦૪ : ચંપાનેર-પાવાગઢ પુરાતત્વીય સ્થળો
- ૨૦૦૪ : છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ ટર્મિનસ મુંબઈ
- ૨૦૦૭ : લાલ કિલ્લો, દિલ્લી
- ૨૦૧૦ : જંતર મંતર, જયપૂર
- ૨૦૧૩ : રાજસ્થાનના પર્વતીય કિલ્લા
- ૨૦૧૪ : ગુજરાતમાં પાટણાની ‘રાણીની વાવ’
- ૨૦૧૫ : નાલંદા મહાવિહાર પુરાતત્વીય સ્થળ
- ૨૦૧૫ : ચંદ્રગઢનું કેપિટલ કોમ્પ્લેક્સ
- ૨૦૧૭ : અમદાવાદ : ઐતિહાસિક શહેર

દ્વારા કાલબેલિયા લોકનૃત્ય-નૃત્ય :

- ૧૯૮૫ : કાઝીરંગા રાષ્ટ્રીય ઉધાન
- ૧૯૮૫ : કેવલદેવ રાષ્ટ્રીય ઉધાન
- ૧૯૮૫ : માનસ વન્યજીવ અભયારણ્ય
- ૧૯૮૭ : સુંદરવન રાષ્ટ્રીય ઉધાન
- ૧૯૮૮ : નંદાદેવી અને વ્હેલી ઓઝ ફલાવર્સ
- ૨૦૦૫ : રાષ્ટ્રીય ઉધાનો
- ૨૦૧૨ : પશ્ચિમ ઘાટ
- ૨૦૧૪ : ગ્રેટ હિમાલયન પાર્ક

દ્વારા કાલબેલિયા લોકનૃત્ય-નૃત્ય :

- ૨૦૧૫ : કંચનગંગા રાષ્ટ્રીય ઉધાન

યુનેસ્કોની જગતિક નૈસર્જિક વારસાની ચાઈમાં ઇ.સ. ૨૦૧૨માં પશ્ચિમ ઘાટનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સાતારા જિલ્લાનો કાસ

અણાણાણ

ઉચ્ચપ્રદેશ પશ્ચિમ ઘાટ હારમાળામાં જ છે. સાંસ્કૃતિક અને નૈસર્જિક વારસાનું વ્યવસ્થાપન એ ઉપયુક્ત ઇતિહાસનું પ્રમુખ અંગ છે. આ વારસાનું જતન અને સંવર્ધન કરવાનું અધિકાંશ કામ ભારત સરકારનું પુરાતત્વ ખાતું અને ભારતના પ્રત્યેક રાજ્યનું પુરાતત્વ ખાતું કરે છે. સ્વયંસેવી સંસ્થા ઇનેટેક (ઇડિયન નેશનલ ટ્રસ્ટ ફોર આર્ટ એન્ડ કલ્ચરલ હેરિટેજ) ૧૯૮૪થી આ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત છે. સાંસ્કૃતિક અને નૈસર્જિક વારસાના સ્થળોના જતન અને સંવર્ધનના પ્રકલ્પમાં અનેક વિષયોના વિશેષજ્ઞોનો સહભાગ આવશ્યક હોય છે. આ સર્વ સંબંધિત સ્થળોના સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, રાજકીય ઇતિહાસ વિશે જાગૃતિ નિર્માણ કરવાનું કામ ઉપયુક્ત ઇતિહાસ છારા કરી શકાય છે. તેના કારણે

(૧) પ્રકલ્પ અંતર્ગત વારસા સ્થળોનું મૂળ સ્વરૂપ ન બદલાય તે રીતે જતન અને સંવર્ધન કરવું શક્ય બને છે.

(૨) સ્થાનિક સમાજની રચના અને માનસિકતા, વર્તમાનમાં તેની સામેના આઠ્ઠાનો, સ્થાનિક લોકોની અપેક્ષાની સમીક્ષા કરી શકાય છે.

(૩) સાંસ્કૃતિક વારસા સ્થળોનું જતન અને સંવર્ધન કરતા સમયે સ્થાનિક લોકોની ભાવના ન દુભાય તે માટેની ઉપાય યોજનાનું નિયોજન કરી શકાય છે.

(૪) સ્થાનિક લોકોનો તે પ્રકલ્પમાં સમાવેશ કરી શકાય છે.

(૫) સ્થાનિક લોકોના પરંપરાગત કૌશલ્યોને પ્રોત્સાહન આપી શકાય એવા ઉદ્ઘોગ-વ્યવસાયોને વેગ મળે તે માટે પદ્ધતિસરનું નિયોજન કરવું શક્ય બને છે.

૩.૦ પ્રાચીન વ્યવસ્થાઓ

નીચે ઉલ્લેખ કરેલ ક્ષેત્રો સાથે સંબંધિત કાયદેસર નિયમો અને સાર્વજનિક ધોરણો નક્કી કરવા માટે ઇતિહાસનું જ્ઞાન પૂરક બને છે.

૧. સંગ્રહાલયો અને અભિલેખાગાર
૨. ઐતિહાસિક સ્થળોનું જતન અને સંવર્ધન
૩. પર્યાટન અને આતિથ્ય
૪. મનોરંજન અને સંપર્ક માધ્યમો

દુઃખાદ્યા દ્વારા

દુઃખાદ્યા દ્વારા કાણ
દુઃખાદ્યા દ્વારા

જગતનું સૌથી પ્રાચીન મનાતું (ઇ.સ. પૂર્વે કહું શતક) સંગ્રહાલય મેસોપોટેમિયાના પ્રાચીન શહેર ‘ઉર’ના ખોદકામ દરમ્યાન મળી આવ્યું છે. આ ખોદકામ બ્રિટિશ પુરાતત્વજ્ઞ સર લિઓનાર્ડ પુલીએ ૧૮૨૯થી ૧૮૩૪ના સમય દરમ્યાન કર્યું હતું. આ સંગ્રહાલય મેસોપોટેમિયાની રાજકુંપરી એનિગોલ્ડીએ બંધાવ્યું હતું. તે પોતે, તે સંગ્રહાલયના સંગ્રહપાલ તરીકી કામ સંભાળતી હતી.

આ સંગ્રહાલયમાં મળી આવેલી પ્રાચીન વસ્તુઓની સાથે તે વસ્તુઓનું સવિસ્તર વર્ણન કરતી માટીની ગોળીઓ હતી.

દુર્ગા મંદિર

દુર્ગા મંદિર - કેન્દ્ર

એશિયાટિક સોસાયટીએ ઈસવીસન ૧૮૧૪માં કોલકાતામાં ‘દંડિયન મ્યુઝિયમ’ની સ્થાપના કરી. ડેનિશ વનસ્પતિશાસ્ત્રી નેથાનિએલ વોલિક તેના સંસ્થાપક અને પહેલા સંગ્રહપાલ હતા. અહીં આપેલ સંગ્રહાલયની છબી (ફોટો) ૧૯૦૫ની સાલની છે. સંગ્રહાલયના કળા, પુરાતત્વ અને માનવશાસ્ત્ર એવા ત્રણા મુખ્ય વિભાગ અને તેને સંબંધિત જતન, પ્રકાશન, છબીચિત્રણ (ફોટોગ્રાફી) પ્રદર્શન-પ્રસ્તુતીકરણ, પ્રતિકૃતિ નિર્મિતિ, પ્રશિક્ષણ, ગ્રંથાલય, સુરક્ષા જેવા વિભાગો છે.

આ દરેક ક્ષેત્રના વ્યવસ્થાપન માટે વિશેષ કૌશલ્ય ધરાવનાર મનુષ્યબળની આવશ્યકતા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્થાપત્યવિશારદ, ઇજનેર, ઇતિહાસકાર, પુરાતત્વજ્ઞ, સંગ્રહપાલ, સમાજશાસ્ત્રી, અભિલેખાગાર વ્યવસ્થાપક, કાચદાનિષ્ણાત, છબીચિત્રણ નિષ્ણાત વગેરે. આ યાદી અહીં જ અટકતી નથી. પ્રાચીન સ્થળો, વાસ્તુ અને વસ્તુની ઐતિહાસિક પાર્શ્વભૂમિનું દરેક વિશેષજ્ઞોને પૂરતું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. ઉપયુક્ત ઇતિહાસના ક્ષેત્રે પ્રકલ્પોને કારણે ઉપર ઉલ્લેખ કરાયેલ ક્ષેત્રોમાં વ્યવસાયની અનેક તકો

દુર્ગા મંદિર

અભિલેખાગારમાં મહત્વના જૂના દસ્તાવેજો, દફ્તર, જૂના ચલચિત્રો વગેરે સાચવામાં આવે છે.

ભારતનું રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર નવી દિલ્હીમાં આવેલું છે. ભારતના પ્રત્યેક રાજ્યનું સ્વતંત્ર અભિલેખાગાર છે.

દુર્ગા મંદિર

‘નેશનલ ફિલ્મ અર્કીવ્સ’ (રાષ્ટ્રીય ફિલ્મ સંગ્રહાલય)ની મુખ્ય કચેરી પુછેમાં આવેલી છે. ભારત સરકારના માહિતી અને પ્રસારણ ખાતાના માધ્યમ વિભાગ તરીકે ઈસવીસન ૧૯૭૪માં તેની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેના ત્રણ પ્રમુખ ઉદ્દેશો હતા.

- ભવિષ્યની પેઢી માટે દુર્લભ ભારતીય ચલચિત્રો શોધવા, મેળવવા અને ચલચિત્રોના તે વારસાનું જતન કરવું.
- ચલચિત્રો સાથે સંબંધિત મહત્વની બાબતોનું વર્ગીકરણ કરવું, તેમની કાયમી સ્વરૂપની નોંધ તૈયાર કરવી અને સંશોધન કરવું.
- ચલચિત્ર સંસ્કૃતિના પ્રસારનું કેન્દ્ર પ્રસ્થાપિત કરવું.

ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે.

આ પાઠમાં આપણે જોયું કે લોકોને કેવી રીતે ઇતિહાસથી વાકેક કરી શકાય, પોતાના સાંસ્કૃતિક અને નૈસર્જિક વારસાનું જતન અને સંવર્ધન કરવા માટે સમાજમાં કદ રીતે જાગૃતિ નિર્માણ કરી શકાય, તે માટે ઇતિહાસના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કદ રીતે કરી શકાય, તે સંબંધિત વ્યવસાચિક કૌશલ્યો અને ઉદ્યોગ વ્યવસાયોના ક્ષેત્રમાં કદ રીતે વૃદ્ધિ કરી શકાય, વગેરે બાબતોનો વિચાર અને નિયોજન કરવાનું કામ ઉપયુક્ત ઇતિહાસમાં કરવામાં આવે છે.

ऐतिहासिक अने सार्वजनिक स्थળोनुं विकृतिकरणा न थाय, भविष्यनी पेढीना हित माटे तेनुं योऽय रीते जतन-संवर्धन करवुं आवश्यक छे.

॥ध्याय ३॥

१. માર્ગ્યો હી યોઽય માર્ગ્ય કાંતિકાં હું કાંતિકાં

- (१) દુનિયાનું સૌથી પ્રા�ીન સંગ્રહાલય
શહેરના ખોદકામ દરમ્યાન મળ્યું.
(અ) દિલ્લી (બ) હઠપ્પા
(ક) ઉર (ડ) કોલકતા
- (૨) ભારતનું રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર..... માં છે.
(અ) નવી દિલ્લી (બ) કોલકતા
(ક) મુંબઈ (ડ) ચેનનઈ

૨. માર્ગ્યો હી હી માર્ગ્ય.

- (૧) કુટિયટટમ - કેરળની સંસ્કૃત નાટ્યપરંપરા
(૨) રમણ - પણ્યિમ બંગાળનું નૃત્ય
(૩) રામલીલા - ઉત્તર ભારતનું પ્રસ્તુતીકરણ
(૪) કાલબેલિયા - રાજસ્થાનનું લોકસંગીત અને લોકનૃત્ય

૩. ઉપયુક્ત ઈતિહાસ

- (૧) ઉપયુક્ત ઈતિહાસ
(૨) અભિલેખાગાર

૪. માર્ગ્યો હું કાંતિકાં

- (૧) તંત્રજ્ઞાનના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરવો પડે છે.

- (૨) જાગતિક વારસાના પદ માટે પાત્ર હોય તેવા સ્થળો, પરંપરાની ચાદી ચુનેસ્કો ઝારા જાહેર કરવામાં આવે છે.

૫. માર્ગ્યો હું કાંતિકાં

- (૧) નીચેના વિષયોના સંશોધનમાં ઈતિહાસની સંશોધન પદ્ધતિ કેવી રીતે ઉપયોગી થશે તે સ્પષ્ટ કરો.

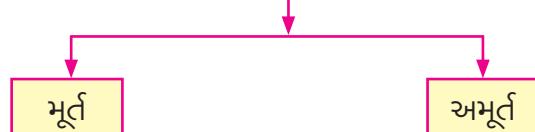
- (અ) વિજ્ઞાન (બ) કળા
(ક) વ્યવસ્થાપનશાસ્ત્ર
(૨) ઉપયુક્ત ઈતિહાસનો વર્તમાનકાળ સાથે કેવો સહસંબંધ હોય છે?
(૩) ઈતિહાસના સાધનોના જતન માટે ઓછામાં ઓછા ૧૦ ઉપાયો સૂચવો.
(૪) નૈસર્જિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન કરવાના પ્રકલ્પોથી કઈ બાબતો સાધ્ય થાય છે?

ભારતના નકશામાં વારસાસ્થળો દર્શાવો.

સાંસ્કૃતિક વારસો

૪. કલારીય કલાઓની વિજા

૪.૧ કલા પ્રદર્શન મુખ્ય

૪.૨ કલારીય કાળજી પ્રક્રિયા

૪.૩ કલારીય કાળજી/કાળજી કલા પ્રદર્શન

૪.૪ કલા, કાળજી કલા પ્રદર્શન વ્યવહારીય ક્રમ

૪.૫ કલા પ્રદર્શન મુખ્ય

પોતાને થયેલ અનુભવ અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન તેમજ મનના ભાવો-ભાવનાઓ બીજા સુધી પહોંચાડવા, એ દરેક વ્યક્તિની સહજ પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ સહજ પ્રવૃત્તિની પ્રેરણાથી જ્યારે કોઈ સૌંદર્યપૂર્ણ નિર્માણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને કળા કહેવામાં આવે છે. કળાનિર્ભિતિના મૂળમાં રહેલા કલાકારની કલ્પના, સંવેદનશીલતા, ભાવનાશીલતા અને કૌશલ્યો જેવા ઘટકો અત્યંત મહત્વના હોય છે.

કાળજી પ્રક્રિયા : કળાના ‘દશ્યકળા’ અને ‘લલિતકળા’ એવા બે ભાગ પાડવામાં આવે છે. લલિતકળાને આંગિક કળા પણ કહેવામાં આવે છે. દશ્યકળાનો ઉદ્દ્ય પ્રાર્થિતિહાસિક કાળમાં જ થયો હતો, તે દર્શાવતા અનેક કળાના

નમૂનાઓ દુનિયામાં અશમ્યુગીન ગુફાઓમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે.

કલા પ્રદર્શન કરુણા : કલાની ‘લોકકલા’ અને ‘અભિજાત કલા’ એવી બે પરંપરા માનવામાં આવે છે. ‘લોકકલા’ એ અશમ્યુગીન કાળથી અવિરત ચાલતી આવતી પરંપરા છે. તેનો આવિજ્ઞાર એ લોકોના દૈનિક જીવનનો જ ભાગ હોય છે. તેને કારણે આ પરંપરાની અભિવ્યક્તિ વધારે સ્વયંસ્કૃતિ હોય છે. સમૂહમાંના લોકોના પ્રત્યક્ષ સહભાગથી લોકકલાનું નિર્માણ થાય છે. ‘અભિજાત કલા’ એ પ્રમાણિત નિયમોના ચોકઠામાં બંધાયેલી હોય છે. તેને આત્મસાત કરવા માટે દીર્ઘકાળિન પ્રશિક્ષણાની આવશ્યકતા હોય છે.

કલારીય : કલાનિર્ભિતિની દરેક કલાકારોની સ્વતંત્ર પદ્ધતિ એટલે કે શૈલી હોય છે. કોઈ પદ્ધતિ જ્યારે પરંપરાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે પદ્ધતિ વિશિષ્ટ કલાશૈલી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દરેક સંસ્કૃતિમાં જુદા જુદા કાળખંડ અને પ્રદેશ સાથે સંબંધિત વિશિષ્ટ કલાશૈલી વિકસિત થાય છે. તે શૈલીના આધારે તે સંસ્કૃતિની કળાના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરી શકાય છે.

કાળજી : કલાશૈલીના ઉદાહરણ તરીકે મરાઠા ચિત્રશૈલીનો વિચાર કરી શકાય. સતરમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં મરાઠા ચિત્રશૈલી વિકસિત થવાની શરૂઆત થઈ. આ ચિત્રશૈલીના ચિત્રો રંગીન તેમજ ભીંતચિત્ર અને છસ્તલિભિત પ્રતોમાં લદ્યુચિત્રોના સ્વરૂપમાં છે. વાઈ, મેણાવલી, સાતારા જેવા સ્થળોએ જુના વાડામાં મરાઠા ચિત્રશૈલીના કેટલાક ભીંતચિત્રો જેવા મળે છે. મરાઠા ચિત્રશૈલીમાં રાજપૂત ચિત્રશૈલી અને યુરોપિયન ચિત્રશૈલીનો પ્રભાવ જેવા મળે છે.

એકાદી ચિત્રશૈલી જે કાળમાં વિકસિત થઈ હોય, તે કાળની રહેણીકરણી, પોશાક, રીતરિવાજ જેવી બાબતોનો અભ્યાસ તે શૈલીના ચિત્રોના આધારે કરી શકાય.

૪. ચિત્રકલા એક રીત

ચિત્રકલા :
ચિત્રકલા એક રીત

દશભકળમાં ચિત્રકલા અને શિલ્પકળાનો સમાવેશ થાય છે.

ચિત્રકલા : ચિત્રકલા દ્વિપરિમાહિય હોય છે. દા.ત. નિસર્ગચિત્રો, વસ્તુચિત્ર, વ્યક્તિચિત્ર, વાસ્તુનું આરેખન વગેરે ચિત્રો રેખાંકિત કરવામાં આવે છે. તે માટે શિલાખંડ, ભીત, કાગળ, સુતરાઉ અથવા રેશમી કપડાના ફલકો, માટીના વાસણો જેવા માદ્યમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. દા.ત. અજંટા ગુફામાંનું બોધિસત્વ પદ્મમપાહિનું ભીતચિત્ર.

ચિત્રકલા રીત : અશ્મયુગીન કાળના ગુફાચિત્રો અનેક દેશોમાં મળી આવે છે.

ભારતમાં મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, ઉત્તરાખંડ, કર્ણાટક, આંધ્રપ્રદેશ અને તેલંગાણા રાજ્યોમાં ગુફાચિત્રો ધરાવતા સ્થળો છે. મધ્યપ્રદેશમાં ભીમબેટકામાં આવેલ ગુફાચિત્રો પ્રસિદ્ધ છે. ભીમબેટકાનો સમાવેશ જાગતિક સાંસ્કૃતિક વારસાસ્થળોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ગુફાચિત્રોમાં મનુષ્યાકૃતિ, પ્રાણી અને કેટલીક ભૌમિતિક આકૃતિઓનો સમાવેશ હોય છે. પુરાશ્મયુગથી ખેતીની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધીના કાળ દરમ્યાન ચિત્રોની શૈલી, તેમના વિષયમાં ફેરફાર થતો જોવા મળે છે. ચિત્રોમાં નવા પ્રાણી અને વનસ્પતિનો સમાવેશ જોવા મળે છે, તેમજ મનુષ્યાકૃતિના રેખાંકનોની પદ્ધતિમાં અને વપરાયેલા રંગોમાં પણ ફરક હતો. આ ચિત્રોમાં નૈસર્જિક દ્રવ્યોથી તૈયાર કરેલા કાળો, લાલ, સફેદ જોવા રંગો વપરાયા છે તે કાળના લોકોમાં તેમના પરિસર વિશેનું જ્ઞાન અને નૈસર્જિક સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવાના તંત્રજ્ઞાનનો કદ રીતે વિકાસ થતો ગયો, તેની કલ્પના આ ચિત્રો છારા કરી શકાય છે.

લોકચિત્રકળાની પરંપરા ગુફાચિત્રોની પરંપરા સાથેનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. ઘરમાં લગ્નપ્રસંગે, તહેવારોમાં ભીત પર ચિત્રો દોરવા, આંગણામાં

ચિત્રકલા

મહારાષ્ટ્રની વારલી ચિત્ર પરંપરા અને પિંગુળ અથવા ચિત્રકથી પરંપરા એ લોકકલા શૈલીના શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણો છે. વારલી ચિત્રકલાને લોકપ્રિય બનાવવામાં થાએ જિલ્લાના જિવ્યા સોમ્યા મશોનું ખૂબ મોટું યોગદાન છે. તેમને તેમના વારલી ચિત્રો માટે ભારત અને વૈશ્વિક સ્તરે અનેક પુરસ્કારો મળ્યા છે. ઈસ્વીસન ૨૦૧૧માં તેમને પદ્મશ્રીનું બહુમાન મળ્યું છે.

ચિત્રકલા

બારમાં શતકમાં ચાલુક્ય રાજા સોમેશ્વરે લખેલા ‘માનસોલ્લાસ’ અથવા ‘અભિલષિતાર્થચિંતામણી’ ગ્રંથમાં ચિત્રકથી પરંપરાનું વર્ણન જોવા મળે છે. તેના પરથી આ પરંપરાની પ્રાચીનતાની કલ્પના કરી શકાય છે. કઠૂતળી અથવા ચિત્રોની મદદથી રામાયણ, મહાભારતની કથા કહેવાની પરંપરા એટલે

ચિત્રકથી પરંપરા છે. આ પરંપરાના ચિત્રો કાગળ પર દોરીને નૈસર્જિક રંગોથી રંગેલા હોય છે. એક કથા માટે સામાન્ય રીતે 30 થી 50 ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ચિત્રકથી પરંપરા પેઢી દરપેઢી જુઈજુઈ કથા કહેવા માટે આવા ચિત્રોની પોથીઓ સાચવવામાં આવે છે. નામશેષ થવાના આરે આવેલી આ પરંપરાને પુનર્જીવિત કરવા સરકાર અને કલાકારો પ્રથતન કરી રહ્યા છે.

રંગોળી પૂર્વી તેમજ ચિત્રોની મદદથી આજ્યાનો કહેવા ઝારા પ્રાદેશિક લોકકલા પરંપરાની વિવિધ ચિત્રશૈલી વિકસિત થઈ.

ભારતીય ચિત્રકારો : પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં વિવિધ કલાઓનો વ્યાપક વિચાર કરેલો જોવા મળે છે. જેમાં કુલ ૫૪ કલાઓનો ઉલ્લેખ છે. જેમાં ચિત્રકલાનો ઉલ્લેખ ‘આલેખ્યમુ’ અથવા ‘આલેખ્ય વિધા’ તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. આલેખ્ય વિધાના ‘ખડાંગ’ એટલે કે છ મહત્વપૂર્ણ પાસાઓ છે જેનો વિચાર પ્રાચીન ભારતીયોએ અત્યંત બારિકાઈથી કર્યો છે. જેમાં તૃપબેદ (વિવિધ આકાર), પ્રમાણા (પ્રમાણબદ્ધ રચના અને માપ), ભાવ (ભાવોનું પ્રદર્શન), લાવણ્યયોજન (સૌંદર્યનો રૂપર્શ), સર્પતા (વાસ્તવિકતાની નજીકનું ચિત્રણ) અને રંગસંગતિ (રંગોનું આયોજન)નો સમાવેશ છે. વિવિધ ધાર્મિક પંથોના આગમ ગ્રંથ, પુરાણો, વાસ્તુશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથમાં મંદિર બાંધણીના સંદર્ભમાં ચિત્રકલા, શિલ્પકલાનો વિચાર કરેલો જોવા મળે છે.

લઘુચિત્રકારો : છસ્તલિભિત પ્રતોમાંના લઘુચિત્રો પર શરૂઆતમાં પર્શીયન શૈલીનો પ્રભાવ હતો. દક્ષિણ તરફ મુસ્લિમ રાજવણીવટના આશ્રયમાં દખનની લઘુચિત્રશૈલી વિકસિત થઈ. મોગલ સમ્રાટ અકબરની કારકિર્દીમાં પર્શીયન અને

ભારતીય ચિત્રકારોની શૈલીમાંથી મોગલ લઘુચિત્રશૈલીનો ઉદય થયો.

ચુંઠાય ચિત્રકારો : બ્રિટિશ રાજ દરમ્યાન ભારતીય ચિત્રશૈલીપર પાશ્ચાત્ય ચિત્રશૈલીનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

સવાઈ માધવરાવ પેશવાના કાળમાં સ્કોટિશ ચિત્રકાર જેમ્સ વેલ્સના નેતૃત્વ નીચે પુણોમાં આવેલા શનિવારવાડામાં એક કળાશાળાની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેમણે સવાઈ માધવરાવ અને નાના ફડણાવીસનું ચિત્ર દોર્યુ હતું. વેલ્સની સાથે કામ કરનાર એક મરાઠી ચિત્રકાર ગંગારામ તાંબટનો વિશેષ ઉલ્લેખ જરૂરી છે. તેમણે વેરુણ,

ચુંઠાય ચિત્રકારો ફરુંધાય

ચુંઠાય ચિત્રકારો ફરુંધાય

કાર્લાની ગુફાઓમાં ચિત્રો દોર્યા હતા. તેમનાં કેટલાક ચિત્રોનું અમેરિકાની યેલ વિદ્યાપીઠના ‘યેલ સેન્ટર ઓફ બ્રિટિશ આર્ટ’માં જતન કરવામાં આવ્યું છે.

ચિત્રવસ્તુનું આબેહૂબ ચિત્રણ પાશ્ચાત્ય ચિત્રશૈલીની વિશેષ વિશિષ્ટતા માનવામાં આવે છે. મુંબઈમાં ઈસ્વીસન ૧૮૫૭માં સ્થપાયેલ અને પાશ્ચાત્ય કલાશૈલીનું શિક્ષણ આપનાર કલાશાળા જે. ઝૂલ ઓફ આઈ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીમાંથી અનેક ગુણવાન ચિત્રકાર પ્રસિદ્ધ પામ્યા છે. જેમાંના પેસ્ટનજી બોમનજીએ અજંટા ગુફાના ચિત્રોની પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરી છે.

સાંસ્કૃતિક કલા શિપરિમાણીય હોય છે. દા.ત. મૂર્તિ, પૂતળા, કલાપૂર્ણ વાસણો અને વસ્તુ. શિલ્પો કોતરવામાં અથવા ઘડવામાં આવે છે. જેના માટે પદ્ધાર, ધાતુ અને માટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વેરુણની કેલાસ ગુફા અંદર શિલામાંથી કોતરેલું અદ્વિતીય શિલ્પ છે. સારનાથમાં આવેલા અશોક સ્તંભ પરના ચાર સિંહના શિલ્પ પર આધારિત ચિત્ર ભારતનું રાષ્ટ્રીય માનચિહ્નની છે.

દુર્ગાલંકાર મૂર્તિ : ચિત્રકલાની જેમ જ શિલ્પકલા પણ અશમયુગીન કાળ જેટલી જ પ્રાચીન છે. પદ્ધારના હથિયારો બનાવવાની શરૂઆત એક રીતે શિલ્પકલાની શરૂઆત હતી એમ કહી શકાય. ભારતમાં ધાર્મિક પ્રસંગે માટીની મૂર્તિ તૈયાર કરી તેની પૂજા કરવાની અથવા તે અર્પણ કરવાની પ્રથા હક્કા સંસ્કૃતિના કાળથી જ હતી. તે આજે પણ બંગાળ, બિહાર, ગુજરાત, રાજસ્થાન જેવા અનેક રાજ્યોમાં અસ્તિત્વમાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં તૈયાર કરાતી ગણેશ મૂર્તિ, ગૌરીના મુખવટા, બૈલપોળા માટે તૈયાર કરાતા માટીના બળદો, પૂર્વજોના સ્મરણાર્થે બનાવવામાં આવતી ખાંબીઓ, આદિવાસી ધરોમાં જાળવણી માટેની માટીની કોઠીઓ વગેરે ઉદાહરણો આ શિલ્પકલાની લોક પરંપરાની સાક્ષી પૂરે છે.

દુર્ગાલંકાર મૂર્તિ : હક્કા સંસ્કૃતિની મુદ્રા, પદ્ધાર અને કાંસ્યના (કાંસાના) પૂતળા પાંચ હજાર વર્ષ અથવા તેના કરતાં પણ વધુ પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકલાની સાક્ષી આપે છે. મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના કાળના પદ્ધારના સ્તંભથી સાચા અર્થમાં ભારતમાં પદ્ધાર કોતરીને શિલ્પ નિર્માણ કરવાની શરૂઆત થઈ, એવું માનવામાં આવે છે.

સાંસ્કૃતિક કલા શરૂઆત : દુર્ગાલંકાર કલામાં આવી હોવાનું મનાય છે. ભારતમાં શિલ્પકલાનો વિકાસ પછીના સમયમાં થતો રહ્યો તેનો પૂરાવો આપણાને ભારહૃતના સ્તૂપો પરના શિલ્પો છારા મળે છે. બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર ભારતની બહાર દૂર દૂર સુધી થયો. તેથી તે દેશોમાં સ્તૂપ બાંધવાની પરંપરા શરૂ થઈ. દંડોનેશિયામાં બોરોબુદ્ધરમાં આવેલો સ્તૂપ વિશ્વનો સૌથી મોટો સ્તૂપ છે. જે આઠમા-નવમાં શતકમાં બાંધવામાં આવ્યો છે. ઈસ્વીસન ૧૮૮૧માં યુનેસ્કોએ બોરોબુદ્ધરને જાગતિક વારસાસ્થળ જાહેર કર્યું છે.

દુર્ગાલંકાર મૂર્તિ : ઈસ્વીસન પૂર્વે બીજા શતકમાં અફધાનિસ્તાન અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં ગ્રીક અને પર્શીયન પ્રભાવ ધરાવતી ગાંધાર શિલ્પકલા શૈલીનો ઉદ્ય થયો. પહેલાથી ગ્રીજા શતક દરમ્યાન એટલે કે કુશાણ કાળમાં મથુરા શિલ્પ શૈલીનો ઉદ્ય થયો આ શૈલીએ ભારતીય મૂર્તિવિજ્ઞાનો પાયો નાંખ્યો.

દેવપ્રતિમાઓનો

ઉપયોગ કરવાની કલ્પના સૌપ્રથમ કુશાણ સિક્કાઓમાં જોવા મળી. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના સમયમાં ભારતીય મૂર્તિ-વિજાનના નિયમો તૈયાર થઈ શિલ્પ-કલાના માપદંડ તૈયાર

થયા. નવમાથી તેરમા શતક દરમ્યાન ચોળ રાજાઓનું આધિપત્ય ધરાવતા દક્ષિણ ભારતમાં કાંસ્યમૂર્તિ ઘડવાની કલા વિકસિત થઈ. જેમાં શિવ-પાર્વતી, નટરાજ, લક્ષ્મી, વિષણુ જેવા દેવી-દેવતાની મૂર્તિ બનાવવામાં આવતી.

દેવપ્રતિમાઓનો ઉપયોગ : ભારતમાં અનેક કોતરેલી ગુફાઓ છે. કોતરેલી ગુફાઓની પરંપરા ભારતમાં દક્ષિણાસ્ત્ર પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં શરૂ થઈ. તાંત્રિક દક્ષિણે સંપૂર્ણ ગુફા સ્થાપત્ય અને કોતરેલા શિલ્પનું એકત્રિત ઉદાહરણ છે. પ્રવેશ ક્રાર, અંદરના થાંભલા અને મૂર્તિ શિલ્પકલાના ઉત્તમ નમૂના હોય છે. ભીંત અને છિત પર કરવામાં આવેલું ઉત્તમ ચિત્રકામ આજે પણ કેટલીક ગુફાઓમાં કેટલાક પ્રમાણમાં ટકી રહ્યું છે. મહારાષ્ટ્રના અજંટા અને વેરુણમાં આવેલી ગુફાઓને દક્ષિણાસ્ત્ર ૧૮૮૩માં જાગતિક વારસાનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે.

દેવપ્રતિમાઓનો ઉપયોગ

ભારતમાં મંદિર સ્થાપત્યની શરૂઆત ચોથા શતકમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના સમયમાં થઈ. ગુપ્તકાળની શરૂઆતમાં મંદિરનું સ્વરૂપ ગભારો અને તેની બહાર ચાર સ્તંભ ધરાવતી ઓસરી જેટલું જ હતું.

દેવપ્રતિમાઓનો ઉપયોગ

આઠમાં શતક સુધીમાં ભારતમાં મંદિર સ્થાપત્ય કલા પૂર્ણપણે વિકસિત થઈ, જે વેરુણના કેલાસ મંદિરની

ભવ્ય રચના પરથી સહજ દ્યાનમાં આવે છે. મદ્યયુગ સુધીમાં ભારતીય મંદિર સ્થાપત્યની અનેક શૈલી વિકસિત થઈ. શિખરોની રચનાની વિશિષ્ટતા અનુસાર આ શૈલી નક્કી થાય છે. જેમાં ઉત્તર ભારતની ‘નાગર’ અને દક્ષિણ ભારતની ‘ક્રાવિદ’ આ બે શૈલી પ્રમુખ મનાય છે. આ બંનેમાંથી વિકસિત થયેલી ભિન્ન શૈલીને ‘વેસર’ કહેવાય છે. મદ્યપ્રાદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં જોવા મળતી ‘ભૂમિજ’ મંદિર શૈલી અને ‘નાગર મંદિર શૈલી’માં રચનાની દક્ષિણે સામ્ય જોવા મળે છે. ભૂમિજ શૈલીમાં કુમશઃ નાના થતાં જતાં શિખરની પ્રતિકૃતિ ઉપર સુધી રચવામાં આવે છે.

દેવપ્રતિમાઓનો ઉપયોગ

ભાગ ૧.

મહારાષ્ટ્રમાં બારમા-તેરમા શતકમાં બંધાયેલા મંદિરોને હેમાડપંતી મંદિરો કહેવાચ છે. હેમાડપંતી મંદિરોની બાધ્ય દિવાલ મોટેભાગે તારાકૃતિ હોય છે. તારાકૃતિ મંદિરોની બાંધણીમાં મંદિરની બાધ્યભીત અનેક ખૂણાઓમાં વિભાગવામાં આવે છે. જેથી તે ભીતો અને તેના પરના શિલ્પો પર છાયાપ્રકાશનું સુંદર પરિણામ જોવા મળે છે. ભીતના પથરો સાંધવા માટે ચુનાનો ઉપયોગ ન કરવો તે હેમાડપંતી મંદિરોની મહત્વની વિશિષ્ટતા હતી. પથરોના જ એકબીજા પર બંધ બેસે એવા કોતરેલા ચોકઠા (ખાંચો અને કુસૂ)ના આધારે ભીત બાંધવામાં આવતી. મુંબઈ નજીક અંબરનાથમાંનું અંબ્રેશ્વર, નાસિક નજીક સિનનરમાંનું ગોદિશ્વર, હિંગોલી જિલ્લામાંનું ઔંડા નાગનાથ એ હેમાડપંતી મંદિરોના ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. તેમની બાંધણી તારાકૃતિ છે. તે સિવાય મહારાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળે હેમાડપંતી મંદિરો જોવા મળે છે.

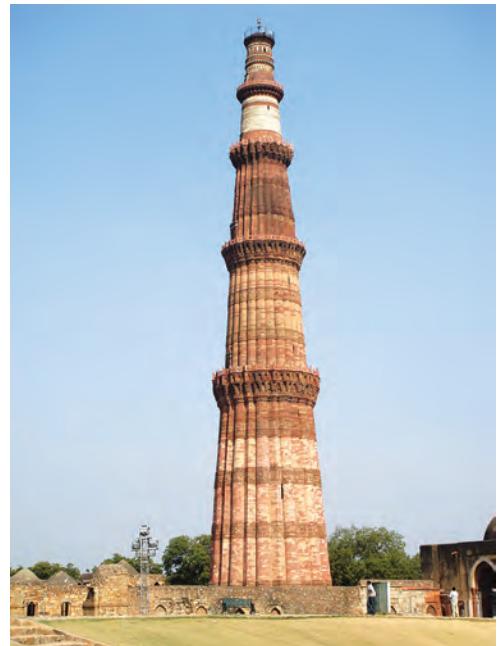

ભાગ ૧ પાઠ - ૧

મધ્યયુગીન ભારતમાં મુસ્લિમ સત્તા હેઠળ પર્શિયન, મધ્ય એશિયાઈ, અરબી અને ઈરલામપૂર્વ ભારતીય જેવા સ્થાપત્ય શૈલીના અનેક પ્રવાહ એકત્રિત થયા. જેમાંથી ભારતમાં મુસ્લિમ સ્થાપત્ય વિકસિત થયું. અનેક જોવાલાયક વાસ્તુ શિલ્પોનું નિર્માણ થયું. દિલ્લી નજીક મેહરૈલીમાંનું કુતુબમિનાર, આગ્રાનો તાજમહેલ અને વિજાપૂરનો ગોળ ઘુમ્મટ મુસ્લિમ સ્થાપત્યશૈલીના વિશ્વપરિસ્કુલ ઉદાહરણો છે. કુતુબુદ્ધિન ઐબકના સમયમાં (બારમા શતકમાં) કુતુબમિનાર બાંધવાની શરૂઆત થઈ અને અલ્ટમશની કારકિર્દીમાં (તેરમાં શતકમાં)

કુતુબમિનારનાં ચાર માળનું બાંધકામ થયું. ફિરોજ તુધલકનાં સમયગાળામાં કુતુબમિનારનું બાંધકામ પૂર્ણ થયું. કુતુબમિનાર વિશ્વનો સૌથી ઊંચો મિનારો છે. જેની ઊંચાઈ ૭૩ મીટર (૨૪૦ ફૂટ) છે. કુતુબમિનાર જે વાસ્તુસંકુલમાં આવેલો છે, તે કુતુબ વાસ્તુ સંકુલને ચુનેસ્કોએ જાગતિક વારસા સ્થળ જાહેર કર્યું છે.

મોગલ સમ્રાટ શાહજહાંએ તેમની બેગમ મુમતાજમહેલની ચાદમાં તાજમહેલ બાંધ્યો.

કુતુબમિનાર

તાજમહેલ ભારતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્યનું સુંદર અગ્રગાણ્ય ઉદાહરણ છે. આ વિશ્વપરિસ્કુલ વાસ્તુ-સ્થાપત્યોને ચુનેસ્કોએ જાગતિક વારસા સ્થળ જાહેર કર્યા છે.

તાજમહેલ

સતરમાં શતકમાં બંધાયેલ અત્યંત ભવ્ય ઈમારત-વિજાપૂરનો ગોળઘુમટમાં મોહમ્મદ આદિલશાહની કબર છે. આ ઈમારતને જે ઘુમટને કારણે ગોળઘુમટ નામ મળ્યું છે તે ઘુમટના અંદરના ધેરમાં ગોળ ઝડપો છે. આ ઝડપોમાં ઉભા રહીને ગાણગાણીએ તો પણ તેનો અવાજ બધે સંભળાય છે. જોરથી તાળી વગાડીએ તો તેનો પ્રતિદ્વનિ ધણી વાર સુધી પડધાય છે.

ભારતમાં બ્રિટિશ રાજસત્તા પ્રસ્થાપિત થયા પછી એક નવી સ્થાપત્યશૈલીનો ઉદ્ય થયો. તેને

ગોળગુમાં

ઈંડો-ગોથિક સ્થાપત્યશૈલી કહેવામાં આવે છે. બ્રિટિશ કાળમાં બાંધવામાં આવેલ ચર્ચ, સરકારી કચેરીઓ, મોટા પદાધિકારીઓના નિવાસસ્થાનો, રેલ્વે સ્ટેશન જેવી ઈમારતોમાં આ શૈલી જોવા મળે છે. મુંબઈનું ‘છત્રપતિ શિવાજી રેલ્વે ટર્મિનસ’ આ શૈલીનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે અને

ચાટ્રપતિ શિવાજી રેલ્વે ટર્મિનસ

યુનેસ્કોની જાગરૂક વારસા સ્થળોની યાદીમાં તેનો સમાવેશ થયેલ છે.

૪.૩ માર્ગદર્શિકા/પાઠી કે પાઠી

લોકકલા માર્ગદર્શિકા : ભારતના પ્રત્યેક પ્રદેશની વૈવિદ્યપૂર્ણ લોકગીત, લોકવાદ, લોકનૃત્ય અને લોકનાટની પરંપરા છે. મહારાષ્ટ્રમાં પણ લોકકલાની અનેક પરંપરા અસ્તિત્વમાં છે. આ લોકકલા ધાર્મિક ઉત્સવ અને સામાજિક જીવનના એક અવિભાજ્ય ભાગ તરીકે વિકસિત થઈ. કોળીનૃત્ય, તારપાનૃત્ય, કોકણાનું દશાવતાર, પોવાડા, કીર્તન, જાગર-ગોંધળ તેના મુખ્ય ઉદાહરણ છે.

લોકકલા માર્ગદર્શિકા : ભારતને લોકકલાની જેમ જ અભિજાત કલાનો પણ અત્યંત સમૃદ્ધ વારસો મળેલો છે. ભરતમુનિએ લખેલા ગ્રંથ ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ ને ગાયન, વાદન, નર્તન, નાટ્ય કલાનો સપિસ્તાર વર્ણન કરનાર સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. ભારતીય લલિતકલાના પ્રસ્તુતીકરણમાં શૃંગાર, હાસ્ય, બીભત્સ, રૈંગ, કરુણા, વીર, ભયાનક, અદ્ભુત અને શાંત એમ નવ રસ મૂળભૂત માનવામાં આવે છે.

ભારતીય લોકોનો બીજા દેશોના લોકો સાથે સતત સંપર્ક થતો ગયો અને તેના દ્વારા તે કળાઓના પ્રસ્તુતીકરણમાં અનેક પ્રવાહો મળતાં ગયા. તેને કારણે તે કળાઓ વધુને વધુ સમૃદ્ધ થતી ગઈ. શાસ્ત્રીય ગાયન, વાદન, નૃત્ય જેવી વિવિધ શૈલી અને તે શૈલીનું જતન કરનાર કુટુંબો નિર્માણ થતા ગયા.

ભારતના શાસ્ત્રીય ગાયનની ‘હિંદુસ્થાની સંગીત’ અને ‘કર્ણાટક સંગીત’ એવી બે પ્રમુખ શાખાઓ છે. તેમજ શાસ્ત્રીય અને ઉપશાસ્ત્રીય એવા બે ભેદ છે. ઉપશાસ્ત્રીય ગાયનમાં અનેક લોકગીત શૈલીનો સમાવેશ જોવા મળે છે.

ઉત્તર ભારતની કથથક, મહારાષ્ટ્રની લાવણી, ઓડિસાની ઓડિસી, તમિલનાડુની ભરતનાટ્યમ્, આંધ્રની

દુર્ગા પૂર્ણિમા

નોરસ સુરજલ્પ બ્લેક જુર્નિ આસર્વેક્ટની બુસ્ટ સર્સ્ટી માના એબ્રાહેમ સાડ્ઝેફ્રેન્સ ડર્ચ્યુફાર્મ લેન્ફર નોરસ

વિજાપૂરના સુલતાન ઈબ્રાહિમ આદિલશાહ બીજાએ દાખિણી ઉર્દૂ ભાષામાં ‘કિતાબ-એ-નવરસ’ ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ગ્રંથ સંગીતશાસ્ત્ર પર સંબંધિત ગેય ગીતો ધરાવતો, ધૃપદ ગાયિકાને દ્યાનમાં રાખીને ગીતોને સાકાર કરનારો, ઉત્તમ દરજજાના કાવ્યગ્રંથની અનુભૂતિ કરાવનાર ગ્રંથ છે.

આ ગ્રંથનો મરાಠી અનુવાદ ડૉ. સચ્ચદાય ચાહ્યા નશીતે કર્યો છે અને તેનું મરાಠી સંસ્કરણ ડૉ. અરુણ પ્રભુએ કર્યું છે. આ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠ પરના દોહરાનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

“હે માતા સરસ્વતી, તું જગજ્યોતિ અને ચર્વગુણી છે. તારી કૃપા ઈબ્રાહિમ પર થશે તો (તારા આશીર્વાદથી) નવ રસોના ગીતો ચુગો ચુગો સુધી જીવંત રહેશે.”

કુચિપુડી, કેરળની કથકલી અને મોહિનીઅટ્ટમ જેવી નૃત્યશૈલીના પ્રસ્તુતીકરણમાં શાસ્ત્રીય ગાયન, વાદન અને નૃત્યનો સુંદર મેળ જોવા મળે છે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને નૃત્ય સામાન્ય રસિકો સુધી પહોંચે તે માટે વિવિધ સ્થળે સંગીત-નૃત્ય મહોત્સવો ઉજવવામાં આવે છે. જેનો આસ્વાદ લેવા માટે માત્ર ભારતના જ નહીં પરંતુ વિદેશમાંથી પણ અનેક રસિકો આવે છે. પુણેમાં દર વર્ષ યોજાતો ‘સવાઈ ગંધર્વ’ સંગીત મહોત્સવ પ્રસિદ્ધ છે.

દુર્ગા પૂર્ણિમા : ડાન્સ

કિતાબ - કેટ્ટા

વર્તમાનકાળમાં ભારતીય સંગીત ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ શૈલી અથવા વિશિષ્ટ કુટુંબોની મર્યાદા ઓળંગીને અભિનવ પ્રયોગ કરવાનું વલણ જોવા મળે છે. જેમાં પાશ્ચાત્ય સંગીત, પાશ્ચાત્ય નૃત્યનો ભારતીય સંગીત સાથે સુમેળ સાધવાનો પ્રયત્ન પણ જોવા મળે છે, આ રીતે નવી શૈલી વિકસિત કરનાર કલાકારોમાં ઉદયશંકરનું નામ જરૂરી લેવું પડે. તેમણે ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્ય અને ચુરોપિયન રંગભૂમિની નૃત્યનાટ્ય પરંપરાનો સુમેળ સાધ્યો. તેની સાથે સાથે તેમણે તેમની શૈલીમાં લોકનૃત્યની વિવિધ શૈલીઓને પણ સ્થાન આપ્યું છે. ભારતીય લલિત કળાના પ્રસ્તુતીકરણનું ક્ષેત્ર આ રીતે વિસ્તરાતું જાય છે. આ વાત ભારતીય દર્શકળાના ક્ષેત્રમાં પણ સતત થઈ રહી છે.

૪.૪ કાર્ય, મજૂરી કાર્ય વ્યવસાયોએ કાર્ય

કાર્ય : કલાનો ઇતિહાસ એક જ્ઞાનશાખા છે. આ ક્ષેત્રમાં સંશોધનની અને વ્યવસાયની તકો મળી શકે છે.

(૧) કલાના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનાર પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રે પણ કામ કરી શકે છે.

(૨) કલા વસ્તુઓની ખરીદ-વેંચાણનું એક સ્વતંત્ર વિશ્વ છે. જ્યાં કલાવસ્તુનું મૂલ્ય ઠરાવતી વખતે તે કલાવસ્તુ ખોટી (નકલી) તો નથીને, તે પારખવાની જરૂર હોય છે. તે માટે કલાના ઇતિહાસનો ઊંડો અભ્યાસ કરનારા વિશેષજ્ઞાની આવશ્યકતા હોય છે.

(૩) સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન અને સંવર્ધન તેમજ સાંસ્કૃતિક પર્યટન એ હાલમાં નવેસરથી વિકસિત થતું ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રમાં પણ કલાનો અભ્યાસ કરનાર માટે અનેક વ્યવસાયિક તકો ઉપલબ્ધ છે. જેમાં સંગ્રહાલય, અભિલેખાગાર, ગ્રંથાલય અને માહિતી પ્રસારણનું તત્વજ્ઞાન, પુરાતત્વીય સંશોધન અને ભારતીય વિદ્યા કેટલાક મહત્વના ક્ષેત્રો છે.

મજૂરી કાર્ય : દશ્ય અને લલિત કલાના ક્ષેત્રે માત્ર રસિકો કલાનો રસાર્સાદ કરે તે માટે કળાનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. સર્વ કલાક્ષેત્રોના કલાકારોનો તે પ્રાથમિક હેતુ હોય છે. તે સિવાય કલાત્મક રચના અને ઉપયોગિતાને સાંકળીને અનેક પ્રકારનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. આમ, ઉપયોગિતાના હેતુથી કળાનું નિર્માણ એટલે ઉપયુક્ત કલા.

(૧) ઔદ્ઘોગિક અને જાહેરાત ક્ષેત્રો, તેમજ ઘરની સજાવટ અને સજાવટની વસ્તુઓ, રંગમંચ પરનું નેપથ્ય, ચલચિત્ર અને દૂરદર્શન પરના કાર્યક્રમો માટે આવશ્યક કલા નિર્દેશન, પ્રકાશન અને મુદ્રણ ક્ષેત્રે પુસ્તકો, સામચિકો, વર્તમાનપત્રોની રચના, સજાવટ અને સુલેખન, બેટકાઈ, આમંત્રણ પત્રિકા, વૈયક્તિક લેખન સામગ્રી, બેટ વસ્તુ

વગેરે અનેક બાબતો માટે ઉપયુક્ત કલાક્ષેત્રના જાણકારોની આવશ્યકતા હોય છે.

(૨) સ્થાપત્ય અને છાયાચિત્રણ જેવા ક્ષેત્રોનો પણ ઉપયુક્ત કલામાં સમાવેશ થાય છે. વર્તમાનકાળમાં સંગાળક પર કરેલા સ્થિર અને ચલત્યિત્રો, નકશી અને આરેખનો વાપરવામાં આવે છે. તે પણ ઉપયુક્ત કલાનો જ ભાગ છે. દર દાગીના, મૂલ્યવાન ધાતુઓની કલા વસ્તુઓ, રંગીન નકશીના માટીના વાસણો, વાંસ અને નેતરની વસ્તુઓ, કાંચની કલાપૂર્ણ વસ્તુઓ, સુંદર કાપડ અને વચ્ચે વગેરેનું નિર્માણ એ ઉપયુક્ત કલાની અત્યંત વિસ્તૃત યાદી છે.

ઉપરના દરેક ક્ષેત્રમાં બૌદ્ધિક સ્તરે કોઇ સંકલ્પના માંડીને તેને પ્રત્યક્ષ ઉતારવા સુધીના નિર્માણના અનેક તબક્કા હોય છે. દરેક તબક્કે પ્રશિક્ષિત અને કુશળ વ્યક્તિઓની મોટા પ્રમાણમાં આવશ્યકતા હોય છે. કલાવસ્તુનું ઉત્પાદન કરતી વખતે તેના નિર્માણની પ્રક્રિયા વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક પરંપરા સાથે જોડાયેલી હોય છે. આ ક્ષેત્રોમાં પ્રક્રિયાના પ્રત્યેક તબક્કાના વિકાસનો ઇતિહાસ હોય છે. પ્રશિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં કલાવસ્તુના ઉત્પાદન પ્રક્રિયાની ઔદ્ઘોગિક, સાંસ્કૃતિક પરંપરાના ઇતિહાસનો સમાવેશ કરેલો હોય છે.

ઉપર ઉત્લેખ કરાયેલ ક્ષેત્રોમાં તાંત્રિક અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ આપનાર અનેક સંસ્થા ભારતમાં છે. ગુજરાતની નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ કિર્કાઈન, અમદાવાદ આવા પ્રકારનું પ્રશિક્ષણ આપનાર વિશ્વની અગ્રગણ્ય સંસ્થાઓ પૈકી એક ગણાય છે. ઇસવીસન ૨૦૧૫માં આ સંસ્થાએ એક ઓનલાઈન અભ્યાસક્રમ શરૂ કર્યો છે.

આગામના પાઠમાં આપણે પ્રસારમાદ્યમો અને ઇતિહાસ વિશે માહિતી મેળવવાના છીએ.

(૩) કાંતિકાં માયો હી યોગ્ય ર્વાચ કણ
કણ કણ કણ.

- (૧) ચિત્રકલા અને શિલ્પકલાનો સમાવેશમાં થાય છે.
- (અ) દશ્યકલા (બ) લલિતકલા
- (ક) લોકકલા (ડ) અભિજાત કલા
- (૨) મથુરા શિલ્પશૈલી..... ના સમયમાં ઉદયમાં આવી.
- (અ) કુશાળ (બ) ગુપ્ત
- (ક) રાજ્યકુટ (ડ) મૌર્ય

કાંતિકાં કાંતી રાણ રાણ.

- (૧) કુતુખમિનાર - મેહરૌલી
- (૨) ગોળઘુમટ - વિજાપુર
- (૩) છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ રેલ્વે ટર્મિનસ - દિલ્લી
- (૪) તાજમહેલ - આગ્રા

દ્વારા કણ.

- (૧) કલા (૨) હેમાદપંતી શૈલી
- (૩) મરાઠા ચિત્રશૈલી

૩. કાંતિકાં કાંતી રાણ રાણ કણ.

- (૧) કલાના ઇતિહાસનો ઊંડો અભ્યાસ કરનારા વિશેષજ્ઞોની આવશ્યકતા હોય છે.
- (૨) નામશોષ થવાના આરે આવેલી ચિત્રકથી જેવી પરંપરાને પુનર્જીવીત કરવી જરૂરી છે.

૪. કાંતુ કોંક ક્રૂ કણ.

કાંતુ	કોંક	ક્રૂ	કણ
વિશિષ્ટતા			
ઉદાહરણ			

કાંતુ કોંક ક્રૂ કણ કણ.

- (૧) લોકચિત્રકલા શૈલી વિશે સવિસ્તાર માહિતી લખો.
- (૨) ભારતની મુસ્લિમ સ્થાપત્યશૈલીની વિશિષ્ટતા ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ કરો.
- (૩) કલાક્ષેત્રે વ્યવસાયની કઈ તકો ઉપલબ્ધ છે તે સ્પષ્ટ કરો.
- (૪) પાના નંબર ૨૩ પરના ચિત્રનું નિરીક્ષણ કરીને નીચેના મુદ્દાઓના આધારે વારલી ચિત્રકલા વિશે માહિતી આપો.
- (અ) નિસર્ગનું ચિત્રાણ (બ) માનવાકૃતિનું રેખાટન (ક) વ્યવસાય (દ) ધર

કણ

- (૧) યુનેસ્કોએ જાહેર કરેલ જાગરિક વારસાસ્થળોની ચાઈમાં સમાવિષ્ટ ભારતીય સ્થળો વિશે વધુ માહિતી મેળવો.
- (૨) પોતાના પરિસરમાં મૂર્તિ બનાવનાર કારીગરના કાર્યનું નિરીક્ષણ કરો અને તેમની મુલાકાત લો.

દ્વારાધ્યાત્મક પત્રા

દ્વારાધ્યાત્મક પત્ર
 દ્વારાધ્યાત્મક પત્ર
 દ્વારાધ્યાત્મક પત્રાયક
 દ્વારાધ્યાત્મક પત્ર પત્ર દ્વારાધ્યાત્મક
 દ્વારાધ્યાત્મક વ્યાપક પત્ર

પત્ર કંઈ

મોગલકાળમાં બિહારમાં દુકાળ પડે તો તેની માહિતી દિલ્લી કેવી રીતે પહોંચાડવામાં આવતી હશે? તેના વિશે વિચારવિનિમય કરીને દિલ્લીના સમ્રાટે જે ઉપાયચોજના તૈયાર કરી તે બિહાર પહોંચતા કેટલો સમય લાગ્યો હશે?

દ્વારાધ્યાત્મક પત્ર

‘પ્રસારમાધ્યમો’ શબ્દમાં ‘પ્રસાર’ અને ‘માધ્યમો’ જેવા બે શબ્દો છે. પ્રસારનો અર્થ દૂરસુદૂર પહોંચાડવું. એકાદ માહિતી આપણે એકાદ માધ્યમની સહાયતાથી દૂરદૂર પહોંચાડી શકીએ છીએ. પહેલાના સમયમાં રાજાને કોઈ સમાચાર સંપૂર્ણ રાજ્યમાં પહોંચાડવા હોય તો કેટલાક દિવસો લાગતા. પહેલા ગામોગામ દાંડી પીટતા. એક પાસેથી બીજાને, બીજા પાસેથી ત્રીજાને સમાચાર મળતા.

દ્વારાધ્યાત્મક પત્ર

ભારતમાં અંગ્રેજોનું આગમન થયા પછી મુક્રણાકલા, વર્તમાનપત્રોની શરૂઆત થઈ. વર્તમાનપત્રોને કારણે છાપેલા સમાચાર બધી જરૂરાએ પહોંચાડવામાં મદદ મળતી થઈ. વર્તમાનપત્ર માહિતી અને જ્ઞાનના પ્રસારનું સાધન બન્યું.

દ્વારાધ્યાત્મક : મુખ્યત્વે સમાચાર, અગ્રલેખ, લોકોના મત, જાહેરાતો, મનોરંજન અને અન્ય પૂરક માહિતી ધરાવતું, નિશ્ચિત સમયે નિયમિત

પણે છાપીને વિતરીત કરાતું પ્રકાશન એટલે ‘વર્તમાનપત્ર’.

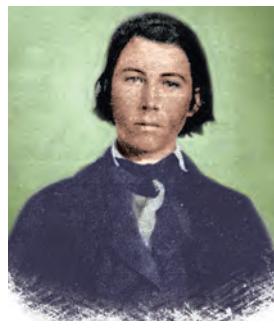
વર્તમાનપત્રો સ્થાનિક, દેશાંતર્ગત અને જગતિક સ્વરૂપના વિવિધ સમાચારો પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. ઘટી રહેતી ઘટનાઓની નોંધ ધરાવતું વર્તમાનપત્ર એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ છે.

દ્વારાધ્યાત્મક પત્ર (કૃત્તિ) :

ઇજિપ્તમાં ઇસવીસન પૂર્વના સમયમાં સરકારી આદેશોના કોતરેલા શિલાલેખો સાર્વજનિક સ્થળોએ મૂક્યામાં આવતા. પ્રાચીન રોમન સામ્રાજ્યમાં સરકારી આદેશ કાગળ પર લખતા અને તે કાગળ દરેક પાંતમાં વહેંચવામાં આવતા. જેમાં દેશ અને રાજધાનીની ઘટનાઓ વિશે માહિતી રહેતી. રોમમાં જ્યુલિઅસ સીક્રના અધિપત્ય હેઠળ ‘અંકટા ડાયર્ના’ (કેલી અંકટ-રોજની ઘટના) નામનું માહિતીપત્ર સાર્વજનિક સ્થળોએ લગાડવામાં આવતું. લોકો સુધી સરકારી નિવેદનો પહોંચાડવાનો આ એક પ્રભાવી માર્ગ હતો. સાતમા શતકમાં ચીનમાં સરકારી નિવેદનો સાર્વજનિક સ્થળોએ વહેંચવામાં આવતા. ઇંગ્લેન્ડમાં લડાઈ અથવા મહત્વની ઘટના વિશે માહિતી આપતી પત્રિકા વર્ચ્યે વર્ચ્યે વહેંચવામાં આવતી. ધર્મશાળામાં ઉત્તરનારા પ્રવાસી, વટેમાર્ગ ત્યાંના સ્થાનિક લોકોને દૂરદૂરના સમાચારો કહેતા. રાજાના પ્રતિનિધિઓ જુદા જુદા સ્થળોએ રહેતા. તેઓ તાજા સમાચારો રાજ્યદરબારમાં મોકલતા.

દ્વારાધ્યાત્મક પત્ર :

ભારતનું પહેલું અંગ્રેજું વર્તમાનપત્ર ૨૮ જાન્યુઆરી ૧૭૮૦ના રોજ શરૂ થયું. જે ‘કલકતા જનરલ એક્ઝિટિયુર’ અથવા ‘બેંગોલ ગેઝેટ’ના નામે ઓળખાતુ. આયરિશ વ્યક્તિ જેમ્સ ઓગસ્ટસ હિકીએ તેની શરૂઆત કરી હતી.

દર્શાવો : ૧૮૩૭ની સાલમાં મુંબઈમાં ‘દર્પણ’ પત્ર શરૂ થયું. જેના સંપાદક બાળશાસ્ત્રી જાંબેકર હતા.

ખાનોદય કાર્યક્રમ

સ્વાતંત્ર્ય પહેલાના સમયના કેટલાક પ્રમુખ નેતાઓ અને તેમણે શરૂ કરેલ વર્તમાનપત્રોની ચાદી તૈયાર કરો.

‘દર્પણ’ના અંકોમાંની માહિતીમાં આપણાને રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ મળે છે. ઉદા. (૧) કંપની સરકારના

દર્પણા દર્પણ ત્રણ પ્રદેશોના જમાખર્ચની ચાદી (૨) આ દેશ પર રશિયનોનો હુમલો થવાનો ભય (૩) શહેર સાઝ રાખવા માટે મંડળની નિમયુંક (૪) હિંદુ વિધવાના પુનર્વિવાહ (૫) કોલકતામાં થિએટરની શરૂઆત (૬) રાજી રામભોણ રાયની દંગલેન્ડમાં કામગીરી આ પરથી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ વિશે માહિતી મળે છે.

દુર્ઘાસાધારણા

પહેલા મરાઠી પત્ર ‘દર્પણ’ના સંપાદક હોવાના કારણે બાળશાસ્ત્રી જાંબેકરને આધસંપાદક કહેવામાં આવે છે. તેમના જન્મદિવસ એટલે કે ક જાન્યુઆરીને મહારાષ્ટ્રમાં ‘પત્રકાર દિવસ’ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે.

દર્પણ : ભાઉ મહાજને આ વર્તમાનપત્ર શરૂ. જેમાં ફેંચ બળવાનો ઇતિહાસ (રાજ્યકાંતિ), લોકહિતવાદી (ગોપાળ હરી દેશમુખ)ના સમાજ જાગૃતિ વિશેના ‘શતપત્રો’ પ્રસિદ્ધ થયા.

દર્પણ : ‘જ્ઞાનોદય’ પત્રમાં ૧૮૪૮માં એશિયાખંડનો અને ૧૮૫૧માં ચુરોપનો નકશો છાપવામાં આવ્યા હતાં. મરાઠી વર્તમાનપત્રમાં પહેલું ચિત્ર છાપવાનું માન જ્ઞાનોદયને મળે છે.

વીજળીની મદદથી સમાચાર પહોંચાડવાનું થંત્ર એટલે કે ટેલિગ્રાફ ૧૮૫૮થી શરૂ થયું હતું એ માહિતી ‘જ્ઞાનોદય’માંથી મળે છે. ભારતમાં પ્રથમ રેલ્વે શરૂ થયાના સમાચાર જ્ઞાનોદયમાં ‘ચાક્યા મહ્સોબા’ શીર્ષક હેઠળ છપાયા હતાં. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહાની માહિતી આ વર્તમાનપત્રમાં છાપેલી હતી.

વર્તમાનપત્રો સમાજ જાગૃતિનું કાર્ય કરનાર મહત્વનું માધ્યમ હતા. દા.ત. ‘દ્વારપ્રકાશ’ પત્રએ વિધવા વિવાહને જોરદાર સમર્થન આપ્યું. બહુજન સમાજનું મુખપત્ર ‘દીનબંધુ’ મહાત્મા જ્યોતિરાવ કુલેના સહકારી કૃષણરાવ ભાલેકરે શરૂ કર્યું હતું. આ વર્તમાન પત્ર છારા આપણાને બહુજન સમાજની સમકાળિન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મળે છે.

કાર્યક્રમ

વર્ગના દરેક વિધાર્થી એક સમાચારની કાતરણ લાવે અને તેની નોટ તૈયાર કરો.

કાર્યક્રમ

કાર્યક્રમ : સ્વાતંત્ર્યપૂર્વના સમયના ભારતીય વર્તમાનપત્રોના ઇતિહાસનો મહત્વનો તબક્કો ‘કેસરી’ અને ‘મરાઠા’ વર્તમાનપત્રોએ પૂર્યો. ૧૮૮૧માં ગોપાળ ગણેશ આગરકર અને બાળ ગંગાધર ટિળકે આ વર્તમાનપત્રોની શરૂઆત કરી. તેના છારા તત્કાલીન સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નોને વાચા ફૂટી. કેસરીમાં દેશસ્થિતિ, દેશભાષાના ગ્રંથ અને વિદેશનું રાજકારણ વિશે લખવામાં આવ્યું.

એકવીસમી સદીમાં વર્તમાનપત્રો લોકશાહીના ચોથા સ્તંભ તરીકે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

ચોક્કાંકો-ચોંઘકો

ચોક્કાંકો-ચોંઘકો : ચોક્કસ સમયાવધિમાં પ્રકાશિત થનાર મુદ્રિત સાહિત્ય એટલે સામચિક જેમાં સાપ્તાહિક, પાંચિક, માસિક, દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, છભાસિક, વાર્ષિકનો સમાવેશ થાય છે. આ સિવાય અનિયતકાલિક પ્રકાર પણ છે

અનિયતકાળિકોની પ્રસિદ્ધિનો સમય નિશ્ચિયત હોતો નથી.

કાળ કુઠો

આધુનિક કાળમાં અનેક વર્તમાનપત્રોએ તંત્રજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને ઈ-આવૃત્તિ શરૂ કરી છે. જેને વાચકોનો સારો પ્રતિસાદ ભળી રહ્યો છે. શિક્ષકની મદદથી ઈ-વર્તમાનપત્રો કેવી રીતે વંચાય તે સમજુ લો.

બાળશાસ્ત્રી જાંબેકરે મરાઠી ભાષાનું પ્રથમ માસિક ‘દિગ્દર્શન’ શરૂ કર્યું. સામયિકોનો વિચાર કરીએ તો ‘પ્રગતિ’ (૧૯૨૮) સાપ્તાહિક મહિલ્યનું છે. જેના સંપાદક ઋંબક શંકર શેજવલકર હતા. તેમણે ‘પ્રગતિ’માં ઈતિહાસશાસ્ત્ર, મહારાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ અને સામાજિક ચળવળો વગેરે જેવા વિવિધ વિષયો પર વિપુલ લેખન કાર્ય કર્યું.

આધુનિક કાળમાં ભારતીય ઈતિહાસ સાથે સંબંધિત અનેક સામયિકો નીકળે છે. દા.ત. મરાઠી ભાષાના ‘ભારતીય ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ’ ‘મરાઠવાડા ઈતિહાસ પરિષદ’ પત્રિકા વગેરે

કાળ કુઠો

ઉપરના ઉદાહરણો સિવાય મહારાષ્ટ્ર અને કેન્દ્રસ્તરે ઈતિહાસ સંશોધન સાથે સંબંધિત સંસ્થા/વિદ્યાપીઠો મરાઠી, હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષામાં જે સામયિકો પ્રકાશિત કરે છે તેની માહિતી આંતરજાળની મદદથી મેળવો.

નિર્મકાળીન : અત્યાધુનિક સામયિકોમાં ‘વેબ પત્રકારિતા’ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ થતા સામયિકોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પણ મુખ્યવિષય ઈતિહાસ હોય છે. વેબ-ન્યૂઝ પોર્ટલ્સ, સોશિયલ મિડિયા, વેબ ચેનલ્સ, ચૂંટ્યુબ પર અંગ્રેજી અને ભારતીય

ભાષામાં વાંચકો અને પ્રેક્ષકો માટે સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરી આપવામાં આવે છે.

કાળ કુઠો : સ્વાતંત્ર્યપૂર્વ ૧૯૪૮માં ‘દિક્ષિયન બ્રોડકાસ્ટિંગ કંપની’ (આયબીસી)ના નામે દરરોજ કાર્યક્રમ પ્રસારિત કરનાર એક ખાનગી રેડિયો કેન્દ્ર શરૂ થયું. ત્યાર બાદ બ્રિટિશ સરકારે

આ જ કંપનીનું નામ ‘દિક્ષિયન સ્ટેટ બ્રોડકાસ્ટિંગ સર્વિસીસ’ (આયએસબીએસ) રાખ્યું. ૮ જૂન, ૧૯૪૭ના આ કંપનીનું નામ ‘ઓલ દિક્ષિયા રેડિયો’ (એઆયઆર) કરવામાં આવ્યું.

ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી AIR ભારત સરકારના માહિતી અને પ્રસારણ ખાતાનો એક ભાગ બન્યો. શરૂઆતમાં તે શાસકીય કાર્યક્રમ અને ઉપક્રમોની માહિતી આપનાર અધિકૃત કેન્દ્ર હતું. ખ્યાતનામ કવિ પંડિત નરેન્દ્ર શર્માના સૂચન અનુસાર ‘આકાશવાણી’ નામ આપવામાં આવ્યું. આકાશવાણી દ્વારા વિવિધ મનોરંજક, જાગૃતિ આણાનાર અને સાહિત્યિક મૂલ્ય ધરાવતા કાર્યક્રમો રજૂ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે જેકૂતો, કામદારો, ચુવકો અને સ્ત્રીઓ માટે વિશેષ કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. લોકપ્રિય રેડિયો સેવા ‘વિવિધભારતી’ દ્વારા ૨૪ ભાષા અને ૧૪૯ બોલીભાષામાં કાર્યક્રમો રજૂ કરવામાં આવે છે. વર્તમાનકાળમાં અનેક ખાનગી રેડિયો સેવા શરૂ થઈ છે. ઉદા. રેડિયો મિચીં.

કાળ કુઠો

બ્રિટિશકાળીન ભારતમાં ૨૩ જુલાઈ, ૧૯૪૭ના રોજ મુંબઇ રેડિયો કેન્દ્ર પરથી પહેલું ‘ન્યૂઝ બુલેટિન’ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું. અંગ્રેજી પછી કોલકતામાં બંગાળી ભાષામાં સમાચાર શરૂ થયા.

કાર્યક્રમ : ૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૮ના રોજ ભારતના પહેલા રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્ડ્રપ્રસાદે ‘હિન્દુ દૂરદર્શન કેન્દ્ર’ નું ઉદ્ઘાટન કર્યું. મહારાષ્ટ્રમાં ૧ મે, ૧૯૭૨ના રોજ મુંબઈ કેન્દ્રમાં કાર્યક્રમ શરૂ થયા. ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૮૮ના રોજ રંગીન દૂરદર્શનનું આગમન થયું. ઈ.સ. ૧૯૮૧માં દેશી અને વિદેશી ખાનગી ચેનલોને કેબલના માદ્યમથી કાર્યક્રમ પ્રસારિત કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી. આજે ભારતીય પ્રેક્ષકો માટે ૧૦૦થી વધુ ચેનલો ઉપલબ્ધ છે.

૧૩ વિવિધ વિવિધ કાર્યક્રમ

સમાજમાં માહિતીનો મુક્ત પ્રવાહ પ્રસરાવવા માટે પ્રસારમાદ્યમોની આવશ્યકતા હોય છે. તંત્રીલેખ, વિવિધ કટારો, પૂર્વવણીઓ વર્તમાનપત્રનો અવિભાજ્ય અંગ હોય છે. વાચકો પણ પત્રવ્યવહારના માદ્યમથી પોતાની વાત રજૂ કરે છે. લોકશાહીને વધુ સુદૃઢ કરવા માટે વર્તમાનપત્ર મદદરૂપ બની શકે છે.

દૂરદર્શન દશ્ય-શ્રાવ્ય માદ્યમ હોવાથી તેણે વર્તમાનપત્ર અને આકાશવાણીની મર્યાદા ઓળંગીને જનતાને ‘પ્રત્યક્ષ શું બન્યું’ તે દર્શાવવાની શરૂઆત કરી. જનતા પાસે એકાદી ઘટનાનો ‘ાંખો દેખા હાલ’ જોવા માટે દૂરદર્શનનો કોઈ પર્યાય નથી.

કાર્યક્રમ

વર્તમાનકાળની વિવિધ દૂરદર્શન ચેનલોની માહિતી મિત્રો સાથે જૂથમાં જૂથકાર્ય તરીકે લખો.

૧૪ વિવિધ કાર્યક્રમ સમાજ વિવિધ કાર્યક્રમ

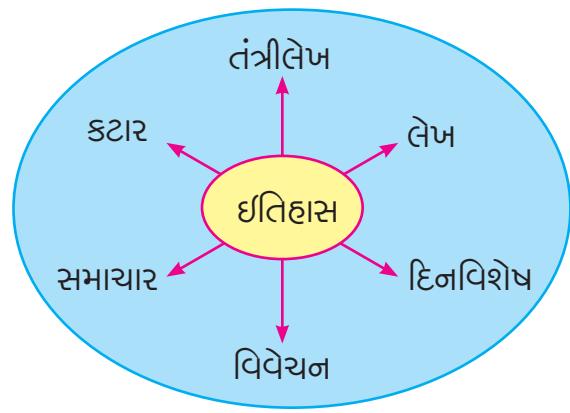
પ્રસારમાદ્યમો કાર્યક્રમ મળતી માહિતીનું ચિકિત્સક આકલન કરવું પડે છે. વર્તમાનપત્ર કાર્યક્રમ આપણી સામે મૂકાતી માહિતી દરેક વખતે વાસ્તવિકતા જ હશે એવું નથી. આપણે તે તપાસવી પડે છે. જર્મનીના એક સાપ્તાહિકમાં

ઇપાયેલ એડોલ્ફ હિટલરે સ્વહસ્તે લખેલી રોજનીશી મળી આવ્યાના સમાચાર તેનું એક પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ છે. ‘સ્ટર્ન’ નામના જર્મન સાપ્તાહિકે એડોલ્ફ હિટલરના હસ્તાક્ષરવાળી રોજનીશી વેંચાતી લીધી અને અન્ય પ્રકાશક કંપનીઓને તે વેંચી. આગળ જતા આ રોજનીશી બનાવટી હોવાનું સાબિત થયું. આથી પ્રસારમાદ્યમાંથી મળતી માહિતીના ઉપયોગમાં સાવચેતી રાખવી પડે છે.

વિવિધ વિવિધ કાર્યક્રમ

વર્તમાનપત્રોએ રોજે રોજ તાજા સમાચારો વાચકો સુધી પહોંચાડવાના હોય છે. આવું કરતી વખતે તેમણે ‘સમાચાર પાછળના સમાચાર’ કહેવા પડે છે. આ સમયે વર્તમાનપત્રોને ઇતિહાસની જરૂર પડે છે. કોઈ સમાચારનું સવિસ્તાર વિવેચન કરતી વખતે ભૂતકાળમાં તે જ સ્વરૂપની બીજી ઘટના બીજે સ્થળે ઘટી હોય તો તેને સમાચારમાં એક ચોરસમાં છાપવામાં આવે છે. તેથી વાચકોને વિશેષ માહિતી મળે છે. અને ઘટનાના મૂળ સુધી પહોંચી શકે છે.

વર્તમાનપત્રોમાં પચાસ વર્ષો પહેલાં, સો વર્ષો પહેલાં જેવી કટારો હોય છે તે ઇતિહાસના સાધનો અને ઇતિહાસ પર આધારિત હોય છે. આ પ્રકારની કટારોમાંથી આપણાને ભૂતકાળની આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, ઐતિહાસિક ઘટનાઓ વિશે માહિતી મળે છે. ભૂતકાળની પાર્શ્વભૂમિ પર વર્તમાન સમજવામાં મદદ મળે છે.

વિશેષ પ્રસંગોએ વર્તમાનપત્રોએ પૂર્તિ અથવા વિશેખાંક બહાર પાડવા પડે છે. ઉદા. ૧૯૭૪માં પહેલું વિશ્વચુદ્ધ શરૂ થયું. તેને ૨૦૧૪માં ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થયા. આ ચુદ્ધનું સમુર્ચય સમીક્ષાએ કરતી પૂર્તિ બહાર પાડતી વખતે તે ઘટનાનો ઇતિહાસની જાણ હોવી જરૂરી છે. ૧૯૪૨ના ‘ભારત છોડો’ આંદોલનને ૨૦૧૭માં ૭૫ વર્ષ પૂર્ણ થયા. આવા પ્રસંગે વર્તમાનપત્રો લેખ, તંત્રીલેખ, દિનવિશેષ, સમીક્ષા છારા તે ઘટનાનું બારીકાઈથી અવલોકન કરે છે. એ સમયે ઇતિહાસનો અભ્યાસ ઉપયોગી નીવકે છે.

ક્રિએટિવ્ કુદો

વર્તમાનપત્રો કોયડા તૈયાર કરવા માટે પણ ઇતિહાસનો આધાર લે છે. તમે પણ જુદાજુદા શબ્દ કોયડા તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ. ઉદા. કિલ્લાના નામોનો ઉપયોગ કરીને બનાવેલ શબ્દકોયડો.

આકાશવાણી માટે પણ ઇતિહાસ મહત્વનો છે. દા.ત. ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ અથવા તે પછી સ્વાતંત્ર્યદિન નિમિત્તે વડાપ્રધાને આપેલા ભાષણોના આકાશવાણી સંગ્રહ કરે છે. સમકાળિન પરિસ્થિતિ સમજવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે.

સ્ટેપ્સ.

૧૯૪૨ની ચળવળમાં ભૂમિગત રેઝિઓ કેન્દ્રએ કરેલી કામગીરીની માહિતી શિક્ષકની મદદથી મેળવો.

આકાશવાણીને કેટલાક વિશેષ કાર્યક્રમ પ્રસંગે ઇતિહાસના અભ્યાસકર્તાઓની જરૂર પડે છે. રાષ્ટ્રીય નેતાઓની જચંતિ અથવા પુણ્યતિથિ, કોઇ ઐતિહાસિક ઘટનાના ૧ વર્ષ, ૨૫ વર્ષ, ૫૦ વર્ષ, ૧૦૦ વર્ષ અથવા તેના ગુણકમાં વધુ વર્ષો

પૂર્ણ થાય ત્યારે તે ઘટનાની ચર્ચા કરવા માટે તે ઘટનાની માહિતીની જરૂર પડે છે. રાષ્ટ્રીય નેતાઓના કાર્ય વિશે ભાષણ આપવા માટે વક્તાઓને ઇતિહાસનો આધાર લેવો પડે છે. આકાશવાણી પર પણ દિનવિશેષ કાર્યક્રમ પ્રસારિત થાય છે.

દૂરદર્શન અને ઇતિહાસનો નજીકનો સંબંધ છે. ઇતિહાસ વિશે ઇચ્છા અને જાગૃતિ નિર્માણ કરવાનું મહત્વનું કાર્ય દૂરદર્શન અને અન્ય ચેનલો કરે છે. દૂરદર્શન પરની રામાયણા, મહાભારત જેવી પૌરાણિક ધારાવાહિકો તેમજ ભારત એક ખોજ, રાજા શિવષાપતિ જેવી ઐતિહાસિક ધારાવાહિકોએ ખૂબ મોટા પ્રેક્ષકવર્ગને આકર્ષિત કર્યા. રામાયણ–મહાભારત જેવી ધારાવાહિકોનું નિર્માણ કરતી વખતે તત્કાલિન વાતાવરણા, વેશભૂષા, શાસ્ત્રાશસ્ત્રો, રહેણી કરણી, ભાષા સંબંધી જાણકારોની મદદની જરૂર પડે છે. તે માટે ઇતિહાસનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવો પડે છે.

આધુનિક કાળમાં ડિસ્કાઉન્ટ, નેશનલ જિઓગ્રાફી, હિસ્ટરી જેવી ધારાવાહિકો પર પ્રસારિત થતી ધારાવાહિકો છારા દુનિયાભરના ઇતિહાસનો ખજાનો પ્રેક્ષકો માટે ખુલ્લો મૂક્કવામાં આવ્યો છે. તેના છારા લોકો વિશ્વનો ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઘેરબેઠા જાણી શકે છે. આ ધારાવાહિકોને વધુ મનોરંજક બનાવવા માટે કેટલીક વાર ઇતિહાસના કેટલાક પસંદ કરેલા ભાગનું વ્યક્તિરેખાચિત્રના માધ્યમે પ્રસ્તુતીકરણ કરવામાં આવે છે. દા.ત. કર્તવ્યશીલ સ્ત્રી–પુરુષ, રમતવીર સેનાનીઓ વગેરે. તે સિવાય વાસ્તુકલા, કિલ્લા–સામ્રાજ્યોનો ઉદ્ય–અસ્ત જ નહીં પરંતુ પાક્કલા પર આધારિત ધારાવાહિકો પણ લોકો ઉત્સુકતાથી જુઓ છે.

ઉપરના બધા ક્ષેત્રો માટે ઇતિહાસના ઊંડા અભ્યાસની જરૂર પડે છે.

દ્વારાવાહિક

ભારતના પ્રાચીનથી અર્વાચીન ઈતિહાસના સંદર્ભમાં દૂરદર્શન પર પ્રસારિત થયેલી ધારાવાહિક ‘ભારત એક ખોજ’ ખૂબ મહત્વની છે. આ ધારાવાહિક પંડિત જવાહરલાલ નેહ઱નાં ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઇંડિયા’ ગ્રંથ પર આધારિત હતી. શ્યામ બેનેગલ દિગ્દર્શિત આ ધારાવાહિકે પ્રાચીન કાળથી અર્વાચીન કાળનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય ઈતિહાસ રજૂ કર્યો. ઊંડા સંશોધન અને પ્રસ્તુતીકરણ સ્તરે આ ધારાવાહિક રસપ્રદ રહી.

હક્કપા સંસ્કૃતિ, વૈદિક કાળ, રામાયણ-મહાભારતનું મહત્વ, મૌર્ય કાળખંડ, તુર્ક-

અફધાન અને મોગલોનું આક્રમણ, મોગલ કાળખંડ અને મોગલ બાદશાહોનું યોગદાન, ભક્તિ ચળવળ, ઇત્રપતિ શિવાજી મહિરાજનું કાર્ય, સમાજસુધારણા ચળવળ અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહ જેવી અનેક ઘટના આ ધારાવાહિકમાં રજૂ કરવામાં આવી.

આ ધારાવાહિકમાં નાટ્યકલા, લોકકલા, જાગૃતિવિષયક માહિતીનો આધાર લઈને કલાકાર રોશન શેઠ નેહ઱ના રૂપમાં સંચાલન કરતા. નહે઱નો ઈતિહાસ તરફનો દાખિલોએ અને તેના પ્રભાવક પ્રસ્તુતીકરણને કારણે આ ધારાવાહિક ભારતમાં વખણાઈ હતી.

ધ્યાય

અધ્યોત્ત્ત્મી યોગ્ય અધ્યાત્મ

- (૧) ભારતમાં પહેલું અંગ્રેજુ વર્તમાનપત્ર એ શરૂ કર્યું.
(અ) જેમ્સ ઓગસ્ટસ હિકી
(બ) સર જોન માર્શલ
(ક) ઓલન છૂમ (૮) બાળશાસ્ત્રી જાંબેકર
- (૨) દૂરદર્શન માધ્યમ છે.
(અ) દશ્ય (બ) શ્રાવ્ય
(ક) દશ્ય-શ્રાવ્ય (૮) સ્પર્શાત્મક

પ્રસારમાધ્યમી કંપની

- (૧) પ્રભાકર - આચાર્ય પ્ર.કે. અતે
- (૨) દર્પણ - બાળશાસ્ત્રી જાંબેકર
- (૩) દિનબંધુ - કૃષ્ણરાવ ભાલેકર
- (૪) કેસરી - બાળ ગંગાધર ટિળક

દ્વારાવાહિક

- (૧) વર્તમાન પત્રોનું સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહમાં કાર્ય
- (૨) પ્રસારમાધ્યમોની આવશ્યકતા
- (૩) પ્રસારમાધ્યમો સંબંધિત વ્યવસાયિક ક્ષેત્રો.

3. કંપની

- (૧) પ્રસારમાધ્યમો દ્વારા મળતી માહિતીનું ચિકિત્સક આકલન કરવું પડે છે.
- (૨) વર્તમાનપત્રોને ઈતિહાસની જરૂર પડે છે.
- (૩) સર્વ પ્રસાર માધ્યમોમાં દૂરદર્શન અતિશય લોકપ્રિય માધ્યમ છે.

4. કંપની

કંપની : સ્વાતંત્ર્યપૂર્વ ૧૮૮૪માં ‘ઇંડિયન બ્રોડકાસ્ટિંગ કંપની’(આયબીસી)ના નામે દરરોજ કાર્યક્રમ પ્રસારિત કરનાર એક ખાનગી રેકિઓ કેન્દ્ર શરૂ થયું. ત્યારબાદ બ્રિટિશ સરકારે આજ કંપનીનું નામ ‘ઇંડિયન સ્ટેટ બ્રોડકાસ્ટિંગ સર્વિસિસ’ (આયએસબીએસ) રાખ્યું. ૮ જૂન, ૧૮૮૫ના આ કંપનીનું નામ ‘ઓલ ઇંડિયા રેકિઓ’ (એઆયઆર) કરવામાં આવ્યું.

ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી AIR ભારત સરકારના માહિતી અને પ્રસારણ ખાતાનો એક ભાગ બન્યો. શરૂઆતમાં તે શાસકીય કાર્યક્રમ અને ઉપક્રમોની માહિતી આપનાર અધિકૃત કેન્દ્ર હતું. ખ્યાતનામ કવિ

પરંકિત નરેન્દ્ર શર્માના સૂચન અનુસાર ‘આકાશવાણી’ નામ આપવામાં આવ્યું. આકાશવાણી દ્વારા વિવિધ મનોરંજક, જગૃતિ આણાનાર અને સાહિત્યિક મૂલ્ય ધરાવતા કાર્યક્રમો રજૂ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે ખેડૂતો, કામદારો, ચુવકો અને ઋઓ માટે વિશેષ કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. લોકપ્રિય રેડિઓ સેવા ‘વિવિધભારતી’ દ્વારા ૨૪ ભાષા અને ૧૪૫ બોલીભાષામાં કાર્યક્રમો રજૂ કરવામાં આવે છે. વર્તમાનકાળમાં અનેક ખાનગી રેડિઓ સેવા શરૂ થઈ છે. દા.ત. રેડિઓ મિર્ચી.

- (૧) આકાશવાણી ક્યા ખાતા અંતર્ગત આવે છે?
- (૨) IBCનું શું નામકરણ કરવામાં આવ્યું?
- (૩) વિવિધ ભારતી પરથી કેટલી ભાષા અને બોલી-ભાષામાં કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવે છે?
- (૪) આકાશવાણી નામ કેવી રીતે પડ્યું?

દ્વારા કરવાના કાર્યક્રમ

	સાહિત્યિક	લોકપ્રિય	બાળ
શરૂઆત/પાશ્વભૂમી			
માહિતીનું/કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ			
કાર્યો			

સાહિત્ય

તમે જોયેલ એક ઐતિહાસિક ધારાવાહિકનું પરીક્ષણ લખો.

૬. મનોરંજન રાધ્યાદી રાત્રિસીધી

૬.૧ મનોરંજન રાધ્યાકા

૬.૨ કોકાણ

૬.૩ માટે પૂર્ણા

૬.૪ રાધ્યાય રાત્રિમ રૂપ (ફિલ્મ)

૬.૫ મનોરંજન એવ વ્યક્તિક હી

મનને આનંદ આપતી વસ્તુ એટલે મનોરંજનના સાધનો. અવનવા શોખો, રમત, નાટક-ફિલ્મ, ગમતના સાધનો, લેખન-વાચનની આદત વગેરેનો મનોરંજનમાં સમાવેશ થાય છે.

૬.૬ મનોરંજન રાધ્યાકા

ઉતમ દરજજાનું સાત્વિક મનોરંજન વ્યક્તિની આરોગ્યવૃદ્ધિ માટે મહિત્પનું હોય છે. ઘરેડ બંધ જીવવાનો કંટાળો દૂર કરીને મનને તાજગી, શરીરને ઉત્સાહ અને કાર્યશક્તિ મેળવી આપવાનું કામ મનોરંજન કરે છે. શોખ અથવા રમતગમતને ઉતેજન આપવાથી વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય છે. ભારતમાં પ્રાચીન અને મદયયુગીન કાળમાં ઉત્સવ, તહેવાર, રમતગમત, નાચ-ગાન વગેરે મનોરંજનના સાધનો હતા.

આધુનિક કાળમાં મનોરંજનના અનેક સાધનો ઉપલબ્ધ છે.

યાણ કાળા

મનોરંજનના વિવિધ પ્રકારો જણાવી તેનું વર્ગીકરણ કરો.

મનોરંજનનું બે પ્રકારમાં વર્ગીકરણ કરી શકાય. કૃતિશીલ અને અફૃતિશીલ. કૃતિશીલ મનોરંજન એટલે એકાઈ છિયામાં તે વ્યક્તિનો પ્રત્યક્ષ શારીરિક-માનસિક સહભાગ. ઠસ્તત્વયવસાય, રમત એ કૃતિશીલ મનોરંજનના ઉદાહરણ છે.

જ્યારે આપણે કોઈ રમતની રૂપર્ધી જોતા હોઈએ, સંગીત સાંભળતા હોઈએ, ચલચિત્ર (ફિલ્મ) જોતા હોઈએ ત્યારે તે મનોરંજન અફૃતિશીલ સ્તરે હોય છે. આપણે તેમાં ફક્ત પ્રેક્ષક હોઈએ છીએ.

કાળ કુદો

ઇતિહાસ વિષય સંબંધિત કૃતિશીલ અને અફૃતિશીલ મનોરંજનનું કોષ્ટક તૈયાર કરો.

૬.૭ કોકાણ

કાળાણીય રોંગ : મોહેંજોદો, હકપા, ગ્રીસ અને ઇજિપ્તમાં ઉત્ખનન (જોદકામ) દરમ્યાન માટીની ઢીંગલીના અવશેષ મળ્યા છે. જેને

કઠપૂતળી રીત

કઠપૂતળીના રૂપમાં વાપર્યાની શક્યતા છે તેના પરથી આ રમત પ્રાચીન હોવાનું જણાય છે. પંચતંત્ર અને મહાભારતમાં આ રમતનો ઉલ્લેખ છે.

પ્રાચીન ભારતમાં આ કઠપૂતળી બનાવવા માટે લાકડા, ઊન, ચામડું, શિંગડાં અને હાથી દાંતનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ રમતની રાજ્યસ્થાની અને દાદ્ધિણાત્મ્ય જેવી બે પદ્ધતિઓ છે.

ઉત્તર પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, રાજ્યસ્થાન, આસામ,

પણ્ચમ બંગાળ, આંધ્રપ્રદેશ, તેલંગાણા, કર્ણાટક, કેરળ જેવા રાજ્યોમાં કઠપૂતળીના પ્રયોગ કરનારા કલાકારો છે. કઠપૂતળીના પ્રયોગને પ્રભાવક બનાવવા માટે સૂત્રધારકનું કૌશલ્ય અત્યંત મહત્વનું છે. અહીં નાનુ રંગમંચ, પ્રકાશ અને દ્વાનિનો સૂચક ઉપયોગ કરાય છે. એના છાયા ઢીંગલી, હાથ-ઢીંગલી, લાકડીની ઢીંગલી અને સૂત્ર ઢીંગલી જેવા પ્રકારો છે.

દશાવતારી નાટકો : દશાવતારી નાટકો એ મહારાષ્ટ્રના લોકનાટ્યનો એક પ્રકાર છે. કાપણી પછી કોકણ અને ગોવામાં દશાવતારી નાટકોના પ્રયોગ થાય છે. દશાવતારી નાટકો મત્ત્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કી આ દસ અવતારો પર આધારિત હોય છે. સૂત્રધાર સૌપ્રથમ ગાણપતિનું આખાન કરે છે.

દશાવતારી નાટકોમાં પાત્રોનો અભિનય, રંગભૂષા, વેશભૂષા પરંપરાગત હોય છે. નાટકનો મોટો ભાગ પદ્ધતિપે હોય છે. કેટલાક સંવાદો પાત્રો સ્વયંસ્કરિત બોલે છે. દેવો માટે લાકડાના મુખવટા (મહોર) વાપરવામાં આવે છે. મટકી ફોડીને દર્દી વહેંચીને તથા આરતી કરીને નાટકનું સમાપન થાય છે.

નાટક ઘટક

૧૮માં શતકમાં શ્યામજી નાઈક કાળેએ દશાવતારી ખેલ દર્શાવનાર રંગભૂમિની સ્થાપના કરી હતી. તે રંગભૂમિ લઈને તેઓ આખા મહારાષ્ટ્રમાં ફરતા હતા.

વિષણુદાસ ભાવેએ દશાવતારી નાટ્યતંત્રનું સંસ્કરણ કરીને પોતાના પૌરાણિક નાટકો રજૂ કર્યા

આથી મરાಠી નાટકના મૂળ છેડા દશાવતારી નાટક સુધી જાય છે.

દાદા : મંજુરા (ક્રાંત), મૃદુંગ અથવા પખાજ વગેરે વાધો સાથે ઈશ્વરના ગુણોનું વર્ણન કરતી અથવા નામસ્મરણ કરતી કાવ્યરચના ગાવી એટલે ભજન. ભજનના ચક્કી ભજન અને સોંગી ભજન એવા બે પ્રકાર છે.

ચક્કી ભજન : ચક્કાકારે ફરતા ફરતા અટક્યા વિના ભજન ગાવા.

સોંગી ભજન : ભક્તાની ભૂમિકા લઈને સંવાદના સ્વરૂપે ભજન ગાવા.

વર્તમાનકાળમાં સંત તુકડોજુ મહારાજે ‘ખંજરી ભજન’ લોકપ્રિય બનાવ્યા છે.

ઉત્તરભારતમાં સંત તુલસીદાસ, મહાકવિ સૂરદાસ, સંત મીરાબાઈ અને સંત કબીરના ભજનો પ્રસિદ્ધ છે.

કંપ્યુટર

તુલસીદાસ, સૂરદાસ, મીરાબાઈ અને કબીર જેવા સંતોના ભજનો સાંભળો અને તેને સંગીત શિક્ષક અથવા જાણકારોની મદદથી સમજો.

કર્ણાટકમાં પુરંદરદાસ, કનકદાસ, વિજયદાસ બોદેંદ્રગુરુ સ્વામી, ત્યાગરાજ વગેરેની રચના ભજન તરીકે ગાવામા આવે છે.

ગુજરાતમાં સંત નરસિંહ મહેતાએ ભક્તિસંપ્રદાયની શરૂઆત કરી. મહારાષ્ટ્રમાં સંત નામદેવે વારકરી પંથના માદ્યમે ભજન-કિર્તનને પ્રોત્સાહન આપ્યું. વારકરી સંપ્રદાયે નામસ્મરણના પ્રકાર તરીકે ભજનનું ગૌરવ વધાર્યું.

કિર્તન : પરંપરા અનુસાર નારદમુનિને કિર્તન પરંપરાના આધ પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે. સંત નામદેવને મહારાષ્ટ્રના આધ કિર્તનકાર માનવામાં આવે છે. તેમના પછી બીજા સંતોએ આ પરંપરાનો પ્રસાર કર્યો.

કિર્તનકારને હરિદાસ અથવા કથાકાર કહેવામાં આવે છે. કિર્તન કરતી વખતે પોશાક, વિઝ્ઞતા,

વક્તૃત્વ, ગાયન, વાદન, નૃત્ય, વિનોદ પ્રત્યે ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. તેમનામાં બહુશ્રુતતા હોવી જરૂરી છે. કિર્તન મંદિરમાં અથવા મંદિરના પરિસરમાં કરવામાં આવે છે.

ઘણા ઘણા.

કિર્તનની નારદીય અથવા હરિદાસી અને વારકરી જેવી બે મુખ્ય પરંપરા છે. હરિદાસી કિર્તન એકપાત્રી પ્રયોગ જેવા હોય છે. આ કિર્તનમાં ‘પૂર્વરંગ’ અને ‘ઉત્તરરંગ’ હોય છે. નમન, નિરૂપણનો અભંગ અને નિરૂપણને પૂર્વરંગ અને ઉદાહરણ માટે એકાદ આપ્યાન કહેવું તેને ઉત્તરરંગ કહેવાય છે. વારકરી કિર્તનમાં સમૂહ પર ભાર મૂક્યામાં આવે છે. કિર્તનકારની સાથે ઝાંક-મંજુરા વગાડનારનો સહભાગ પણ મહત્વનો હોય છે. સ્વાતંત્ર્ય ચળવળના કાળમાં રાષ્ટ્રીય કિર્તન નામનો નવો પ્રકાર ઉદયમાં આવ્યો. આ કીર્તન પણ નારદીય કિર્તનની જેમજ રજૂ કરવામાં આવે છે. જેમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ભાગ લેનાર નેતાઓ, વૈજ્ઞાનિકો, સમાજસુધારકો જેવા મહાન લોકોના જીવનચરિત્રના આધારે સમાજમાં જાગૃતિ આણવા પર ભાર મૂક્યામાં આવે છે. તેની શરૂઆત વાઈના દત્તોપંત પટવર્ધને કરી.

આ સિવાય મહાત્મા જ્યોતિરાવ કુલે દ્વારા સ્થાપિત સત્યશોધક સમાજે પણ કિર્તનના માધ્યમે સમાજ જાગૃતિનું કાર્ય કર્યું. સંત ગાડગે મહારાજના કિર્તનો સત્યશોધક સમાજના કિર્તનોની જેમજ જાતિભેદ નિર્મૂલન, સ્વરચ્છતા, વ્યસનમુક્તિ જેવા વિષયો પર આધારિત હતા અને આવા કિર્તનો દ્વારા તેઓ જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય કરતા.

ઘણા ઘણા : મહારાષ્ટ્રના મનોરંજનનો એક પ્રાચીન પ્રકાર એટલે લભિત ભવાઈ. નારદીય કિર્તન પરંપરામાં આ પ્રકારનો સમાવેશ થાય છે. કોકણ અને ગોવામાં આનું ખૂબ મહત્વ છે.

લભિત ભવાઈના પ્રસ્તુતીકરણમાં ધાર્મિક ઉત્સવો દરમ્યાન તે ઉત્સવના દેવતા સિંહાસનપર બિરાજમાન છે તેમ માનીને તેમની સામે માંગણી કરવામાં આવે છે. ‘જ્યાલા જે હવે અસેલ ત્યાલા તે મિળો । સગળા ગાવ આનંદને પુઢ્યા લલિતાપર્યત નાંદો । આપાપસાંતલે કલહ લલિતાત મિટોત । કોળાચ્યાહી મનાત કિલ્મિષ ન ઉરો । નિકોય મનાને વ્યવહાર ચાલોત । સદાચરણાને સમાજ વાગો ।’ આવી માંગણી કરવામાં આવે છે.

નાટકની જેમ ભવાઈ રજૂ કરવામાં આવે છે. જેમાં કૃષ્ણા અને રામકથા તથા ભક્તોની કથા કહેવામાં આવે છે. કેટલીક ભવાઈઓ હિંદી ભાષામાં પણ છે. આધુનિક મરાઠી રંગભૂમિની પાર્શ્વભૂમિ ભવાઈ છે.

ઘણા : આધ્યાત્મિક અને નૈતિક શિક્ષા આપનાર મરાઠીનું રૂપક ગીત એટલે ભારુક. પથનાટચની જેમ બાર્ડ પ્રયોગશીલ હોય છે. મહારાષ્ટ્રમાં સંત એકનાથના ભારુડો વિવિધતા, નાટ્યાત્મતા, વિનોદ અને ગેયતાને કારણે લોકપ્રિય થયા છે. સંત એકનાથનો ભારુક રચવાનો ઉદ્દેશ લોકશિક્ષણ હતો.

ઘણા : તમાશા શબ્દ મૂળ પર્શીયન ભાષાનો શબ્દ છે. જેનો અર્થ છે ચિત્તને પ્રસંગતા દેનાર દશ્ય. અઢારમાં શતકમાં વિવિધ લોક્કલા અને અભિજાત કલાના પ્રવાહનો સમાવેશ કરીને તમાશા વિકસિત થયો. પારંપારિક તમાશાના બે પ્રકાર છે, સંગીતબાચી અને ઢોલકની ફાડ. સંગીત બાચીમાં નાટક કરતા નૃત્ય અને સંગીતપર વધુ ભાર આપવામાં આવે છે.. નૃત્ય અને સંગીતની પ્રધાનતા ધરાવતા તમાશામાં કાલાંતરે ‘વગ’ નામના નાટ્યરૂપનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. સ્વયંસ્કૂરિત વિનોદના આધારે વગ આગળ વધે છે. તમાશાની શરૂઆતમાં ‘ગાણ’ એટલે ગાણેશવંદના ગાવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ગવળા રજૂ કરવામાં આવે છે. તમાશાના બીજા ભાગમાં મુખ્ય નાટક એટલે કે ‘વગ’ રજૂ કરવામાં આવે છે.. મરાઠી રંગભૂમિ પર વખણાયેલા ‘વિચણ મારી પૂરી કરા’ અથવા

‘ગાઢવાચ લગ્ન’ તમાશાનું આધુનિક સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

પોવાડા : પોવાડા એક ગધપદ્ય મિશ્રિત પ્રસ્તુતીકરણાનો પ્રકાર છે. પોવાડામાં વીર સ્ત્રી-પુત્રોના પરાકરણની આવેશશ્યકત અને સ્કૂર્તિદાયક ભાષામાં રજૂઆત કરવામાં આવે છે. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના કાળમાં કવિ અજ્ઞાનદાસે અફજલખાન વધ વિશે અને તુલસીદાસે સિંહગઢની લડાઈ વિશે રચેલા પોવાડા પ્રસિદ્ધ છે.

બ્રિટિશ કાળમાં ઉમાજી નાઈક, ચાફેકર બંધુ, મહાત્મા ગાંધી પર પોવાડા રચવામાં આવ્યા. સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર ચળવળના સમયમાં અમરશેખ, અણાભાઉ સાઠે અને ગવાણકર જેવા શાહિરોએ રચેલા પોવાડાએ મહારાષ્ટ્ર ગજવ્યું અને પોવાડાના માદ્યમથી જાગૃતિ આપવામાં આવી.

૬.૩ પોવાડા :

વ્યક્તિ અથવા સમુદ્ધાયને લલિત કલા પ્રસ્તુત કરવાનું સ્થાન એટલે રંગભૂમિ લલિતકળામાં કલાકાર અને પ્રેક્ષક આ બંનેનો સહભાગ આવશ્યક હોય છે. નાટ્યસંહિતા, નાટ્યનિર્દેશક, કલાકાર, રંગભૂષા, વેશભૂષા, રંગમંચ, નેપણ્ય, પ્રકાશયોજના, નાટ્યપ્રયોગના પ્રેક્ષક અને સમીક્ષક જેવા અનેક ઘટકો રંગભૂમિ સાથે સંબંધિત હોય છે. નાટકમાં નૃત્ય અને સંગીતનો પણ સમાવેશ હોઈ શકે. નાટક ધારીવાર સંવાદ છારા રજૂ કરવામાં આવે છે. તો કેટલાક નાટકોમાં મૂક અભિનય પણ હોય છે. આ પ્રકારને મૂકનાયક કહેવાચ છે.

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ, છત્રપતિ સંભાજી મહારાજ, મહાત્મા જ્યોતિરાવ કુલે, લોકમાન્ય ટિળક, મહાત્મા ગાંધી, ડૉ. બાબાસાહેબ અંબેકકરના જીવન સાથે સંબંધિત નાટકોની માહિતી મેળવો.

તંજાવરના ભોંસલે કુટુંબે મરાઠી અને દાક્ષિણાત્ય ભાષાઓમાં નાટકોને ઉતેજન આપ્યું.

આ રાજકુટુંબના રાજાએ પોતે નાટકો લખ્યા અને સંસ્કૃત નાટકોનું ભાષાંતર કર્યું.

મહારાષ્ટ્રની રંગભૂમિના વિકાસમાં ઓગાણીસમી સદીનું સ્થાન મહત્વનું છે. વિષણુદાસ ભાવેને મરાઠી રંગભૂમિના જનક કહેવામાં આવે છે. તેમણે રંગભૂમિ પર રજૂ કરેલું પહેલું નાટક ‘સીતા સ્વચ્યંવર’ હતું. વિષણુદાસ ભાવેએ લખેલા નાટકો પછી મહારાષ્ટ્રમાં ઐતિહાસિક, પૌરાણિક નાટકોની સાથે સાથે હળવા રમ્ભજી ઉપહાસ પ્રકારના નાટકો પણ રંગભૂમિ પર રજૂ કરવામાં આવ્યા. જેમાં રમ્ભજી રીતે સામાજિક વિષયો રજૂ કરવામાં આવતા.

શરૂઆતમાં નાટકની સંહિતા લેખિત સ્વરૂપમાં ન હતી. ધારીવાર તેના ગીતો લખવામાં આવ્યા હોય તો પણ તેના ગધ સંવાદો સ્વચ્યં સ્કૂરિત જ રહેતા. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં વિ. જ. કીર્તનેએ લખેલું નાટક ‘થોરલે માધવરાવ પેશવે’ મુદ્રિત સંહિતા ધરાવતું પ્રથમ નાટક હતું. આ નાટક છારા સંપૂર્ણ લેખિત સંહિતા ધરાવતા નાટકોની નવી પરંપરા શરૂ થઈ.

ઓગાણીસમી સદીના આખરમાં બાળકૃષ્ણા બુવા ઈચ્ચલકર્ણજીકરે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું ખ્યાલ સંગીત મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસ્તુત કર્યું. ત્યારબાદ ઉસ્તાદ અલ્લાઈંયો ખાં, ઉસ્તાદ અબ્દુલ કરીમ ખાં અને ઉસ્તાદ રહિમત ખાંએ મહારાષ્ટ્રના રસિકોમાં સંગીતની ઝચિ નિર્માણ કરી જેના પરિણામે સંગીત રંગભૂમિનો ઉદ્ય થયો. નાટક કંપની કિલોસ્કર મંડળીના સંગીત નાટકો લોકપ્રિય થયા. જેમાં અણાસાહેબ કિલોસ્કરે લખેલું નાટક ‘સંગીત શાંકુંતલ’ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયું. સંગીત નાટકોમાં ગોવિંદ બલ્લાળ દેવલે લખેલું સંગીત શારદા નાટક અત્યંત મહત્વનું છે. આ નાટકમાં તત્કાલિન અનિષ્ટ પ્રથા વૃદ્ધકુમારી વિવાહ પર રમ્ભજી રીતે માર્મિક ટીકા કરી છે. આ સિવાય શ્રીપાદ કૃષ્ણ કોલહટકરનું ‘મૂકનાયક’, કૃષ્ણાજી પ્રભાકર ખાડિલકરનું ‘સંગીત માનાપનમાં’

રામ ગણેશ ગડકરીનું ‘એકચ ખ્યાલા’ નાટકો રંગભૂમિના ધર્તિહાસમાં મહત્વના છે.

દુઃખાદ્યાદ્ય

ખાડિલકરે મહાકાવ્ય મહાભારતની ઘટના દ્વારા તત્કાલીન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીની સૂચક ટીકા કરતું નાટક ‘કીચક વધ’ લખ્યું છે. કીચક વધમાં દ્રૌપદી એટલે અસહાય ભારત માતા, ચુદિષ્ઠિર એટલે મવાળ પક્ષ, ભીમ એટલે જહાલ પક્ષ, અને કીચક એટલે સતાંધ બ્હાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝન આવા તૃપે પ્રેક્ષકો આ નાટક જોતા અને તેમના મનમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહી પ્રત્યે રોષ નિર્માણ થતો.

મરાઠી રંગભૂમિના પડતીના સમયે અતેના ‘સાષ્ટાંગ નમસ્કાર’, ‘ઉધાયા સંસાર’, ‘ધરાબાહ્ર’ જેવા લોકપ્રિય નાટકો રંગભૂમિને મદદરૂપ થયા. વર્તમાન કાળમાં નવા રંગરૂપ ધરાવતા વસંત કાનેટકરનું ‘રાયગડાલા જેવ્હા જાગ થેતે’, ‘દથી ઓશાળલા મૃત્યુ’, વિજય તેંકુલકરનું ‘ધાશીરામ કોતવાલ’, વિશ્રામ બેંકરનું ‘ટિણક આણી આગરકર’ જેવા નાટકો પ્રસિદ્ધ છે.

વિવિધ વિષયો ધરાવતા નાટકો અને નાટ્યપ્રકારના આવિષ્કારને કારણે મરાઠી રંગભૂમિ સમૃદ્ધ બની. નાટ્યકલાકારોમાં ગણપતરાવ જોશી, બાલગંધર્વ તથા નારાયણરાવ રાજહંસ, કેશવરાવ ભોસલે, ચિંતામણરાવ કોહુટકર, ગણપતરાવ બોડસના નામો અગ્રણે છે. તેમના મરાઠી નાટકો ખુલ્લા મેદાનોમાં રજૂ થતા. બ્રિટિશરોએ સૌપ્રથમ મુંબઈમાં ‘પલે હાઉસ’, ‘રિપન’, ‘હિક્કટોરિયા’ જેવા નાટ્યગૃહો બાંધ્યા. ત્યારબાદ ધીમે ધીમે મરાઠી નાટકોના પ્રયોગો પણ બંધ નાટ્યગૃહોમાં ભજવાવા લાગ્યા.

દુઃખાદ્યાદ્ય

ખ્યાતનામ સાહિત્યકાર વિ. વા. શિરવાડકર તથા કુસુમાંગ્રજે શેક્સપિઅર લિખિત નાટક ‘કિંગ લિઅર’ના આધારે લખેલું નાટક ‘નટસમ્રાટ’ ખૂબજ પ્રસિદ્ધ થયું. આ નાટકમાં શોકાતુર નાયક ગણપતરાવ બેલવલકરનું પાત્ર શિરવાડકરે પહેલાના સમયમાં ખૂબજ વખતાયેલા ગણપતરાવ જોશી અને નાનાસાહેબ ફાટક જેવા શ્રેષ્ઠ નટ (અભિનેતા)ના વ્યક્તિત્વની વિશેષતાનું સંમિશ્રણ કરીને તૈયાર કર્યું હતું.

૬.૪ દુઃખાદ્યા ફિલ્મોનો (ફિલ્મ પૂર્ણ)

ફિલ્મ/ફિલ્મો : કલાત્મકતા અને તંત્રજ્ઞાનનો સંગમ ધરાવતું માધ્યમ એટલે ચલચિત્ર. ચલત્રચિત્રની શોધ થયા બાદ ચલચિત્ર કલાનો જન્મ થયો. જેમાંથી મુંગી ફિલ્મોના ચુગ શરૂ થયો. આગામ જતાં દ્વનિમુદ્રણા શક્ય બનતા બોલતી ફિલ્મોનો ચુગ આવ્યો.

દુઃખાદ્યાદ્ય

ચલચિત્ર/ફિલ્મના પ્રકાર : વ્યંગ ચલચિત્ર, વાર્તા ચલચિત્ર, અનુભોધ ચિત્ર, પ્રસિદ્ધ ચલચિત્ર, બાળ ચલચિત્ર, સૈનિકી ચલચિત્ર, શૈક્ષણિક ચલચિત્ર, કથા ચલચિત્ર વગેરે.

ભારતમાં પ્રથમ પૂર્ણ લંબાઈનું ચલચિત્ર તૈયાર કરવાનું અને પ્રદર્શિત કરવાનું માન મહારાષ્ટ્રને મળે છે. ‘ભારતીય ચલચિત્રોની જનની’ તરીકે મહારાષ્ટ્ર પ્રખ્યાત છે. ભારતીય ચલચિત્રોના વિકાસમાં મદનરાવ માધ્યમરાવ પિતળે, કલ્યાણનું પટવર્દન કુટુંબ અને હરિશ્ચંદ્ર સખારામ ભાટવડેકર ઉકે સાપેદાદાનું ચોગાદાન છે.

આગામ જતાં ઈ.સ. ૧૯૧૨માં નિર્દેશક ગોપાલ રામચંદ્ર તથા દાદાસાહેબ તોરણે અને અ.પ. કરંદીકર, એસ.એન. પાટણકર, વ્હી.પી. દિવેકરે વિદેશી તંત્રજ્ઞાનની સહાયતાથી મુંબઈમાં ‘પુંકલિક’ કથાચિત્ર દર્શાવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૧૩માં દાદાસાહેબ ફાળકેએ પોતે નિર્દેશિત કરેલું અને ભારતમાંજ બધી

નાના રામ

તીર્થ વિશે માહિતી આપતું ચલચિત્ર તૈયાર કર્યું જેમાંથી ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક વિષયો પર ચલચિત્ર તૈયાર કરવાની પરંપરા શરૂ થઈ.

ભારતમાં પહેલો સિને-કુમેરા તૈયાર કરનાર આનંદરાવ પેંટરે ચલચિત્ર નિર્માણમાં

નાના રામ

રસ દર્શાવ્યો. તેમના માસિયાઈ ભાઈ બાબુરાવ પેંટર અને મિશ્રીએ ઈ.સ. ૧૯૧૮માં ‘સૈરંધ્રી’ નામનું ચલચિત્ર રજૂ કર્યું. પ્રથમ ઐતિહાસિક મૂંગી ફિલ્મ ‘સિંહાસ’, કલ્યાણાચા ખજિના, બાળપ્રભુ દેશપાંડે, નેતાજી પાલકર જેવા ઐતિહાસિક ચલચિત્રો તૈયાર કર્યા. તે સિવાય તેમણે ‘સાવકારી પાશ’ નામનું પહેલું વાસ્તવવાદી ચલચિત્ર બનાવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૫માં ‘બાળપ્રભુ-મસ્તાની’ ચલચિત્ર બનાવનાર ભાલજી પેંઢારકરના ચલચિત્રો છારા રાષ્ટ્રીય વિચારસરણીનો પ્રસાર થાય છે તે દ્યાનમાં આવતા ક્રિટિક્રાનોએ તેના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો.

નાના રામ

પહેલાના સમયમાં સિનેમાગૃહમાં ચલચિત્ર શરૂ થાય એ પહેલા માહિતી આપનાર અને સમાચારો આપનાર લઘુચિત્રો દર્શાવવામાં આવતા. તેમના નિર્માણ માટે ભારત સરકારે ‘ફિલ્મસ ડિલ્જિઝન’ની સ્થાપના કરી છે. આ માહિતીપ્રદ અને સમાચાર આપતા ચલચિત્રોનો ઉપયોગ લોકજાગૃતિ માટે કરવામાં આવતો હતો

પ્રક્રિયા કરેલું ચલચિત્ર ‘રાજા હરિશ્ચંદ્ર’ મુંબઈમાં પ્રદર્શિત કર્યું. ત્યારબાદ ફાળકેએ એકપણી એક મોહિની – ભરમાસૂર, સાવિત્રી – સત્યવાન જેવી મૂંગી ફિલ્મો અને ‘વેરુણચી લેણી’ અને નાસિક – અયંબકેશ્વર

પહેલા મરાಠી ચલચિત્ર નિર્માણી કમલાબાઈ મંગારૂળકરે ‘સાવબ્યા તાડિલ’ અને પણાદાઈ (હિંદી) જેવા બોલતા ચલચિત્રો તૈયાર કર્યા, ઈ.સ. ૧૯૪૪માં પ્રભાત કંપનીએ બનાવેલું ચલચિત્ર ‘રામશાસ્ત્રી’ ખૂબ પ્રસિદ્ધ પાભ્યું. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં આચાર્ય અત્રેએ ‘મહાત્મા કુલે’ના જીવનપર, વિશ્રાંત બેઠેકરે વાસુદેવ બળવંત ફડકેના જીવન પર ચલચિત્ર તૈયાર કર્યું. દિનકર ઈ. પાટીલે ‘ધન્ય તે સંતાજુ ધનાજુ’ ચલચિત્ર બનાવ્યું. પ્રભાકર પેંઢારકરનું ‘બાલ શિવાજુ’ ચલચિત્ર ખૂબ મહત્વનું છે.

ભારતીય ચલચિત્રોને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્થાન મેળવી આપનાર પહેલું ચલચિત્ર ‘સંત તુકારામ’ હતું. આ ચલચિત્ર પેરિસમાં આયોજિત આંતરરાષ્ટ્રીય ચલચિત્ર મહોત્સવમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું. આ ચલચિત્રમાં વિષણુપંત પાગનીએ સંત તુકારામની ભૂમિકા ભજવી હતી.

નાના રામ :

આ પાઠમાં ઉલ્લેખ ન થયો હોય તેવા ઐતિહાસ સંબંધિત ચલચિત્રોની ચાદી ઇન્ટરનેટની મદદથી તૈયાર કરો.

જે રીતે મરાઠી ભાષામાં ઐતિહાસિક ચલચિત્રો તૈયાર કરવામાં આવ્યા એજ રીતે હિંદી ભાષામાં પણ અનેક ઐતિહાસિક ચલચિત્રો બનાવવામાં આવ્યા. સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેના કાળમાં બનાવાયેલ હિંદી ચલચિત્રોમાંના સિંકંદર, તાનસેન, સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત, પૃથ્વીવલ્લભ, મોગલ-એ-આઝમ વગેરે ચલચિત્રો ઐતિહાસનો આધાર લઈને બનાવવામાં આવી હતી. ‘ડો. કોટણીસ કી અમર કહાની’ ચલચિત્ર સત્ય-ઘટના પર આધારિત હતું. સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ પર આધારિત ‘આંદોલન’, ‘ઝાંસી કી રાની’ જેવા ચલચિત્રો મહત્વપૂર્ણ છે.

બોંબે ટોકિક, ફિલ્મીરિટાન રાજક્રમલ પ્રોક્ષણસન્સ, આર.કે. સ્ટુકિઓક, નવકેતન જેવી કંપનીઓએ ફિલ્મ નિર્માણ ક્ષેત્રે નોંધનીય કામગીરી કરી છે.

દ્વારા પ્રાપ્તિ :

ઇન્ટરનેટની મદદથી ૧૯૭૦ થી ૨૦૧૫ સુધીમાં તૈયાર થયેલ ઐતિહાસિક વિષય સંબંધિત મરાಠી ચલચિત્રો વિશે માહિતી મેળવો.

૬. કાર્યક્રમ એવાયાયિક હું

રંગભૂમિ અને ચલચિત્ર ક્ષેત્રે ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓ માટે અનેક તકો ઉપલબ્ધ છે.

દૃક્ : (૧) નેપથ્ય, વેશભૂષા, કેશભૂષા, રંગભૂષા વગેરેના અચૂક વિગત વર્ણન માટે સંબંધિત ઐતિહાસિક કાળની ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, સ્થાપત્ય જેવા વિષયોનો ઊંડો અભ્યાસ કરનાર જાણકારો કલાનિર્દેશનું નિયોજન કરી શકે છે.

૩. દ્વારા પ્રાપ્ત માધ્યમો હી યોગ્ય ચર્ચાયિક કાર્યક્રમ કુઠું કરો

(૧) મહારાષ્ટ્રના આધકર્તનકાર છે.

- (અ) સંત જ્ઞાનેશ્વર (બ) સંત તુકારામ
- (ક) સંત નામદેવ (દ) સંત એકનાથ

(૨) બાબુરાવ પેંટરે ચલચિત્ર તૈયાર કર્યું.

- (અ) પુંડલિક (બ) રાજી હરિશ્ચંદ્ર
- (ક) સૈરંધ્રી (દ) બાજુરાવ-મસ્તાની

૪. ચલચિત્રાની ચારી રીતી રૂપોદાન.

(૧) રાયગડાલા જેવા જાગ થેતે – વસંત કાનેટકર

(૨) ટિલક અને આગરકર – વિશ્રામ બેડેકર

(૩) સાણંગ નમસ્કાર – આર્ચાર્ય અત્રે

(૪) એક ચ ખાલા – અણણાસાહેબ કિલોસ્કર

૫. ગુણવૈશિષ્ટ્ય કોણક કુઠું

	ચારી	કાર્યક્રમ	ચલચિત્ર	કાર્યક્રમ
ગુણવૈશિષ્ટ્ય				
ઉદાહરણો				

અથવા તે માટે સલાહકાર તરીકે કામ કરી શકે છે.

(૨) સંવાદ લેખનની પ્રક્રિયામાં લેખક અને લેખકના સલાહકાર તરીકે ભાષા અને સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના જાણકારની આવશ્યકતા હોય છે.

દ્વારા : (૧) ચલચિત્રમાં કથા સાથે સંબંધિત કાળના વાતાવરણનું નિર્માણ તેમજ પાત્રોની વેશભૂષા, કેશભૂષા, રંગભૂષા વગેરેનું નિયોજન કલાનિર્દેશક કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં પણ ઇતિહાસના જાણકારો કલાનિર્દેશક અથવા કલાનિર્દેશકના સલાહકાર તરીકે કાર્ય કરી શકે છે.

(૨) ચલચિત્રના સંવાદલેખન માટે ભાષા અને સંસ્કૃતિના જાણકારની આવશ્યકતા હોય છે.

૩. દ્વારા પ્રાપ્ત

(૧) મનોરંજનની આવશ્યકતા

(૨) મરાಠી રંગભૂમિ

(૩) રંગભૂમિ અને ચલચિત્ર ક્ષેત્રે ઉપલબ્ધ વ્યાપસારિક તકો.

૪. ચલચિત્રાની ચારી રીતી રૂપોદાન

(૧) ચલચિત્રના માધ્યમમાં ઇતિહાસ વિષય મહત્વનો છે.

(૨) સંત એકનાથના ભાડકો લોકપ્રિય થયા.

૫. ચલચિત્રાની ચારી રીતી રૂપોદાન

(૧) ભારતીય ચલચિત્ર જગતની જનની તરીકે શા માટે વિખ્યાત છે?

(૨) પોવાડા એટલે શું? સ્પષ્ટ કરો.

ચારી

સંત એકનાથના ભાડક મેળવીને શાળાના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં અભિનય સહિત રજૂ કરો.

૭. વ્યાયામ રીત

૭.૦ કુદુરુ રહુ

૭.૧ કુદુરુ કા

૭.૩ કુદુરુ કંઠાન્દ્રથક

૭.૪ કુદુરુ રમણ્ય રહુ કાડાં

૭.૦ કાડાં રહ કાંઠ

૭.૬ કાંઠ રહ કાંઠ રમણ્ય રહ કાંઠ

૭.૭ કાંઠ રહ વ્યાયામિક ક

મનોરંજન અને શારીરિક વ્યાયામ માટે કરાતી કોઈપણ ફૂટિ એટલે રમત.

રમતનો ઐતિહાસ માણસ જેટલો જ જૂનો છે. કારણે રમવું એ માણસની નૈસર્જિક પ્રવૃત્તિ છે. માનવના પ્રારંભિક કાળમાં વિવિધ પ્રકારની રમતો રમવામાં આવતી શિકાર એ ઉદ્દરનિર્વાહના માર્ગની સાથે સાથે રમત અને મનોરંજનનો પણ એક માર્ગ

કુદુરુ

કુદુરુ રહુ

વડોદરાની પ્રસિદ્ધ પહેલવાન જુમ્માદાદા અને માણિકરાવની વ્યાયામશાળા, પતિયાલાની કીડા વિધાપીઠ, ગુજરાત-ગાંધીનગરની 'સ્વર્ણિમ' ગુજરાત સ્પોર્ટ્સ વિધાપીઠ', કોલ્હાપૂરની ખાસબાગ અને મોતીબાગ તાલીમ, અમરાવતીનું હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળ, પુણે-બાલેવાડીનું શ્રી શિવ છત્રપતિ કીડા સંકુલ કુસ્તી અને અન્ય રમતોના પ્રશિક્ષણ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

હતો. ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં અને મહાકાવ્યોમાં ધૂત, કુસ્તી, રથ અને ઘોડાની સ્પર્ધા તથા બુદ્ધિક્ષોટીનો ઉલ્લેખ મળે છે.

કુદુરુ રહુ

રમતગમત

અને ગ્રીક લોકોનો સંબંધ પ્રાચીન કાળથી છે. રમતને

નિયમિત અને સુસંઘિત સ્વરૂપ ગ્રીક લોકોએ આપ્યું. દોડવું, થાળી ફેંક, રથ અને ઘોડાની સ્પર્ધા, કુસ્તી, મુષ્ટિયુદ્ધ વગેરેની સ્પર્ધા તેમણે શરૂ કરી. રમતની સ્પર્ધા પ્રાચીન ઓલિમ્પિક ગ્રીકના ઓલિમ્પિયા શહેરમાં થોજાતી. આ સ્પર્ધામાં ભાગ લેવો અને વિજય મેળવવો એ સર્જમાનનીય ગણાતું.

૭.૦ કુદુરુ રહુ

આપણાં જીવનમાં રમતનું મહત્વનું સ્થાન છે. જીવનની વ્યથા અને ચિંતા ભૂલવાનું સામર્થ્ય રમતમાં છે. મનજે આનંદ આપવાનું અને મનજે તાજગી આપવાનું કામ રમત કરે છે. જે રમતમાં ખૂબ શ્રમ અથવા શારીરિક હલનચલન કરવું પડે છે તે રમત દ્વારા જેલાડીઓનો વ્યાયામ થાય છે. શારીરને સુદૃઢ અને મજબૂત બનાવવામાં રમત મદદરૂપ થાય છે. રમત દ્વારા ધીરજ, ખંત, જેલદિલી જેવા ગુણો વિકસે છે. સંઘમાં રમતી રમતો દ્વારા એકબીજા સાથે સહકાર્ય, સંઘભાવનાની

વૃદ્ધ થાય છે અને નેતૃત્વગુણનો વિકાસ થાય છે.

૭. રમતના બેઠી રમત અને મેદાની રમત એમ બે પ્રકાર છે.

રમતના બેઠી રમત : બેઠી રમત એટલે બેસીને રમાતી રમતો. દા.ત. બુદ્ધિકસોટી (ચેસ), પતા, સોગઠી, કેરમ, પાંચીકા જેવી રમતો ક્યાંય પણ બેસીને રમી શકાય છે. ઢીંગલીની રમત પણ નાની છોકરીઓની માનવામાં આવે છે. ઢીંગલીથી ભલે નાની છોકરીઓ રમતી હોય પણ તેમાં ઘરના દરેક જણ સહભાગી થઈ શકે છે. ખાસ કરીને ઢીંગલા-ઢીંગલીના લગ્ન એક કૌટુંબિક આનંદ આપતો પ્રસંગ હોય છે.

ચુંકાણી (૩)

મેદાની રમતો : મેદાની રમતોના દેશી અને વિદેશી રમત એવા બે પ્રકાર છે. દેશી રમતમાં લંગડી, કબજી, આંધળો પાટો, ખો-ખો જેવી રમતોનો સમાવેશ થાય છે.

કબજી

છોકરા-છોકરીઓમાં ગોટી, લગોરી, ગિલ્લીંડા, ભમરડા, ફૂદરડી, લંગડી જેવી રમતો લોકપ્રિય છે.

કબજી

ચુંકાણી રમત :

“બાઈસાહેબ શરીરની ખૂબ કાળજી રાખતા. સવારે ઉઠીને, બે પળ મહલખાંબ જઈ કસરત કર્યા બાદ ઘોડેસવારી કરી તરત હાથી પર બેસી હાથીને આંટો મરાવી નાસ્તો કરી અને દૂધ પીને સ્નાન કરતા.”

(વિષણુ ભણુ ગોડસેના ‘માત્ર પ્રવાસ’ પુસ્તકમાંથી)

વિદેશી મેદાની રમતોમાં બેકમિંગન, ટેબલ ટેનિસ, તેમજ હોકી, ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, ગોલ્ફ, પોલો જેવી રમતોનો સમાવેશ થાય છે.

મેદાની રમતોમાં દોકસ્પર્ધા વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. જેમાં ૧૦૦ મીટર, ૨૦૦ મીટર, મેરેથોન અને અવરોધ સહિતની સ્પર્ધાનો સમાવેશ થાય છે.

ચુંકાણી - રમત

ક્રીકેટ

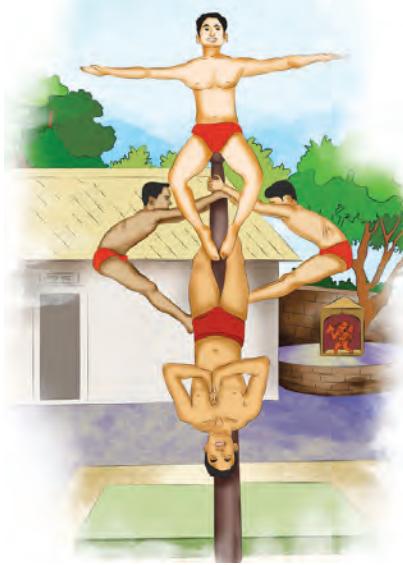
શારીરિક કૌશલત્ય પર આધારિત મેદાની રમતોમાં ગોળાફેંક, થાળીફેંક, લાંબો ફૂદકો અને ઊંચો ફૂદકો, પાણીની રમતોમાં તરણાસ્પદ્યા, વોટર પોલો, નૌકાનયન તેમજ શારીરિક કસરતની રમતોમાં મલ્લખાંબ, દોરીપર મલ્લખાંબ, જિભેસ્ટિક્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સ્કૈલ

સાહસિક રમતો – સ્કેટિંગ અને સ્કિંટિંગ, આઈસ હોકી જેવી રમતો લોકપ્રિય છે.

સાહસિક અને રોમાંચકારી રમતોમાં પર્વતારોહણા, જ્લાઇડિંગ, મોટરસાયકલ, મોટર કારની સ્પર્દાનો સમાવેશ થાય છે.

કુસ્તી

બુદ્ધિ

શ્રીમતી મનિષા બાઠેએ કરેલા સંશોધન અનુસાર કુસ્તીનું પૂરક મલ્લખાંબ અને તેના થાંબલાનું નિર્માણ ઉત્તર પેશવાઈ કાળના મલ્લવિધાગુરુ બાળંબટ દેવધરે કર્યું હતું. બાળંબટદાદાને વાનરોની ઝાડ પરની ક્રીડા જોઈને વ્યાયામનો આ પ્રકાર સૂર્યો એવું પણ તેમણે નોંધ્યું છે.

કાંઈ કાંઈ

શિક્ષક, વાલી અને ઈન્ટરનેટની મદદથી કુસ્તીબાજ ખાશાબા જાધવ, માર્ક્યુન્યુનિયન માર્ક્યુન્યુનિયન અને ભારત રણ સચિન તેંકુલકરના જીવન વિશે મહિતી મેળવો.

કુસ્તી : રમતની સ્પર્દાને આખા વિશ્વમાં માન્યતા મળી છે. ઓલિમ્પિક, એશિયાડ, ઇવ્યાંગોની ઓલિમ્પિક, કિકેટ વિશ્વકપ, હોકી, કુસ્તી, બુલ્લિક્સોટી (ચેસ) જેવી રમતોની સ્પર્દા જાગતિક સ્તરે ચોજાય છે. આપણા દેશમાં હોકી, કિકેટ જેવી રમતો લોકપ્રિય છે. હોકીએ ભારતની રાષ્ટ્રીય રમત છે. આ રમતની સ્પર્દા સ્થાનિક શહેર, તાલુકા, જિલ્લો રાજ્ય, રાજ્ય અને

ક્રિકેટ

આંતરાષ્ટ્રીય સ્તરે યોજાય છે. રાષ્ટ્રીય-આંતરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધામાં શ્રેષ્ઠ દેખાવ કરનાર જેલાડીઓ તે જ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ કારકિર્દી હોકી શકે છે.

દુઃખી હોકી

મેજર દ્યાનચંદ ભારતીય હોકી જેલાડી અને સંઘનાયક (કેપ્ટન) હતા. તેમના નેતૃત્વમાં ઈ.સ. ૧૯૭૫માં ભારતીય હોકી ટીમે બર્લિન ઓલિમ્પિકમાં સુવર્ણચંદ્રક જીત્યો હતો. તેની પહેલા ઈ.સ. ૧૯૮૮ અને ઈ.સ. ૧૯૯૨માં પણ ભારતીય હોકી ટીમ સુવર્ણચંદ્રક જીતી હતી. ત્યારે દ્યાનચંદ ભારતીય ટીમ વતી રમ્યા હતાં. તેમનો જન્મદિવસ ૨૮ ઓગસ્ટ રાષ્ટ્રીય રમતદિન તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. તેમને ‘હોકીના જાણગાર’ કહેવાય છે. ઈ.સ. ૧૯૮૫માં હોકીમાં તેમના યોગદાન માટે તેમને ‘પદ્મભૂષણ’ સમ્માનથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા છે.

૭.૩ કઠપૂતળીની યુદ્ધકાળ

વીસમા-એકવીસમા શતકમાં રમતનું આંતરાષ્ટ્રીયકરણ થયું છે. ઓલિમ્પિક, એશિયાડ, બ્રિટિશ રાષ્ટ્રકુળ, વિંબલન જેવી સ્પર્ધાઓમાં રમાતી કિક્કેટ, ફૂટબોલ, લોન્ગેનિસ જેવી રમતોનું સીધું પ્રસારણ દૂરદર્શન અને અન્ય ચેનલો પર દુનિયામાં એક જ સમયે કરવામાં આવે છે. જે દેશનો તે રમતમાં કોઈ સહભાગ ન હોય તેવા પ્રેક્ષકો પણ આ રમતનો આનંદ લઈ શકે છે. દા.ત. કિક્કેટ વિશ્વકપ સ્પર્ધામાં ભારત અંતિમ રાઉન્ડમાં (ફાઇનલ) પહોંચ્યું ત્યારે આખી દુનિયાના પ્રેક્ષકોએ તે સ્પર્ધા જોઈ. દુનિયાભરના આ પ્રેક્ષકોએ રમતનું અર્થકારણ જ બદલી નાખ્યું છે. નવા જેલાડીઓ શીખવા માટે આ રમતો જુઓ છે, પ્રેક્ષક મનોરંજન માટે જુઓ છે, કંપનીઓ જાહેરાતની તક તરીકી જુઓ છે. પ્રેક્ષકોને રમત વિશે માહિતી આપવા નિવૃત્ત જેલાડીઓ આવે છે.

૭.૪ કઠપૂતળીની રમત રમકાળ

નાના બાળકોના મનોરંજન અને શિક્ષાણ માટે જે રંગબેરંગી વિવિધ સાધનો અને ઉપકરણો હોય છે, તેમને રમકાળ કહેવાય છે. પ્રાચીન સ્થળોના ખોડકામ દરમ્યાન માટીમાંથી બનાવેલા રમકાળ મળી આવ્યા છે. આ રમકાળ હાથેથી અથવા સાંચા વડે બનાવવામાં આવતા.

પ્રાચીન કાળના ભારતીય સાહિત્યમાં કઠપૂતળીનો ઉલ્લેખ છે. શુદ્ધકના એક નાટકનું નામ મૃદ્ધકટીક છે મૃદ્ધકટીક એટલે માટીની ગાડી.

દુઃખી હોકી

કથાસરિતસાગર ગ્રંથમાં અનેક મનોરંજક રમતો અને રમકાળનું વર્ણન છે. તેમાં ઉક્તિ લાકડાની કઠપૂતળીનું વર્ણન છે. આ કઠપૂતળી ચાંપ દાબતા ઊંચે ઉકે છે, કેટલીક નાચે છે તો કેટલીક અવાજ કરે છે એવો ઉલ્લેખ છે.

રમત રમકાળ

પૂર્વ ભારતના અનેક ભાગોમાં લાકડાની કઠપૂતળી બનાવવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ‘ઠ્કી’ નામે ઓળખાતી રંગીન લાકડાની કઠપૂતળીઓ બનાવવામાં આવતી.

આ રીતે લાકડાની કઠપૂતળીઓ બનાવવાની પરંપરા ભારતના અન્ય ક્ષય પ્રદેશોમાં હતી/છે તે શોધીએ.

તે પ્રાંતોમાં તે કઠપૂતળીનું શું નામ છે, તે શોધીએ.

૭.૫ રમકાળ રમત રમકાળ

રમકાળ દ્વારા ઇતિહાસ અને તંત્રજ્ઞાનની પ્રગતિ પર પ્રકાશ પડે છે, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાની માહિતી મળે છે. મહારાષ્ટ્રમાં દિવાળીમાં

કિલ્લા બનાવવાની પરપરા છે. આ માટીના કિલ્લા પર છત્રપતિ શિવાજુ મહારાજ અને તેમના સહકારીઓની પ્રતિમા મૂકૃવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રના કિલ્લાઓની સહાયતાથી રચાયેલ ઐતિહાસને પ્રકાશિત કરવાની આ એક રીત છે.

ઇટાલિના પોંપેઈ શહેરમાં ખોડકામ દરમ્યાન એક ભારતીય હાથીદાંતની કઠપૂતળી મળી આવી. તે પહેલા શતકની હોવાનું ઐતિહાસકારોનું અનુમાન છે. તેના પરથી ભારત અને રોમના પરસ્પર સંબંધનું અનુમાન કરી શકાય આ રીતે ખોડકામ દરમ્યાન મળી આવતા રમકડાં પણ પ્રાચીન કાળમાં વિવિધ દેશોના પરસ્પર સંબંધ પર પ્રકાશ પાડી શકે છે.

૭.૬ કાલ કાલ સંબંધ સ્પર્ધા સ્પર્ધા

રમત સંબંધિત સાહિત્ય એ એક નવી જ્ઞાનશાખા છે. રમત સંબંધિત પુસ્તકો, કોશ નવેસરથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. મરાઠી ભાષામાં હાલમાં મલ્લખાંભનો ઐતિહાસ પ્રકાશિત કરવામાં આવેલો. વ્યાયામ વિષયનો કોશ છે. રમત વિષયક નિયતકાળિક ‘ખટકાર’ પહેલા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતું હતું. રમત વિશે અંગેજુમાં વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. રમત માટેની દૂરદર્શન ચેનલો છે.

વર્તમાન સમયમાં રમત અને ખેલાડીઓના જીવનપર કેટલીક હિંદી અને અંગેજુ ફિલ્મોનું નિર્માણ કરાયું છે. દા.ત. મેરી કોમ અને દંગાલ, મેરી કોમ ઓલિમ્પિકમાં ભાગ લેનારી અને કાંસ્ય પદક મેળવનારી પહેલી મહિલા મુષ્ટીયોઢ્હા જ્યારે ફોગટ બહેનો પહેલી મહિલા કુસ્તીબાજોના જીવનપર આ ફિલ્મ આધારિત છે.

ફિલ્મ/ચલચિત્ર બનાવતી વખતે ચલચિત્રનો કાળખંડ તે સમયની ભાષા, પોશાક, સામાન્ય જનજીવન આ બધી બાબતોનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો ઐતિહાસના વિધાર્થીઓ માટે શક્ય હોય છે.

કોશાંતર્ગત અથવા વર્તમાનપત્ર અથવા અન્ય રૂથળે ‘રમત’ વિશે લખતી વખતે રમતના ઐતિહાસની માહિતી હોવી આવશ્યક છે.

૭.૭ કાલ કાલ વ્યાધીયિક કુ

ઉપલબ્ધ દાખિલે જોતાં રમત અને ઐતિહાસ જુદાં જગ્યાતાં હોય તે છતાં તેમનો નજીકનો સંબંધ છે. ઐતિહાસના વિધાર્થીઓ માટે ‘રમત’ ક્ષેત્રે ઘણી તકો ઉપલબ્ધ છે. ઓલિમ્પિક અથવા એશિયાડ સ્પર્ધા અથવા કોર્ટપણ સ્વરૂપની રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાના સંદર્ભમાં લેખન, સમીક્ષા કરવા માટે ઐતિહાસ જાણકારોની મદદ લેવી પડે છે.

રમતની સ્પર્ધા ચાલુ હોય ત્યારે તેના વિશે સમીક્ષાપૂર્ણ નિવેદન કરવા માટે વિશેષજ્ઞોની આવશ્યકતા હોય છે. તે વિશેષજ્ઞોને રમતનો ઐતિહાસ, પહેલાની આંકડાવારી, રમતના વિકલ, પ્રસિદ્ધ ખેલાડી, રમતવિષયક ઐતિહાસિક સ્મૃતિ જેવી બાબતોની માહિતી આપવી આવશ્યક હોય છે.

દૂરદર્શન પર હોકી, ફૂટબોલ, કબક્કી, બુદ્ધિક્ષોટી (ચેસ) જેવી રમતોની સ્પર્ધા ચાલુ હોય તે જ સમયે તેનું પ્રસારણ ચાલુ હોય છે. વિવિધ ચેનલોને કારણે રમત સંબંધિત નોંધ રાખનારને મહત્વ મળ્યું છે. રમતવિષયક ચેનલો ૨૪ કલાક ચાલુ હોય છે. તેથી આ ક્ષેત્રમાં રોજગારની અનેક તકો ઉપલબ્ધ છે.

રમતની સ્પર્ધામાં પંચની (અમ્પાયર/નિર્ણયક) આવશ્યકતા હોય છે. પંચ તરીકની પાત્રતા મેળવવા માટે પરીક્ષા આપવી પડે છે. આવી પાત્રતા પ્રાપ્ત કરનાર પંચોને જિલ્લા, રાજ્ય, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કામ કરવાની તક મળે છે. સરકારી અને ખાનગી સ્તરે રમતને ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. ખેલાડીઓને શિષ્યપૂર્તિ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓમાં ખેલાડીઓ માટે અનામત/આરક્ષિત જગ્યા રાખવામાં આવે છે.

પહેલા ક્રિકેટમેચનું મરાઠી ધર્તિહાસ, ખેલાડીનો ધર્તિહાસ,
ભાષામાં સમાલોચના બાળ જ. રમત સંબંધિત સ્મૃતિઓ અને
પંડિત કરતા. આકાશવાણી પરથી પહેલાના વિક્રમો વિશે માહિતી
તેમની ચાલુ સમાલોચના (આંખે આપતા. તેમને રમતનું અને રમતના
દેખ્યો અહેવાલ) સાંભળવા લોકો ધર્તિહાસનું ઉત્તમ જ્ઞાન હોવાને
ઉત્સુક રહેતા સમાલોચના કરતી કારણે તેમની સમાલોચના રસપ્રદ
વખતે બાળ પંડિત તે મેદાનનો રહેતી.

४५

- (ઓ) માર્ગ યાંત્રો યોગ્ય માર્ગ કિન્ફિલુન્ડ કિન્ફિલુન્ડ**

(૧) ઓલિમ્પિક સ્પર્ધાની પરંપરા માં શરૂ થઈ.
(અ) ગ્રેસ (બ) રોમ
(ક) ભારત (દ) ચીન

(૨) મહારાષ્ટ્રમાં તૈયાર થતી લાકડાની કઠપૂતળીને કહેવામાં આવે છે.
(અ) ઠકી (બ) કાલચંડિકા
(ક) ગંગાવતી (દ) ચંપાવતી

□ માર્ગ માર્ગ માર્ગ માર્ગ.

(૧) મલ્લખાંબ - શારીરિક વ્યાયામની રમત
(૨) વોટર પોલો - પાણીની રમત
(૩) સ્કેટર્સ - સાહસિક રમત
(૪) બુઝ્ઝિક્સોટી (ચેસ) - મેદાની રમત

□ હંકું માર્ગ માર્ગ.

(૧) રમકડાં અને ઉત્સવ
(૨) રમત અને ચલચિત્ર

૩. માર્ગ માર્ગ માર્ગ માર્ગ કિન્ફિલુન્ડ.

(૧) હાલમાં રમતનું અર્થકારણ બદલાઈ ગયું છે.
(૨) રમકડાં ઝારા ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પડે છે.

૪. માર્ગ માર્ગ માર્ગ માર્ગ માર્ગ.

(૧) ભારતના રમત સંબંધી સાહિત્યના ઇતિહાસ વિશે માહિતી આપો.
(૨) રમત અને ઇતિહાસનો પરસ્પર સંબંધ સ્પષ્ટ કરો.
(૩) મેદાની રમત અને બેઠી રમત વર્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

સાંકેતિક

(૧) તમને ગમતી રમત અને તે રમત સંબંધિત જેલાડી વિશે માહિતી મેળવો
(૨) જેલાડીઓ પરના પુસ્તકો/માહિતીચિત્રો/ચલચિત્રો પરથી જેલાડીને તે રમત માટે કેટલો પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તે વિશે ચર્ચા કરો.

૮. મર્યાદાનાંતર

૮.૧ મર્યાદાનાંતર

૮.૨ મર્યાદાનાંતર

૮.૩ મર્યાદાનાંતર

૮.૪ મર્યાદાનાંતર વિશ્વાસ કરી રહ્યાં હોય

૮.૫ મર્યાદાનાંતર એવું બાળાધિક કે

૮.૬ મર્યાદાનાંતર

આપણા દેશમાં પર્યટનની પરંપરા પ્રાચીન કાળથી જ ચાલુ છે. તીર્થસ્થળોની ચાત્રા કરવી, સ્થાનિક મેળાની મુલાકાત લેવી, વિધાભ્યાસ માટે દૂરના પ્રેદેશમાં જવું, વ્યાપાર માટે જવું, આ નિમિતે પહેલા પર્યટન થઈ જતું. ટૂંકમાં કહીએ તો માનવને બહુ પહેલાથી ફરવાનો શોખ છે.

મર્યાદાનાંતર

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં લોકોની જાગૃતિ માટે સ્વયં ગૌતમ બુદ્ધે ભારતના અનેક પ્રાચીન શહેરોની મુલાકાત લીધાનો ઉલ્લેખ છે. બૌદ્ધ બિક્ષુઓ માટે સતત બ્રમણ કરવું આવશ્યક છે. તે જ રીતે જૈન મુનિ અને સાધુઓ પણ સતત બ્રમણ કરે છે.

ઇ.સ. ક૩૦માં ચિની પ્રવાસી યુઆન શ્વાંગ ચીનથી ભારત આવ્યો હતો. મદ્યયુગમાં સંત નામદેવ, સંત એકનાથ, ગુરુ નાનકદેવ, રામદાસ સ્વામી ભારતભ્રમણ કરતા હતા.

મર્યાદાનાંતર : દૂરના સ્થળોની વિશિષ્ટ હેતુથી મુલાકાત લેવા માટે કરેલો પ્રવાસ એટલે પર્યટન.

ઓગાણીસમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થોમસ કુકે ૫૦૦ લોકો માટે લીસ્ટરથી લાફબરોના રેલ્વે

મર્યાદાનાંતર

બેંજામિન ટ્યુકેલા વિશ્વના પહેલા યુરોપીયન સંશોધક પ્રવાસી તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમનો જન્મ સ્પેનમાં થયો હતો. ઇ.સ. ૧૧૫૮ થી ૧૧૭૩ દરમિયાન તેમણે ફાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, ગ્રીસ, સિરિયા, અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત, ઈરાક, પર્શિયા (ઈરાન), ભારત અને ચીન જેવા દેશોની મુલાકાત લીધી. તેમણે પોતાના પ્રવાસના અનુભવો દૈનંદિની (ડાયરી)માં લખ્યા. આ દૈનંદિની ઇતિહાસનો મહત્વનો દસ્તાવેજ છે.

દર્કોદર્શ : તેરમા શતકમાં ઇટાલિયન પ્રવાસી માર્કો પોલોએ યુરોપને એશિયા ખંડ અને ખાસ કરીને ચીનનો પરિચય કરાવ્યો. તેઓ ૧૭ વર્ષ ચીનમાં રહ્યા. એશિયા ખંડના પ્રકૃતિ, સમાજજીવન, સાંસ્કૃતિક જીવન અને વેપારની જગતને ઓળખ કરાવી. અહીંથી જ યુરોપ અને એશિયા વર્ચે સંવાદ અને વ્યાપાર શરૂ થયો.

દીર્ઘ પ્રવાસ : ઈસ્લામ જગતનો દીર્ઘ પ્રવાસ કરનાર ચૌદમા શતકના પ્રવાસી હતા. તેમણે ગ્રીસ વર્ષો સુધી વિશ્વબ્રમણ કર્યું. એક જ રસ્તે બે વાર પ્રવાસ ન કરવાનું તેમનું ધોરણ હતું. મદ્યયુગનો ઇતિહાસ અને સમાજજીવન સમજવા માટે બતૂતાનું લેખન ઉપયોગી છે.

ગેરહાઈ મર્કેટર : સોળમાં શતકના ગેરહાઈ મર્કેટર જગતનો નકશો અને પૃથ્વીની ગોળો બનાવનાર નકશા આરેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેથી યુરોપમાંની શોધ ચળવળોને ગતિ મળી.

પ્રવાસનું આયોજન કર્યું. પૂર્ણ યુરોપનો ભવ્ય વર્તુળાકાર પ્રવાસ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યો. કુઝ જ પર્યટક ટિકિટો વેચવાની એજન્સીનો વ્યવસાય શરૂ કર્યો. તેમાંથી જ આધુનિક પર્યટન યુગ શરૂ થયો.

દુઃખ માટે

તીર્થયાત્રા માટે દેશના એક છેદેથી બીજા છેડા સુધી પદ્યાત્રા કરવાની પરંપરા ભારતમાં પહેલેથી જ પ્રચલિત હતી. મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્તરમાં અયોધ્યા સુધી અને ત્યાંથી ફરી મહારાષ્ટ્ર સુધીના પ્રવાસનું વર્ણન વિષણુભૂત ગોડસે એ લખ્યું છે. તેમના પ્રવાસ વર્ણનના પુસ્તકનું નામ ‘માત્રા પ્રવાસ’ છે. આ પુસ્તકની વિશેષતા એ છે કે વિષણુભૂતે આ પ્રવાસ ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહાના કાળમાં કર્યો હતો. આ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહ સંબંધિત અનેક વાતોના તેઓ સાક્ષી હતા. જેના દ્વારા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રહ અને વિશેષતાઃ રાણી લક્ષ્મીબાઈના જીવન વિશે અનેક વિગતો જાણવા મળે છે. એટલું જ નહીં પણ અઢારમા શતકમાં મરાઠી ભાષાનું સ્વરૂપ પણ આપણાને જાણવા મળે છે. આ પુસ્તક તત્કાલિન ઇતિહાસનું એક મહત્વનું સાધન છે.

૮.૦ મર્યાદા કાં

આધુનિક કાળમાં પર્યટન એક સ્વતંત્ર સ્થાનિક, આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસાય બની ગયો છે. દેશના અને પરદેશના પુરાતન વાસ્તુ, ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ અને રમણીય પ્રાકૃતિક સ્થળો, પ્રાચીન કલા નિર્મિતિના કેન્દ્રો, તીર્થક્ષેત્રો, ઔદ્યોગિક અને અન્ય પ્રકલ્પની મુલાકાત એ પર્યટનની મુખ્ય પ્રેરણા હોય છે. નિર્સર્ગનિર્મિત અને માનવનિર્મિત વસ્તુઓની રમ્યતા અને ભવ્યતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવાની દર્શા આખી દુનિયાના પર્યટકોમાં હોય છે. તેથી હિમશિખરો, સમુક્રકિનારા, ગીચ જંગલો જેવા ઉપેક્ષિત પ્રદેશ

પર્યટનમાં આવ્યા. તેમના પર દશ્ય-શ્રાવ્ય પ્રસાર માદ્યમોમાં કાર્યક્રમો તૈયાર થવા લાગ્યા. પર્યટનના સ્થાનિક, આંતરરાષ્ટ્રીય ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, આરોગ્યપૂર્ક, વિજ્ઞાન, કૃષિ, નૈમિતિક, કીડા પર્યટન જેવા વ્યાપક પ્રકારો છે.

દુઃખ માટે : આ પ્રવાસ સુલભ હોય છે તે દેશમાંને દેશમાં જ હોવાથી તેમાં ભાષા, ચલણા, દસ્તાવેજો જેવા અનેક અવરોધો હોતા નથી. ખાસ તો આપણાને અનુકૂળ હોય તે સમયાનુસાર આપણે તેનું નિયોજન કરી શકીએ છીએ.

દુઃખ માટે : જહાજ, રેલ્વે અને વિમાનને કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય પર્યટન પહેલાં કરતાં વધુ સરળ બન્યો છે. જહાજને કારણે સમુક્રકિનારા પરના દેશો જોડવામાં આવ્યા છે. રેલ્વે માર્ગથી ચુરોપ જોડાયું છે. વિમાન વિશ્વને નજીક લાવ્યું છે. આર્થિક ઉદારીકરણ પછી ભારતમાંથી પરદેશ જનારાની અને પરદેશથી ભારત આવનારાની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થઈ છે. અભ્યાસ, મનોરંજન, સ્થળદર્શન, વ્યાવસાયિક કામો (મીટિંગ, કરાર વગેરે) ચલચિત્રોનું ચિત્રીકરણ જેવા કામો માટે દેશ-વિદેશમાં જનારા-આવનારા પર્યટકોનું પ્રમાણ વધ્યું છે.

દુઃખ માટે : સંપૂર્ણ વિશ્વમાં આ એક મહત્વપૂર્ણ પર્યટન પ્રકાર છે. લોકોનું ઇતિહાસના સંદર્ભમાં કુતૂહલને ધ્યાનમાં રાખીને ઐતિહાસિક પર્યટનનું આયોજન કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ સંબંધિત કિલ્લાઓ પર દુર્ગ અભ્યાસક ગોપાળ નીલકંઠ દિક્કિર દુર્ગભ્રમણ યાત્રા આયોજિત કરતા હતા. ભારતમાં રાજસ્થાનના કિલ્લા, મહાત્મા ગાંધી અને આચાર્ય વિનોબા ભાવે સંબંધિત આશ્રમ, ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહ સંબંધિત સ્થળો જેવા ઐતિહાસિક સ્થળો પર્યટનનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

દુઃખ માટે : આમાં વિવિધ બૌગોલિક વૈશિષ્ટ્યોનું નિરીક્ષણ કરવા માટે પર્યટન કરવામાં

આવે છે. અભયારણ્યો, વ્હેલી ઓફ ફ્લાવર્સ (ઉત્તરાખંડ), સમુદ્રકિનારા, બૌગોલિક વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ સ્થળો (દા.ત. લોણાર સરોવર, નિધોજમાં આવેલી રંજણા બખોલો વગેરે) વગેરેનો સમાવેશ બૌગોલિક પર્યાણમાં થાય છે. આમાંના અનેક સ્થળોની પ્રકૃતિનું અવલોકન કરવું એ ઈરછાથી અથવા કુતૂહલવશ અનેક પર્યાણકો ત્યાં જાય છે.

વાણ માંડે સ્થળો

ફોટો ગ્રંથ

વિશ્વના વિવિધ સમાજના લોકો અનેક સ્થળોએ ફેલાયેલા છે. તેમનામાં પ્રચલિત પૌરાણિક કથા અને તે પૌરાણિક કથા સંબંધિત બૌગોલિક ક્ષેત્રોને કારણે તેમનામાં એકાત્મતાની ભાવના ટકી રહે છે. તે સ્થળોની મુલાકાત મહત્વપૂર્ણ બને છે. તેમાંથી જ ધાર્મિક પર્યાણની શરૂઆત થાય છે. દા.ત. ચારધામ, બાર જ્યોતિર્લિંગ, આમાંના ઘણાં સ્થળોએ લોકોની સુવિધા માટે પુણ્યાત્મા અહિલ્યાબાઈ હોળકરે પોતાની વ્યક્તિગત સંપત્તિ વડે લોકોપયોગી કાર્યો કર્યા છે.

ફોટોગ્રાફી ગ્રંથ : ભારતમાં વૈધકીય સેવા અને સુવિધા પાણ્યાત્મા દેશોના મતે સસ્તી અને ગુણવત્તાયુક્ત છે. આ કારણે વિદેશી લોકો ભારતમાં મબલખ સૂર્યપ્રકાશ ઉપલબ્ધ હોય છે. તેનો લાભ લેવા પણ કેટલાયે લોકો ભારતમાં આવે છે. યોગશિક્ષણ અને આચ્યુરોંડિક ઉપચાર માટે વિદેશી પર્યાણકો ભારતમાં આવે છે.

કૃષિ ગ્રંથ : શહેરી સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલા અને કૃષિ જીવનથી અપરિચિત લોકો માટે વર્તમાન સમયમાં કૃષિ પર્યાણ નામનો પ્રકાર ઝડપથી ઉદ્યમાં આવ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતના જેકૂતો કૃષિવિષયક આધુનિક તંત્રજ્ઞાનની માહિતી મેળવવા માટે દૂર આવેલા કૃષિ સંશોધન કેન્દ્રો, કૃષિ વિદ્યાપીઠો, ઈજરાયેલની જેમ કૃષિ ક્ષેત્રો અભિનવ પ્રયોગો દ્વારા નવું તંત્રજ્ઞાન વિકસિત કરનારા દેશો જેવા સ્થળોની મુલાકાત લેવા લાગ્યા છે.

કીડા ગ્રંથ : કીડા પર્યાણ એ વીસમાં શતકમાં ઉદ્યમાં આવેલો પ્રકાર છે. જાગતિક સ્તરે ઓલિમ્પિક, વિભાગ્યન અને જાગતિક ચેસ સ્પર્ધા, આંતરરાષ્ટ્રીય કિકેટ સ્પર્ધા તથા ભારતના સ્તરે હિમાલયીન કાર રેલી, મહારાષ્ટ્ર સ્તરે મહારાષ્ટ્રની કેસરી કુસ્તી સ્પર્ધા જેવી સ્પર્ધાઓ જોવા જવું એટલે કીડા પર્યાણ.

માણસ ગ્રંથ : માણસ પર્યાણ માટે કારણ શોધતો હોય છે. એકવીસમા શતકમાં એવા અનેક કારણો ઉપલબ્ધ છે. દા.ત. વિશ્વના વિવિધ દેશોમાં યોજતા ફિલ્મ ફેસ્ટિવલ્સ, સંમેલનો, આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તક પ્રદર્શનો વગેરે કારણે લોકો જુદા જુદા સ્થળે જાય છે. મહારાષ્ટ્રના સાહિત્ય રસિકો પણ દર વર્ષે યોજાતા અભિલ ભારતીય મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન માટે જતા હોય છે.

ફોટો ગ્રંથ

ઉપર આપેલા પ્રકારો સિવાય વિજ્ઞાનવિષયક પર્યાણ, મનોરંજન, સાંસ્કૃતિક પર્યાણ અને સમૂહ પર્યાણ જેવા પ્રકારો વિશે શિક્ષક અને ઇન્ટરનેટની મદદથી માહિતી મેળવો.

૮.૩ ગ્રંથગ્રંથ ફોટો

પર્યાણના વિકાસ માટે દેશી અને વિદેશી

પર્યટકોની જગૃતિ એ સૌથી મહત્વનો મુદ્દો છે.

પર્યટકો માટે વાહનવ્યવહાર અને સુરક્ષા, પ્રવાસ દરમ્યાન સુવિધા, ઉત્તમ કક્ષાના નિવાસ

ઘરોંની ઘરોં.

સ્વચ્છ ભારત અભિયાન વિશે માહિતી મેળવો.

સ્થાનોની ઉપલબ્ધતા, પ્રવાસ દરમ્યાન સ્વચ્છતાગૃહની સુવિધા જેવી બાબતોને પ્રાધાન્ય આપવું આવશ્યક છે. જેમાં દિવ્યાંગ પર્યટકોની જરૂરિયાતો તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે.

ઐતિહાસિક વારસાના જતન માટે આપણે કેટલીક સાવધાની રાખવી આવશ્યક છે. ઐતિહાસિક વારસાના સ્થળોનું વિઝુટિકરણ ટાળવું, ભીંતો પર લખવું અથવા ઝાડ પર કોતરખું, જૂના વાસ્તુશિલ્પોને ઘેરા રંગો રંગવા, પરિસરમાં સુવિધાનો અભાવ હોવા, જેના કારણે અસ્વચ્છતા વધે છે જેવી બાબતો ટાળવી જોઈએ.

કાંઈ કાંઈ કાંઈ?

- આપણે પર્યટકોને કઈ કઈ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરી આપવી જોઈએ?
- સ્થાનિક તરીકે પર્યટકો સાથે તમે કેવી રીતે વર્તશો?

જાગતિક સ્તરે મહત્વની ભાષામાં માહિતી પુસ્તિકા, માર્ગદર્શિકા, નકશા, ઐતિહાસ વિષયક પુસ્તકો ઉપલબ્ધ કરી આપવા આવશ્યક છે. પર્યટકોને ગાડીમાં ફરવા લઈ જનાર વાહનચાલકને દુભાષિયાનું પ્રશિક્ષણ આપવું, તેમણે માર્ગદર્શક તરીકી કામ કરવું જેવા કાર્યો કરી શકાય.

૮.૪ ઐતિહાસિક સ્થળોની જતન અને સંવર્ધન

ઐતિહાસિક સ્થળોનું જતન અને સંવર્ધન કરવું એ એક મોટું આહુવાન છે. આપણા દેશને પ્રાચીન, મધ્યયુગીન અને

અર્વાચીન ઐતિહાસિક સ્થળોનો વારસો મળ્યો છે. તેની સાથે સાથે નૈસર્જિક સમૃદ્ધિનો વારસો પણ આપણાને મળ્યો છે. આ વારસાના નૈસર્જિક અને માનવનિર્ભિત (સાંસ્કૃતિક) એવા બે પ્રકારો છે. સંપૂર્ણ વિશ્વમાં વખણાયેલ કેટલાક મહત્વના સ્થળો ભારતમાં છે. જેમાં તાજમહેલ અને જંતરમંતર વેદશાળાની સાથે મહારાષ્ટ્રની અજંટા, વેઢળ, ધારાપુરી (એલિંટા ગુફા) છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ રેલ્વે સ્થાનક, પશ્ચિમ ધાટનો કાસનો ઉચ્ચયોગદેશનો સમાવેશ થાય છે.

કાંઈ કું?

ઇન્ટરનેટની મદદથી ભારતના સાંસ્કૃતિક, નૈસર્જિક અને મિશ્ર ઐતિહાસિક વારસા સ્થળોના ચિત્રો બેગા કરો.

કાંઈ કાંઈ?

જાગતિક વારસાસ્થળોની મુલાકાત લેવાની દરછા આખી દુનિયાના પર્યટકોમાં હોય છે. આ વારસા સ્થળો જોવા માટે આપણા દેશમાં હજારો વિદેશી લોકો આવે છે. જાગતિક વારસા સ્થળોમાં ભારતના એકાઉ સ્થળની પસંદગી થાય એટલે આપણી છાતી ગર્વથી ફૂલી જાય છે. પરંતુ આપણે જ્યારે તે સ્થળે પ્રવાસ માટે જઈએ છીએ ત્યારે આપણાને શું દેખાય છે? સ્થળના પરિસરમાં પર્યટકો ચોકથી, કોલસાથી પોતાના નામો લખે છે, ચિત્રો દોરે છે. તેનું વિપરીત પરિણામ આપણાં દેશની છબી પર પડે છે. પર્યટન સ્થળોના જતન માટે નીચેની પ્રતિજ્ઞા કરવી જરૂરી છે.

(૧) હું પર્યટન સ્થળે સ્વરચ્છિતા જાળવીશ. કચરો ફેંકિશ નહીં.

(૨) કોઈપણ ઐતિહાસિક વાસ્તુનું વિકૃતિકરણ કરીશ નહીં.

૮.૦ ર્યાંદું ર્યા રાણ્યાયાન્દ્રે બ્યાંયિક ક્રી

પર્યટન સૌથી વધુ રોજગાર નિર્માણ કરનાર ઉધોગ બની શકે છે. જો આપણે તેના પર વ્યાવસાયિક પક્ષતિથી દ્યાન આપીએ તો એ એક કાયમી વ્યવસાય છે જેમાં નવીન પ્રયોગો કરવાની ભરપૂર તકો છે.

પર્યટનને કારણે અનેક લોકો માટે રોજગારની તકો નિર્માણ થાય છે. વિદેશી પર્યટકો વિમાનમથકે પગ મુકે તે પહેલાં તે મુલાકાત લેનાર દેશને આવક મેળવી આપવાની શરૂઆત કરે છે. તેણે ભરેલી વીજા ફીને કારણે આપણાં દેશને મહેસૂલ (કર) મળે છે. પોતાના દેશમાં પાછો જાય ત્યાં સુધી પર્યટક પ્રવાસખર્ચ, હોટલમાં રહેવું, જમવું, દુભાષિયાની મદદ લેવી, વર્તમાનપત્રો સંદર્ભ સાહિત્ય વેચાતા લેવા, ચાદરી તરીકે સ્થાનિક વસ્તુઓ વેંચાતી લેવી જેવી અનેક બાબતો કરે છે.

પર્યટન કેન્દ્રના પરિસરમાં બજાર વિકસે છે. ત્યાંના હસ્તઉધોગ અને કુટિરઉધોગનો વિકાસ થાય છે. તે વસ્તુઓની ખરીદ-વેચાણમાં વૃદ્ધિ થાય છે. દા.ત. સ્થાનિક ખાદ્ય પદાર્થ, ત્યાંના હસ્તકૌશલ્યની વસ્તુ વગેરે. પર્યટકો શોખથી ખરીદી કરે છે. તેથી સ્થાનિકોના રોજગારમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

થાય છે. દા.ત. સ્થાનિક ખાદ્ય પદાર્થ, ત્યાંના હસ્તકૌશલ્યની વસ્તુ વગેરે. પર્યટકો શોખથી ખરીદી કરે છે. તેથી સ્થાનિકોના રોજગારમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

૮.૧ કુંઝાણ (કુંઝ કુંઝ) :

ઐતિહાસિક વારસા સ્થળોની મુલાકાત લેવા જવાને ‘હેરિટેજ વોક’ કહેવાય છે. જ્યાં ઐતિહાસ ર્યાચો તે સ્થળે પ્રત્યક્ષ જઈને તેના ઐતિહાસને જાણવાની અનુભૂતિ હેરિટેજ વોકમાં થાય છે

સંપૂર્ણ વિશ્વમાં આવા ઉપક્રમ ચલાવવામાં આવે છે. ભારતનો સેંકડો વર્ષોના ઐતિહાસ છે. ભારતના પ્રત્યેક રાજ્યમાં ઐતિહાસિક સ્થળો છે. જેમાં પ્રાચીન, મદચયુગીન અને આધુનિક સ્થળોનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતના અમદાવાદ શહેરમાં હેરિટેજ વોક પ્રસિદ્ધ છે. મહારાષ્ટ્રમાં મુંબઈ-પુણે જેવા શહેરોમાં આવા ઉપક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. જેમાં ઐતિહાસિક વાસ્તુનું જતન કર્યું, તેના વિશે માહિતી બેગી કરવી અને તે વિવિધ માધ્યમો દ્વારા આખા વિશ્વમાં પહોંચાડવી વગેરે જેવા ઉપક્રમો ચલાવવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના નિવાસસ્થાન પણ ઐતિહાસિક વારસો હોય છે. કેટલીક જ્યાએ આવા સ્થળે નીલફલક લગાડવામાં આવે છે.

કુંઝ કુંઝો

શિક્ષકની મદદથી પોતાના પરિસરમાંના ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત માટે વારસા મુસાફરીનું આયોજન કરો.

૮.૨ ર્યાંદું ર્યા રાણ્યાયાન્દ્રે : મહારાષ્ટ્ર પર્યટનની દાખિએ વૈભવશાળી વારસો ધરાવતું રાજ્ય છે. અજંટા, વેરુણ, ઘારાપુરી (એલિફંટા) જેવી વિશ્વપ્રસિદ્ધ ગુફા અને શિંપો તથા ચિત્રો, પંઢરપૂર, શિર્ડી, શોગાંવ, તુળજાપૂર, કોલ્હાપૂર,

નાસિક, પૈઠળા, અંબકેશ્વર, દેહુ, આણંદી, જેજુરી જેવા અનેક દેવસ્થાનકો, હાજુમલંગા, નાંડેનું ગુરુક્લારા, મુંબઈનું માઉન્ટ મેરી ચર્ચ, મહાબળેશ્વર, પંચગિની, ખંડાલા, લોનાવલા, માથેરાન, ચિખલદરા જેવા હવા ખાવાના સ્થળો કોચનાનગર, જાયકવાડી, ભાટઘર, ચાંદોલીના બંધો, દાજુપૂર, સાગરેશ્વર, તાડોબા અભયારણ્યો, મહારાષ્ટ્રના મહત્વપૂર્ણ પર્યટન સ્થળો છે.

દુઃખાદ્યાદુઃખાદ્યા

મહાબળેશ્વરની નજીક આવેલું બિલાર કુદરતી સૌંદર્ય અને સ્ટ્રોબેરીની મીઠાશ ધરાવતું ગામ છે. આ પુસ્તકોના ગામમાં અનેક ધરોમાં પર્યટકો માટે જ પુસ્તકો છે. વાચન પ્રવૃત્તિ વધારવી, મરાಠી ભાષાના નવા-જૂના લેખક, સંત સાહિત્ય,

ઇ.સ. ૧૯૭૫માં ‘મહારાષ્ટ્ર પર્યટન વિકાસ મહામંડળ’ની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેથી પર્યટન વિકાસને વેગ મળ્યો. આ મહામંડળ તરફથી રાજ્યમાં ૪૭ સ્થળે પર્યટક નિવાસની સુવિધા કરવામાં આવી છે. જેમાં આશરે ચાર હજાર કરતાં વધારે પર્યટકોના નિવાસની સુવિધા છે. તેમજ અનેક ખાનગી વ્યાવસાયિકો પણ આ વ્યવસાયમાં આવ્યા છે.

દુઃખાદ્યાદુઃખાદ્યા દુઃખાદ્યા

કથા-નવલકથા, કવિતા, લલિત નિબંધ, ચરિત્ર-આત્મકથા, સ્ત્રી સાહિત્ય, કીડા, બાળસાહિત્યથી સમૃદ્ધ સંદાબહાર વિશ્વમાં તમે ‘વાંચનનો આનંદ’ મેળવો, તે માટે મહારાષ્ટ્ર શાસનને આ પ્રકલ્પ શરૂ કર્યો છે.

જે તમે પર્યટન માટે મહાબળેશ્વર જાઓ તો બિલાર ગામ એટલે કે પુસ્તકોના ગામની અવશ્ય મુલાકાત લેજો.

દુઃખાદ્યાદુઃખાદ્યા

મહાબળેશ્વર, પાચગાળી (પંચગિની) એ હવા ખાવાના સ્થળ છે. આ સ્થળે હજારો પર્યટકો આવે છે. ત્યાં માર્ગદર્શક પર્યટકોને કેટલાક મહત્વના સ્થળો વિશે માહિતી આપે છે, તે સ્થળો દેખાડે છે. કેટલાક ખાસ સ્થળોએ ફોટોગ્રાફર ફોટો પાડી આપે છે. ઘોડાવાળા ઘોડા પર આંટો મરાવે છે, ઘોડાગાડીમાં ફચાવવા લઈ જાય છે. આ બધાં કામો ત્યાંના સ્થાનિક લોકો કરે છે. આ કામથી તેમને રોજગાર મળે છે. એટલે જ પર્યટન તેમની આજુવિકાનું સાધન બને છે.

દુઃખાદ્યા

ઉર્ચય કક્ષાની શિક્ષાએ સંસ્થાની મુલાકાત લેવી, એકાદ સ્થળની સ્થાનિક સંસ્કૃતિ, ધર્તિહાસ, પરંપરા અને ઐતિહાસિક સ્મારકોની મુલાકાત લેવી, ત્યાંના લોકોએ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મેળવેલ થશની માહિતી મેળવવી તેમજ ત્યાંના જૃત્ય, સંગીત, મહોત્સવમાં ભાગ લેવો વગેરે ઉદ્દેશોથી કરેલું પર્યટન એટલે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ.

કારણો દુઃખાદ્યા

- પર્યટના કારણો તમારા પરિસરમાં ક્યા ક્યા વ્યવસાય નિર્માણ થયા છે?
- પર્યટનને કારણો પરિસરના લોકોની રહેણીકરણીમાં શો ફેરફાર જણાઈ આવેલ છે?

દ્વારા

બિલાર વિભાગ કુકો

- (૧) કુકો વેચવાની એજન્સીનો
વ્યવસાય શરૂ કર્યો.
(અ) હસ્તકૌશલ્યની વસ્તુ
(બ) રમકડાં
(ક) ખાદ્ય વસ્તુ
(દ) પર્યટનાટિક્ટો

- (૨) મહાબળેશ્વર નજીકનું બિલાર ગામ.....ના
ગામ તરફ પ્રસિદ્ધ છે.
(અ) પુસ્તકો (બ) વનસ્પતિ
(ક) આંબા (દ) કિલ્સા

બિલાર કાઢી ડરી રાખી રહ્યું હો.

- (૧) માથેરાન - હવા ખાવાનું સ્થળ
(૨) તાડોબા - ગુફા
(૩) કોલ્હાપૂર - દેવસ્થાનક
(૪) અજંટા - જાગતિક વારસાસ્થળ

બિલાર બિલાર કુકો

- (૧) વર્તમાન કાળમાં વિદેશ જવાનું પ્રમાણ વધ્યું
છે.
(૨) આપણે આપણાં નૈસર્જિક અને સાંસ્કૃતિક
વારસાનું જતન કર્યું જોઈએ.

૩. દ્વારા

- (૧) પર્યટનની પરંપરા (૨) માર્કો પોલો
(૩) કુષિ પર્યટન

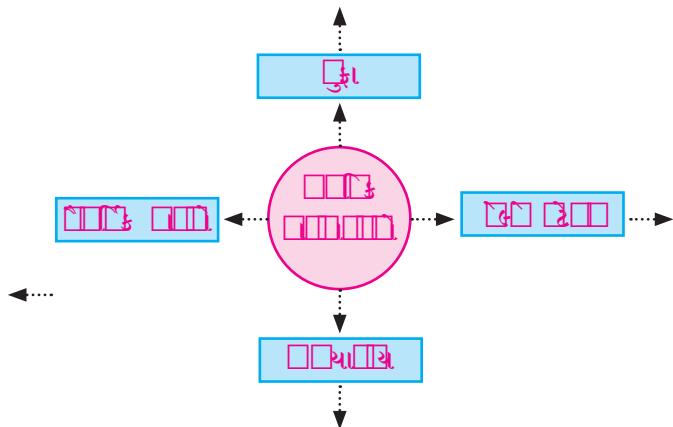
૪. દ્વારા

- (૧) પર્યટનના વિકાસ માટે કઈ સાવધાની
રાખવી આવશ્યક છે?

- (૨) પર્યટન વ્યવસાયને કારણે સ્થાનિક સ્તરે
રોજગાર કેવી રીતે નિર્માણ થાય છે?

- (૩) તમારા પરિસરનો પર્યટનની ઉદ્દીપક કેવી
રીતે વિકાસ કરશો?

બિલાર બિલાર કુકો

૫. દ્વારા

- (૧) પર્યટન સંબંધિત વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રો સ્પષ્ટ
કરો.
(૨) પર્યટનના કોઈપણ ત્રણ પ્રકાર સ્પષ્ટ કરો.

દ્વારા

એતિહાસિક સ્થળોના જતન અને સંવર્ધનની
જરૂરિયાત સ્પષ્ટ કરો. તેના માટે કઈ
ઉપાયયોજના કરી શકાય, તેની ચર્ચા કરો.

4EJ94U

૬. સંકલન કરવાનું રીત

- ૬.૧ પ્રાચીન રીત મળ્યું રીત
- ૬.૨ કેટલાંક રીત મળ્યો
- ૬.૩ સંપર્ય રીત પ્રાચીનત્વ
- ૬.૪ મણી રીતન્ય

આજે ઉપલબ્ધ ઈતિહાસના સાધનો અને તે સાધનોના આધારે લખાયેલ ગ્રંથ એ અનેક ઈતિહાસકારોના અથાગ પરિશ્રમનું ફળ છે. આ અમૂલ્ય ઐતિહાસિક વારસાનું જતન-સંવર્દ્ધન કરવાનું અને તેમાંથી કેટલાંક પસંદ કરાયેલ દસ્તાવેજો, ગ્રંથ, પુરાતત્વવસ્તુ પ્રદર્શિત કરવાનું કામ સંગ્રહાલયો, તેની સાથે સંબંધિત અભિલેખાગારો અને ગ્રંથાલયો કરે છે. તેમના કાર્યોની વિસ્તૃત માહિતી લોકો સુધી પહોંચે તે માટે તેમના દ્વારા સંશોધનનિયતકાલિકો અને અન્ય પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

જે દસ્તાવેજો, પુરાતત્વ વસ્તુ વગેરે પ્રદર્શિત કરવામાં આવતી નથી પરંતુ ઐતિહાસિક દાખિલાની મહત્વની હોય છે. તેનું અભિલેખાગારમાં જતન કરવામાં આવે છે. સંશોધકોને તે દસ્તાવેજ અને પુરાતત્વ વસ્તુઓ જરૂરિયાત મુજબ ઉપલબ્ધ કરી આપવામાં આવે છે. ગ્રંથાલયો ગ્રંથોનું જતન અને વ્યવસ્થાપન કરે છે.

- ૬.૫ પ્રાચીન રીત મળ્યું રીત

ઈતિહાસના સાધનો મેળવવા, તેમની નોંધ કરી તેની સૂચિ તૈયાર કરવી, હસ્તલિખિત પ્રતો, જૂના ગ્રંથો, પુરાતત્વ વસ્તુઓ જેવા ભૌતિક સાધનોની સાફસફાઈ અને તેનું પ્રદર્શન અત્યંત સાવધાનીપૂર્વક કરવું પડે છે. આ કામો માટે વિવિધ વિષયોમાંની ફૂટિ માટે પ્રશિક્ષણાની

આવશ્યકતા હોય છે. ચોવ્ય પ્રશિક્ષણ મેળવ્યા બાદ જ આ ફૂટિઓ કરી શકાય છે.

૬.૧ સંકલન કરવાનું રીત

- લોકગીતો, વાર્તા વગેરેનું સંકલન કરવું.
- સંકલિત સાહિત્યનું વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ કરવું, અર્થઘટન કરવું.
- સંશોધિત મૌખિક સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવું.

સંકલન રીત : (૧) સમાજશાસ્ત્ર

- (૨) સામાજિક માનવશાસ્ત્ર (૩) મથકો અને ભાષાશાસ્ત્ર (૪) ગ્રંથાલાય વ્યવસ્થાપન (૫) ઈતિહાસ અને ઈતિહાસ સંશોધન પદ્ધતિ (૬) સંશોધન વિશેનું લેખન.

૬.૨ કેટલાંક રીત મળ્યો

- તામ્રપત્રો, દસ્તાવેજો, ખાનગી પત્રો અને દૈનંદિની (ડાયરી), ઐતિહાસિક ગ્રંથો, હસ્તલિખિત પત્રો, ચિત્રો, છાયાચિત્રો, જૂના ગ્રંથો વગેરે દસ્તાવેજોનું સંકલન-સંપાદન કરવું.
- દસ્તાવેજોના સંવર્દ્ધન માટે આવશ્યક સફાઈ અને અન્ય રાસાચાલિક પ્રક્રિયાઓ કરવી.
- દસ્તાવેજોનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય નિશ્ચિત કરવું.
- સંપાદિત સાહિત્ય અને સંશોધનનો નિષ્કર્ષ પ્રકાશિત કરવો.

સંકલન રીત :

૧. બ્રાહ્મી, મોડી, પર્શિયન જેવી લિપિ અને તેમના વિકાસના ક્રમનું જ્ઞાન
૨. ઈતિહાસ કાલિન સમાજ રચના અને પરંપરા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ, રાજસત્તા, શાસન વ્યવસ્થા ઈત્યાદિનું પ્રાથમિક જ્ઞાન
૩. વિવિધ ચિત્રશૈલી, શિલ્પકલાશૈલી અને તેમના વિકાસના ક્રમનું જ્ઞાન
૪. કાગળોના પ્રકાર, સ્યાહી અને રંગનું જ્ઞાન

- પ. કોતરણી માટે વપરાયેલા પદ્થર, ધાતુ વિશેની માહિતી
- ક. દસ્તાવેજોની સફાઈ અને સંવર્ધન માટે આવશ્યક રાસાયણિક પ્રક્રિયા માટે જોઈતા ઉપકરણો અને રસાયણોની માહિતી
- દ. સંગ્રહાલયોની આઈ ગેલેરીમાં પ્રદર્શન વ્યવસ્થાપન અને માહિતી તંત્રજ્ઞાન
- એ. સંશોધન પર લેખન

૩. માર્ગ રાસી

- પુરાતત્વીય વસ્તુઓનું સંકલન, કાળખંડ અને પ્રકાર અનુસાર વર્ગીકરણ કરવું, સૂચિ તૈયાર કરવી.
- પુરાતત્વીય વસ્તુઓના સંવર્ધન માટે આવશ્યક સફાઈ અને અન્ય રાસાયણિક પ્રક્રિયા કરવી.
- પસંદ કરાયેલ પુરાતત્વીય વસ્તુઓ અથવા તેની પ્રતિકૃતિ પ્રદર્શિત કરવી.
- પુરાતત્વીય વસ્તુ સંબંધી સંશોધન પરનું લેખન પ્રસિદ્ધ કરવું.
- વનસ્પતિ અને પ્રાણીના જીવાશમનું વર્ગીકરણ કરવું. સૂચિ તૈયાર કરવી.
- કેટલાક જીવાશમ અથવા તેમની પ્રતિકૃતિનું પ્રદર્શન કરવું.

૪. મુલ્લા રાસી

૧. પુરાતત્વીય અભ્યાસ પદ્ધતિ, સિક્કાંત અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પરિચય
૨. પુરાતત્વીય વસ્તુઓ બનાવવા માટે વપરાયેલા પદ્થર, ખનિજો, ધાતુ, ચિકણી માટી જેવા માધ્યમોના પ્રાદેશિક સ્ત્રોત, તેમના રસાયણશાસ્ત્રીય વૈશિષ્ટ્યોનું જ્ઞાન
૩. પુરાતત્વીય વસ્તુની સફાઈ અને અન્ય રાસાયણિક પ્રક્રિયા માટે જોઈતા ઉપકરણો અને રસાયણોની માહિતી
૪. વિવિધ કલાશૈલી અને તેમના વિકાસના ક્રમનું જ્ઞાન.
૫. પુરાતત્વીય વસ્તુ અને જીવાશમોની પ્રતિકૃતિ બનાવવાનું કૌશલ્ય
૬. સંગ્રહાલયની આઈ ગેલેરીમાં પ્રદર્શન વ્યવસ્થાપન અને માહિતી તંત્રજ્ઞાન

૭. સંશોધન પર લેખન

૬.૧ કેટાંક રાસી રાસીઓ

મધ્યયુગમાં ચુરોપમાં રાજકુટુંબોની વ્યક્તિ અને શ્રીમંત લોકોએ સંગ્રહિત કરેલી કલાવસ્તુઓના વ્યવસ્થાપનની જરૂરિયાતમાંથી સંગ્રહાલયની કલ્પનાનો ઉદ્ય થયો.

માર્ગ રાસીઓ, રાસી : પેરિસ શહેરમાંના લુપ્ર સંગ્રહાલયની સ્થાપના અઢારમાં શતકમાં કરવામાં આવી. હેંચ રાજકુટુંબોની વ્યક્તિઓએ સંગ્રહિત કરેલી કલાવસ્તુઓને સૌપ્રથમ લુપ્ર સંગ્રહાલયમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી. જેમાં વિશ્વપ્રસિદ્ધ ઇટાલિયન ચિત્રકાર લિઓનાર્ડો દ વિંચીએ દોરેલ બહુર્થિત ચિત્ર ‘મોનાલિસા’નો સમાવેશ છે. લિઓનાર્ડો દ વિંચી સોળમા શતકમાં થયેલા રાજા ફાન્સિસ પહેલાનો અગત્યનો દરબારી હતો. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ પોતાની ચડાઈઓ દરમ્યાન સ્વદેશ લાવેલી કલાવસ્તુઓને કારણે લુપ્ર સંગ્રહાલયનો સંગ્રહ ખૂબ જ વધ્યો. હાલમાં આ સંગ્રહાલયમાં અશયુગથી લઈને આધુનિક કાળની રીત લાખ ૮૦ હજારથી વધુ કલાત્મક વસ્તુઓ છે.

માર્ગ રાસી

માર્ગ રાસી, રાસી : લંડન શહેરમાં આવેલા બ્રિટિશ સંગ્રહાલયની સ્થાપના અઢારમાં શતકમાં થઈ. તત્કાલીન નિસર્જવૈજ્ઞાનિકે પોતે સંગ્રહ કરેલી આશરે એકોતેર હજાર વસ્તુઓ ઇંગ્લેન્ડના રાજ જ્યોર્જ બીજાને સુપ્રત કરી. જેમાં અનેક ગ્રંથો, ચિત્રો, વનસ્પતિના નમૂના વગેરેનો સમાવેશ હતો. આગામ જતાં અંગ્રેજોએ પોતાની વસાહતોમાંથી પોતામાં દેશમાં લાવેલી કલાત્મક વસ્તુઓ, પ્રાચીન અવશેષોને કારણે બ્રિટિશ સંગ્રહાલયોમાં વસ્તુઓની સંખ્યા વધતી

ગાઈ. આજે આ સંગ્રહાલયમાં આશરે અંસી લાખ જેટલી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરાયો છે. ભારતની અનેક પુરાતત્વીય વસ્તુઓનો સમાવેશ તેમાં થાય છે.

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, લંડન

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ કોંફ્રેન્ચ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, યુનાઇટેડ ક્રિએટિવ કોંફ્રેન્ચ : ઇસવીસન ૧૮૪૫માં અમેરિકામાં રિભિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન સંસ્થાના વ્યવસ્થાપન હેઠળના આ નૈસર્જિક ઇતિહાસના સંગ્રહાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી. અહીં વનસ્પતિ, પ્રાણીના અવશેષો, જીવાશ્મ ખનિજો, પદ્થરો, માનવ પ્રજાતિના અશીભૂત અવશેષો અને પુરાતત્વીય વસ્તુઓના બાર કરોડથી વધુ નમૂનાનો સંગ્રહ છે.

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ કોંફ્રેન્ચ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ

ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ, કોલકાતા; નેશનલ મ્યુઝિયમ, દિલ્હી; છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ વસ્તુસંગ્રહાલય, મુંબઈ; સાલારજંગ મ્યુઝિયમ, હૈદરાબાદ; દ કેલિકો મ્યુઝિયમ ઓફ ટેક્સસાઈલ્સ, અમદાવાદ એ ભારતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ સંગ્રહાલયો છે.

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ : ઇ.સ. ૧૮૧૪માં ‘અશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગોલ’ સંસ્થાએ કોલકતામાં ભારતના પ્રથમ સંગ્રહાલય ‘ભારતીય સંગ્રહાલય’ની સ્થાપના કરી. ઇ.સ. ૧૮૫૧માં ચેનાઈમાં શરૂ થયેલ ‘ગવર્નમેન્ટ મ્યુઝિયમ’ ભારતનું બીજું સંગ્રહાલય હતું. ઇ.સ. ૧૯૪૮માં દિલ્હીમાં ‘રાષ્ટ્રીય વસ્તુ સંગ્રહાલય’ (નેશનલ મ્યુઝિયમ)ની સ્થાપના થઈ. આજે ભારતના વિવિધ રાજ્યોમાં અનેક સંગ્રહાલયો છે. મોટે ભાગે મોટા સંગ્રહાલયોના પોતાના અભિલેખાગાર અને ગ્રંથાલય હોય છે. કેટલાક સંગ્રહાલયો વિદ્યાપીઠો સાથે સંલગ્ન હોય છે. આ સંગ્રહાલયો દ્વારા સંગ્રહાલય શાસ્ત્ર વિષયના વિવિધ અભ્યાસક્રમો શીખવવામાં આવે છે.

સંગ્રહાલયશાસ્ત્રમાં પદવી અને પદવિકા અભ્યાસક્રમ ધરાવતી ભારતની કેટલીક પ્રમુખ સંસ્થાઓ અને વિદ્યાપીઠો.

૧. રાષ્ટ્રીય વસ્તુ સંગ્રહાલય, દિલ્હી
૨. મહારાજ સયાજીરાવ વિદ્યાપીઠ, વડોદરા.
૩. કોલકતા વિદ્યાપીઠ, કોલકતા
૪. બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠ, વારાણસી
૫. અલિગાઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી, અલિગાઢ
૬. જિવાજી વિદ્યાપીઠ, જ્વાલિયર

દ્વારા કરવામાં આવે છે, વાચકોની

ધૂમ : ઈ.સ. ૧૯૦૪માં મુંબઈના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોએ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની ભારત મુલાકાતની ચાદમાં એક વસ્તુ સંગ્રહાલય બાંધવાનો નિર્ણય કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૦૫ના નવેમ્બર મહિનામાં આ સંગ્રહાલયની ઈમારતનો પાયો નખાયો અને સંગ્રહાલયનું નામ ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયા’ નક્કી કરવામાં આવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૮૮માં આ સંગ્રહાલયનું નામ બદલીને ‘છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ વસ્તુ સંગ્રહાલય’ રાખવામાં આવ્યું.

દ્વારા કરવામાં આવે છે, ધૂમ

સંગ્રહાલયની ઈમારત ઈંડો-ગોથિક શૈલીથી બાંધવામાં આવી છે. તેને મુંબઈ શહેરની પ્રથમ કક્ષાની સાંસ્કૃતિક વારસા ઈમારતનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. સંગ્રહાલયમાં કળા, પુરાતત્વ અને નિર્સર્ગનો ઇતિહાસ એમ ત્રણ વર્ગમાં વહેંચાયેલી આશરે પચાસ હજાર પુરાતત્વીય વસ્તુનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

૬.૩ માહીનો વિષાધનાનું :

ગ્રંથાલયો જ્ઞાન અને માહિતીનો બંદાર હોય છે. ગંથાલયશાસ્ત્રનો વ્યવસ્થાપન શાસ્ત્ર, માહિતી તંત્રજ્ઞાન, શિક્ષણશાસ્ત્ર જેવા વિષયો સાથે નજીકનો સંબંધ છે. ગ્રંથોનું સંકલન, તેમનું પદ્ધતિસર આયોજન, જતન અને સંવર્ધન, માહિતીના સ્ત્રોતનું પ્રસારણ જેવા મહત્વના કાર્યો

ગ્રંથાલયો ઝારા કરવામા આવે છે. વાચકોની આવશ્યકતાનુસાર જોઈએ ત્યારે ચોક્કસ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ કરી આપવાનું ગ્રંથાલય વ્યવસ્થાપનમાં ખૂબ મહત્વ છે.

તશ્શિલા વિદ્યાપીઠમાંના ગ્રંથાલય (ઈ.સ.પૂર્વે આશરે પાચમાં શતકથી ઈ.સ.ના પાચમાં શતક), મેસોપોટેમિયાના અસિરિયન સાગ્રાજ્યના સમ્રાટ અસુરબાનીપાલના ગ્રંથાલય (ઈ.સ. પૂર્વે સાતમું શતક) અને ઈજિપ્તના એલેક્ઝાંડ્રિયામાં આવેલું ગ્રંથાલય (ઈ.સ.પૂર્વે ચોથું શતક) એ જગતના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથાલયો માનવામાં આવે છે.

તામિલનાડુના તંજાવરમાં આવેલું ‘સરસ્વતી મહાલ ગ્રંથાલય’ સોળમા-સત્તરમા શતકમાં નાચક રાજના કાળમાં બાંધવામાં આવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૭૫માં વ્યંકોજુરાજ ભોસલેએ તંજાવર જુતી લીધું અને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્ય. વ્યંકોજુરાજ ભોસલે અને તેમના વંશજોએ સરસ્વતી મહાલ ગ્રંથાલયને વધુ સમૃદ્ધ કર્યું. જેમાં સરકોજુરાજ ભોસલેનું મહત્વનું યોગદાન હતું. તેમના સન્માનમાં ઈ.સ. ૧૯૧૮માં આ ગ્રંથાલયને તેમનું નામ આપવામાં આવ્યું. આ ગ્રંથાલયમાં આશરે ઓગાણપચાસ હજાર ગ્રંથો સંગ્રહ છે.

ભારતના અનેક ગ્રંથાલયો પૈકી કેટલાક ગ્રંથાલયોની વિશેષ નોંધ લેવી જોઈએ જેમાં કોલકતાની ‘નેશનલ લાઇબ્રેરી’, દિલ્હીની નેહરૂ મેમોરિયલ મ્યુઝિયમ એન્ડ લાઇબ્રેરી’, હૈદ્રાબાદની ‘સ્ટેટ સેંટ્રલ લાઇબ્રેરી’ મુંબઈની ‘લાઇબ્રેરી ઓફ એશિયાટિક સોસાયટી અને ‘ડેવિદ સસ્કૂન લાઇબ્રેરી’ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અભિલેખાગારનું વ્યવસ્થાપન એ તાંત્રિક દર્જિએ ગ્રંથાલાય વ્યવસ્થાપનનું જ એક અંગ છે. મહત્વની નોંધ ધરાવતા દસ્તાવેજોમાં કોઈપણ ફેરફાર કર્યા વિના સુરક્ષિત રાખવા તેની સૂચિ તૈયાર કરવી અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે તે ઉપલબ્ધ કરી આપવાનું કામ અભિલેખાગારના વ્યવસ્થાપનમાં મહત્વનું હોય છે. તેથી તે

દસ્તાવેજો ઐતિહાસિક દસ્તિએ અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર માનવામાં આવે છે. સંગાળાકીય પ્રણાલિના ઉપયોગ ક્રારા આધુનિક કાળમાં ગ્રંથાલય અને અભિલેખાગારના આધુનિક વ્યવસ્થાપનને માહિતી તંત્રજ્ઞાન સાથે જોડવામાં આવ્યું છે.

ઈ.સ. ૧૮૮૧માં કોલકાતામાં ભારતમાં સૌ પ્રથમ સરકારી અભિલેખાગાર ‘દ્યુપિરિયલ રેકોર્ડ ડિપાર્ટમેન્ટ’ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં તેને દિલ્લીમાં લાવવામાં આવ્યું.

ઈ.સ. ૧૯૮૮માં ભારતના તત્કાલિન રાષ્ટ્રપતિ કે. આર. નારાયણે ‘રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર’ તરીકે તેને જાહેરજનતા માટે ખુલ્લો મૂક્યાની જાહેરત કરી. જે ભારત સરકારના સાંસ્કૃતિક મંત્રાલય અંતર્ગત એક ખાતુ છે. ઈ.સ. ૧૭૪૮થી શરીર કરીને ત્યારબાદના દસ્તાવેજો અહીં ક્રમવાર ગોઠવવામાં આવ્યા છે. જેમાં અંગ્રેજુ, અરબી, હિંદી, ફારસી, સંસ્કૃત, ઉર્દૂ જેવી ભાષા અને મોડી લિપીની નોંધનો સમાવેશ થાય છે. આ નોંધનું સાર્વજનિક, પ્રાચીન વિદ્યા વિષયક, છસ્તલિભિત પ્રતો અને ખાનગી દસ્તાવેજો એમ ચાર પ્રકારમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું.

તે સિવાય ભારતના પ્રત્યેક રાજ્ય સરકારના સ્વતંત્ર અભિલેખાગાર છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય સરકારના અભિલેખાગાર સંચાલનાલયની શાખાઓ મુંબઈ, પુણે, કોલહાપૂર, ઔરંગાબાદ અને નાગપૂરમાં આવેલા છે. પુણે અભિલેખાગાર મરાઠાઓના ઐતિહાસ સંબંધિત મોડી લિપીમાં લખાયેલ આશરે પાંચ કરોડ દસ્તાવેજો છે. જેનો પેશવાનું દફ્તર કહેવાય છે.

૬.૪ કોશાંક્રિય :

કોશ એટલે શબ્દોનો, વિવિધ માહિતીનો અને જ્ઞાનનો પદ્ધતિસર કરેલ સંગ્રહ. વિવિધ જ્ઞાનનું વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી કરેલું સંકલન અને માંડળી એટલે કોશ ઉપલબ્ધ જ્ઞાનનું વ્યવસ્થાપન અને સરતાથી તેની ઉપલબ્ધતાની સુવિધા એ તેનો ઉદ્દેશ છે.

કોશાંક્રિય : કોશ ક્રારા વાંચકો સુધી જ્ઞાન પહોંચાડવામાં આવે છે. તેમની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એકાદ મુદ્રાનો સપિસ્તાર ખુલાસો કરવામાં આવે છે. વાચકોને તેમનો અભ્યાસ વધારવાની પ્રેરણા મળે છે. અભ્યાસકો, સંશોધકો માટે જ્ઞાનના પૂર્વ સંગ્રહને ઉપલબ્ધ કરી તેમાં વધારો કરવાની, સંશોધન કરવાની તક કોશ પૂરી પાડે છે. કોશ-સાહિત્ય રાષ્ટ્રનું સાંસ્કૃતિક પ્રતીક હોવાથી સમાજની બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક જરૂરિયાત જે પ્રકારની હોય, તે પ્રકારના કોશ-સાહિત્યનું નિર્માણ તે સમાજમાં થાય છે.

કોશમાંની માહિતીની માંડળી માટે સચોટતા, ચોકસાઈ વસ્તુનિષ્ઠતા, બનાવટ, અધતનતા જેવી બાબતો આવશ્યક હોય છે. અધતન રાખવા માટે નિયત સમયે કોશોની સુધારિત આવૃત્તિ અથવા પૂરવણી કાઢવામાં આવે છે. કોશરચના કરતી વખતે સ્થૂળ રીતે અક્ષરવાર અને વિષયવાર એવી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમ કરતી વખતે વાચકોની સુવિધા અને માહિતી શોધવાની સગવડ જેવી બાબતોને દ્યાનમાં રાખવી પડે છે. કોશના અંતે સૂચિ આપવાથી પણ વાચકોને સુવિધા રહે છે.

ઉપર પ્રમાણેની કોશરચના એકાદ વ્યક્તિ અથવા સંપાદક મંડળ કરી શકે છે. કોશ સાહિત્યનું લેખન કરતી વખતે વિવિધ વિષયના વિશેષજ્ઞોની જરૂર પડે છે.

કોશાંક્રિય : કોશનું સામાન્ય રીતે ચાર વિભાગમાં વર્ગીકરણ કરી શકાય. (૧) શબ્દકોશ (૨) વિશ્વકોશ (૩) કોશસદ્શ સાહિત્ય (૪) સૂચિ સાહિત્ય.

(૧) શબ્દકોશ : આમાં શબ્દોનો સંગ્રહ શબ્દોના અર્થ, વિરોધી શબ્દ, પર્યાયી શબ્દ, શબ્દની વ્યુત્પત્તિ (મૂળ) આપેલા હોય છે. શબ્દકોશનો મહત્વના પ્રકાર એટલે સર્વ સંગ્રાહક, વિશિષ્ટ શબ્દકોશ, પરિભાષાકોશ, વ્યુત્પત્તિ કોશ,

સમાનાર્�ી અથવા વિરુદ્ધાર્થી શબ્દકોશ, ઉદ્ધિત્રયોગ, કહેવત સંગ્રહ કોશ વગેરે.

(૧) કોશના બે ભાગ પડે છે.

(અ) સર્વસંગ્રહક (દા.ત. એન્સાયકલોપીડિયા બ્રિટાનિકા, મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ, મરાઠી વિશ્વકોશ વગેરે) (આ) વિશિષ્ટ વિષય પરનો કોશ દા.ત. ભારતીય સંસ્કૃતિ કોશ, વ્યાયામ જ્ઞાનકોશ વગેરે.

(૩) કોશના વિષય : અહીં એકાદ વિષયની સમગ્ર માંડળી કરવામાં આવે છે. જેમાં એકાદ વિશિષ્ટ વિષય પર વિશેષજ્ઞો પાસે લેખ લખાવીને ગ્રંથનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. દા.ત. મહારાષ્ટ્ર જીવન ખંડ - ૧,૨, શહેર પુણે ખંડ-૧, ૨ ઈયરબુક (મનોરમા, ટાઇમ્સ ઓફ ઇંડિયા)

(૪) કોશના વિષય : ગ્રંથના અંતે આપેલી તે ગ્રંથમાંના વ્યક્તિ, વિષય, સ્થળો અને ગ્રંથની યાદી, શબ્દોની યાદીને સૂચિ કરે છે. સૂચિ અક્ષરવાર આપી હોય છે. જે તે ગ્રંથના વાચનમાં મદદરૂપ થાય છે. દા.ત. દાતેએ પ્રસિદ્ધ કરેલી મરાઠી નિયતકાલિકોની સૂચિ.

કોશના વિષય : ઇતિહાસ વિષયમાં અને કોશમાં વસ્તુનિષ્ઠતાનું મહત્વ હોય છે જે આ બંનેનો સમાન ઘટક છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના, પ્રત્યેક ભાષાના વિશ્વકોશ જુદા જુદા હોય છે. કારણ કે તેમની પ્રાધાન્યતા જુદી જુદી હોય છે. પોતાના રાષ્ટ્રોના દ્યેય-ધોરણો, જીવનમૂલ્યો, આદર્શોનો પ્રભાવ કોશપર પડે છે. તત્વજ્ઞાન અને પરંપરાનો પ્રભાવ પણ કોશ પર પડે છે. કોશદ્વારા રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વ જગાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. દા.ત. મહાદેવશાસ્ત્રી જોશી સંપાદિત ભારતીય સંસ્કૃતિ કોશ. જીવનના વિકાસ માટે વિવિધ ક્ષેત્રોનું જ્ઞાન ઉપલબ્ધ કરી આપવું એ કોશરચનાનો એક ઉદ્દેશ હોય છે. જ્ઞાનર્જ્ઞન અને જ્ઞાનપ્રસારને જીવનદ્યેય માનીને તે માટે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. માટે જ કોશને સમાજના ગૌરવનું પ્રતીક સમજવામાં આવે છે. સમાજની

બુદ્ધિ અને પ્રતિભાનો આવિજ્ઞાર કોશરચનામાં જોવા મળે છે.

શબ્દકોશ

પાશ્ચાય ટેશોમાં (૧) ‘નેચરલ હિસ્ટ્રી’ (પહેલું શતક) એ થોરલ્યા પિલનીએ રચેલો પહેલો કોશ હતો. (૨) ૧૮ મા શતકનો કેંચ વિશ્વકોશ ડિકેરોનો મહત્વનો કોશ છે. (૩) એન્સાયકલોપીડિયા ઓફ બ્રિટાનીકા નામનો વિશ્વકોશ પ્રથમ ઈ.સ. ૧૭૫૭માં પ્રસિદ્ધ થયો. જે કોશ રચનાનો અત્યંત મહત્વનો તબક્કો માનવામાં આવે છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં નિધંટૂ, ધાતુપાઠ જેવા શબ્દકોશોની પરંપરા પ્રાચીન છે. મદ્યયુગમાં મહાનુભાવ પંથિયની કોશરચના, છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની કારકિર્દીમાં રચાયેલ રાજવ્યવહારકોશ મહત્વપૂર્ણ છે.

કોશના વિષય કોશ : ઇતિહાસ

વિષયની કોશપરંપરા સમૃદ્ધ છે. રધુનાથ ભાસ્કર ગોડબોલે લિખિત ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ઐતિહાસિક કોશ (૧૮૭૯) આદિ કોશ છે. ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ઐતિહાસિક કોશમાં પ્રાચીન કાળની ભારતીય વ્યક્તિઓ અને સ્થળોનો સમાવેશ છે. આ કોશમાં ભારતવર્ષમાં પહેલા જે જે પ્રાચ્યાત લોકો થઈ ગયા તેમનો, તેમની પત્નીઓ, તેમના પુત્રો, તેમના ધર્મો, તેમના દેશ અને રાજધાનીઓ, તેમજ તે દેશની નદીઓ-પર્વતો વગેરે સહિતનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે.

શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર રચિત ‘મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ’ના ત્રેવીસ ખંડ (ભાગો) છે. મરાઠી લોકોને બહુશ્રુત કરવા. તેમના જ્ઞાનની કક્ષા વિસ્તારી, તેમના વિચારોનું ક્ષેત્ર વધુ વ્યાપક બને અને જગતના પ્રગત લોકોની સરખામણીમાં તેઓ પુખ્ત બને તે કેતકરનો જ્ઞાનકોશરચનાનો ઉદ્દેશ હતો. આ ખંડોમાં તેમણે વ્યાપક ઇતિહાસની માંડળી કરી છે.

આ પછીનો મહત્વપૂર્ણ કોશ એટલે ભારત-વર્ષીય ચરિત્રકોશ. સિદ્ધેશ્વરશાસ્ત્રી ચિત્રાવે ‘ભારતીય ચરિત્રકોશ મંડળ’ની સ્થાપના કરી અને મંડળે ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ચરિત્રકોશ (૧૯૩૨), ભારત-વર્ષીય મદ્યયુગીન ચરિત્રકોશ (૧૯૩૭), ભારત-વર્ષીય અર્વાચીન ચરિત્રકોશ (૧૯૪૯) એ ત્રણ ચરિત્રકોશનું સંપાદન કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ કોશોનો જ્યાલ મેળવવા માટે પ્રાચીન ચરિત્રકોશની નોંધો જોઈ શકાય. આ કોશમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્રો, વેદાંગ, ઉપનિષદો, પુરાણો તેમજ જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં નિર્દેશિત વ્યક્તિઓની માહિતી આપવામાં આવી છે.

શ્રુતિ પ્રાચીન કોશ

- (૧) સંગીત શાસ્ત્રકાર અને કલાકારોનો ઇતિહાસ (લક્ષ્માણ દત્તાત્ર્ય જોશી)
- (૨) કાંતિકારોનો ચરિત્ર કોશ (શ. રા. દાતે): જેમાં ભારતાના આશરે ૨૫૦ કાંતિકારીઓના ચરિત્રો અને છાયાચિત્રો છે.
- (૩) સ્વાતંત્ર્યસૈનિક ચરિત્રકોશ (ન. ર. ફાટક): આ કોશમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહમાં મૃત્યુંંડ, કારાવાસ ભોગવનાર અને સ્વાતંત્ર્યપૂર્વના સમયમાં સમાજના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં કામ કરનાર સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોની માહિતી છે.

શ્રુતિ કોશ : ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે ભૂગોળ મહત્વનું છે. જે વિવિધ ઐતિહાસિક સ્થળોના સંદર્ભમાં માહિતી આપતો કોશ છે.

(૧) મહાનુભાવ પંથના મુનિ વ્યાસે રચેલ સ્થાનપોથીમાં (૧૪મું શતક) મહાનુભાવ પંથના પ્રવર્તક શ્રીચક્ષુર સ્વામી જે-જે ગમે ગયા તે-તે ગમેની વિગતવાર નોંધ છે. આ ગ્રંથ પરથી તત્કાલિન મહારાષ્ટ્રનો જ્યાલ આવે છે. લીલાચરિત્રમાંની વિવિધ ઘટના ક્યારે, ક્યા સ્થળે

અને ક્યા પ્રસંગે ઘટી એ પણ સ્થાનપોથીકાર જળાવે છે. માટે જ શ્રીચક્ષુર સ્વામીના ચરિત્ર લેખન માટે આ ઉતામ સંદર્ભગ્રંથ છે.

૨) પ્રાચીન ભારતીય સ્થળકોશ (૧૯૫૮) : સિદ્ધેશ્વરશાસ્ત્રી ચિત્રાવે આ કોશની રચના કરી છે. વૈદિક સાહિત્ય, કૌટલીય અર્થશાસ્ત્ર, પાણિનીનું વ્યાકરણ, વાલ્મીકી-રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, મદ્યયુગીન સંસ્કૃત અને શાંદકોશ સાહિત્ય તેમજ ફારસી, જૈન, બૌદ્ધ, ગ્રીક અને ચિની સાહિત્યમાં આવેલ ભૌગોલિક સ્થળોની માહિતી આ કોશમાં આપી છે.

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના પહેલા મુખ્યમંત્રી ચિત્રાવે : મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના પહેલા મુખ્યમંત્રી ચિત્રાવે ચિત્રાવે માટે મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય સાહિત્ય સંસ્કૃતિ મંડળ વતી મરાઠી વિશ્વકોષ નિર્ભિતિને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તર્કતીર્થ લક્ષ્મણાશાસ્ત્રી જોશીના નેતૃત્વ નીચે વિશ્વકોશ નિર્ભિતિ શરૂ થઈ. દુનિયાભરના જ્ઞાનનો સાર આ કોશમાં મૂક્યામાં આવ્યો છે. ઇતિહાસ વિષય સંબંધિત મહત્વની નોંધો આમાં છે.

મહાદેવશાસ્ત્રી જોશી કોશ : મહાદેવશાસ્ત્રી જોશી સંપાદિત ભારતીય સંસ્કૃતિ કોશના દસભાગ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. આ કોશમાં ભારતના ઇતિહાસ ભૂગોળ, ભિજન ભાષા બોલતા લોકો, તેમણે રચેલો ઇતિહાસ, ઉત્સવો, સાંસ્કૃતિક બાબતોની નોંધ લેવામાં આવી છે.

કોશ : ઇતિહાસની સંજ્ઞા જુદી કાઢી તેનો અર્થ કહેનાર કોશ ઇતિહાસમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ અભ્યાસકારોને થાય છે.

ઇતિહાસ વિષયનો અભ્યાસ કરનારને કોશરચનાના કાર્યમાં પુષ્ટ તક ઉપલબ્ધ છે. કોઈપણ વિષયનો કોશ હોય તેને ઇતિહાસ સાથે જોડવો આવશ્યક છે. દરેક વિષયનો ઇતિહાસ હોય છે. ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનાર કોશના અભ્યાસ દ્વારા ઘટના કોશ, દિનવિશેષ,

વ्यक्तिकोश, संज्ञाकोश, स्थળकोश વગેરે કોશ તૈયાર કરવામાં સહાયક બની શકે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસ પછી તમને પણ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે ઇતિહાસ વિષયમાં

પ્રવીણતા મેળવીએ તો અનેક ક્ષેત્રોમાં વ્યવસાયની તકો ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. આ પાઠ્યપુસ્તકમાં તમને આપેલ માહિતીનો ઉપયોગ કરીને તમે તમારી રૂચિ મુજબ કાર્યક્ષેત્ર પસંદ કરી શકો છો.

બિંદ્યાય

ઓઝ બિંદ્ય કાંઠ કાંઠ કાંઠ કાંઠ

- (૧) વિશ્વપ્રસિદ્ધ ઈટાલિયન ચિત્રકાર લિઓનાર્ડો દ વિંચીએ દોરેલ ચિત્ર.....નો સમાવેશ લુપ્ર સંગ્રહાયમાં છે.
 (અ) નેપોલિયન (બ) મોનાલિસા
 (ક) હેન્સ સ્લોઅન (દ) જ્યોર્જ બીજો
(૨) કોલકૃતામાં આવેલું ભારતનું પ્રથમ સંગ્રહાલય છે.
 (અ) ગવર્મેન્ટ મ્યુઝિયમ
 (બ) રાષ્ટ્રીય વસ્તુ સંગ્રહાલય
 (ક) છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ વસ્તુ સંગ્રહાલય
 (દ) ભારતીય સંગ્રહાલય

મહારાજા કાંઠ કાંઠ કાંઠ

- (૧) મહારાજ સાયાજુરાવ વિધાપીઠ-દિલ્લી
 (૨) બનારસ હિંદુ વિધાપીઠ – વારાણસી
 (૩) અલિગઢ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી – અલિગઢ
 (૪) જિવાજુ વિધાપીઠ – વ્યાલિયર

મહારાજા કાંઠ કાંઠ કાંઠ

- (૧) અભિલેખાગારો અને ગ્રંથાલયો નિયતકાલિકો અને અન્ય પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરે છે.

(૨) વિવિધ વિષયોની ફૂતિ માટે પ્રશિક્ષણાની આવશ્યકતા હોય છે.

૩. દ્વારા કાંઠ કાંઠ

(૧) સ્થળ કોશ (૨) વિશ્વકોશ

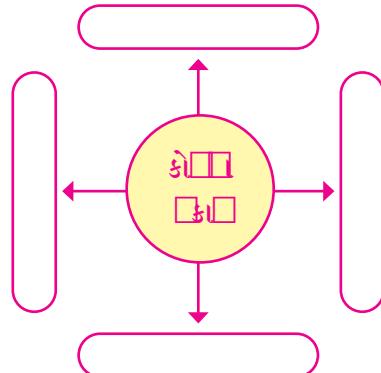
(૩) સંજ્ઞા કોશ (૪) સરસ્વતી મહાલ ગ્રંથાલય

૪. કાંઠ કાંઠ કાંઠ કાંઠ કાંઠ

(૧) ગ્રંથાલય વ્યવસ્થાપન શા માટે મહત્વનું છે?

(૨) અભિલેખાગારના વ્યવસ્થાપનમાં કચા કાર્યો મહત્વના છે?

૫. કાંઠ કાંઠ કાંઠ કાંઠ

ઇન્ટરનેટની મદદથી મહારાષ્ટ્રના પ્રમુખ ગ્રંથાલયની માહિતી મેળવો. તમારા પરિસરમાંના ગ્રંથાલયની મુલાકાત લઈ તેની કાર્યપદ્ધતિની માહિતી મેળવો.

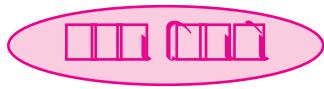

રાજ્યશાસ્ત્ર

નુદી પણી

સંવિધાનની આગેકૂચ

ફ.	નામ	પૃષ્ઠાં
૧.	સંવિધાનની આગેકૂચ	૬૮
૨.	ચુંટણી પ્રક્રિયા	૭૫
૩.	રાજકીય પક્ષ	૮૨
૪.	સામાજિક અને રાજકીય ચળવળ	૮૯
૫.	ભારતીય લોકશાહી સામેના આવહાનો ...	૯૭

નૂ.ક્ર.	ક્રેચ	ક્રેચ
૧.	સંવિધાનની આગેકૂચ	<ul style="list-style-type: none"> ■ સંવિધાનને કારણે ભારતની લોકશાહી મજબૂત બની તે જાણવું. ■ સામાજિક પરિવર્તનની દિશામાં સંવિધાનની આગેકૂચ થાય છે તે કહી શકવું.
૨.	ચૂંટણી પ્રક્રિયા	<ul style="list-style-type: none"> ■ ચૂંટણી પંચનું મહત્વ સમજવું. ■ ચૂંટણીમાં દરેક મતદારે મતદાન કરવું તે સંવિધાનાત્મક જવાબદારી છે, તેવી સમજ વિકસિત કરવી. ■ ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં જનતાની ભૂમિકા મહત્વની હોય છે તે જાણવું. ■ ચૂંટણી પ્રક્રિયાની માહિતી મેળવવા વિકિઓ કિલપની મદદ લેવી. ■ મતદાર ક્ષેત્રના નક્શામાં પોતાનું મતદાર ક્ષેત્ર શોધવું/લોકસભા મતદાર શોધવું/દર્શાવવું.
૩.	રાજકીય પક્ષ (રાષ્ટ્રીય)	<ul style="list-style-type: none"> ■ રાજકીય પક્ષોની જવાબદારી અને કાર્યો જાણવા. ■ નવા અસ્તિત્વમાં આવતા પક્ષોની કારણભિમાંસા કરવી. ■ ભારતના રાષ્ટ્રીય પક્ષોના ધોરણાની તુલના કરી નિષ્કર્ષ કાઢવો. ■ રાજકીય પક્ષોના ચૂંટણી ચિહ્નનું કોષ્ટક તૈયાર કરવું.
૪.	રાજકીય પક્ષ (પ્રાદેશિક)	<ul style="list-style-type: none"> ■ મહારાષ્ટ્રના પ્રાદેશિક પક્ષના તત્વો અને કાર્યો કહી શકે. ■ એકાઉ પક્ષના નેતા અને તેમની સભા વિશેના સમાચારોનું સંકલન કરવું. ■ પ્રાદેશિક પક્ષ શાથી પ્રબળ હોય છે તેની ચર્ચા કરવી.
૫.	સામાજિક અને રાજકીય ચળવળ	<ul style="list-style-type: none"> ■ સામાજિક અને રાજકીય ચળવળનો અર્થ સમજવો. ■ સામાજિક ચળવળ જનજાગૃતિ માટે ક્યા માર્ગનો આધાર લે છે તે જાણવું. ■ મહિલા અને અન્ય દુર્બળ ઘટકોના સશક્તિકરણનો અર્થ કહેવો. ■ ખેડૂત અને કામદારોની માંગણીઓની માહિતી મેળવવી. ■ વિદ્યાર્થી ચળવળ સંબંધી વર્તમાનપત્રમાં છપાયેલી માહિતી લેગી કરવી.
૬.	ભારત સામેના આહવાનો	<ul style="list-style-type: none"> ■ ‘વિવિધતામાં એકતા’નો અર્થ કહેવો. ■ ભારતની વિવિધતાનો આદર કરવાની વૃત્તિ વિકસિત થવી. ■ વિવિધ આહવાનોનું વસ્તુનિષ્ઠ સ્પર્ધા સ્પષ્ટ કરવું. ■ અંતર્ગત આહવાનોનો સામનો કેવી રીતે કરવો તેનું વિવેચન કરવું.

અત્યારસુધી રાજ્યશાસ્ત્રના પાઠ્યપુસ્તકમાં આપણે સ્થાનિક શાસનસંસ્થા, ભારતીય સંવિધાનના મૂલ્યો અને તેમાંથી વ્યક્ત થતા તત્પરાનની સાથે સંવિધાને નિર્માણ કરેલ શાસન ચંત્રણા, આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં ભારતના સ્થાનનું વિસ્તૃત સમીક્ષણ કર્યું. ભારતના સંવિધાનનો ઉદ્દેશ ભારતને સાર્વભૌમ, સમાજવાદી ધર્મનિરપેક્ષ લોકશાહી ગણરાજ્ય બનાવવાનો છે. નાગરિકોને જ્યાય મળે, તેમનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહે માટે સંવિધાનમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. સામાજિક જ્યાય અને સમતા પર આધારિત એક પ્રગતિશીલ વિકસિત સમાજનું નિર્માણ કરવાના સાધન તરીકે ભારતના સંવિધાનને જોવામાં આવે છે. ભારતમાં સંવિધાન મુજબ રાજ્યકારબાર કરવાની શરૂઆત ૨૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦થી થઈ. ત્યારે આજ સુધી સંવિધાનના આધારે જે રાજ્યકારબાર થયો તેમાંથી ભારતની લોકશાહીનું વ્યાપક થતું જતું સ્વરૂપ, ભારતની રાજકીય પ્રક્રિયામાં થયેલ મહત્વના ફેરફાર, સામાજિક જ્યાય અને સમતા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે લીધેલા પગલાનું આપણે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ટૂંકમાં સમીક્ષણ કરીશું. આ આશય ત્રણ મુદ્દાઓ પૂરતો મર્યાદિત છે. (૧) લોકશાહી (૨) સામાજિક જ્યાય અને સમતા (૩) જ્યાયવ્યવસ્થા.

લોકશાહી

રાજકીય લોકશાહી : ફક્ત લોકશાહી શાસન પદ્ધતિની સંરચના કરવાથી ચાલે નહીં. તે સંરચનાના આધારે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કરવામાં આવે તો જ લોકશાહી, સમાજના રાજકીય જીવનનો એક અવિભાજ્ય ભાગ બને છે. તે અનુસાર આપણા દેશના લોકોને પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિત્વ આપવા સંસદ, રાજ્ય વિધાનસભા અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ છે. જનતાના સહભાગ અને

રાજકીય સ્પર્ધાનો વિચાર કરીએ તો ભારતની લોકશાહી યશસ્વી થયેલ જોવા મળે છે. ચોક્કસ મુદ્દત પછી મુક્ત અને જ્યાયયુક્ત વાતાવરણમાં થતી ચૂંટણીઓ ભારતીય લોકશાહીની સફળતા છે. લોકસંખ્યા અને વિસ્તાર આ બંને ક્ષેત્રે વિશાળતા ધરાવતા આપણા દેશમાં વિવિધ સ્તરે ચૂંટણીઓ યોજવી આવ્હાનાત્મક છે. વારંવાર થતી ચૂંટણીઓને કારણે ભારતીય મતદારોની રાજકીય માહિતી પરિપક્વ થવામાં મદદ મળે છે. ચૂંટણી દરમ્યાન સામે આવતા સાર્વજનિક ધોરણ અને પ્રશ્નો વિશે ભારતીય મતદારો ભૂમિકા ભજવે છે. પ્રશ્નોના પર્યાયોનો વિચાર કરીને મતદાન કરવાની વૃત્તિમાં વૃદ્ધિ થઈ.

મતદાન : ભારતના સંવિધાનમાં પ્રૌઢ મતદાનની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તે અનુસાર મતાધિકારની વ્યાપ્તિ મૂળથી વ્યાપક હતી. સ્વાતંત્ર્ય પહેલા પ્રચલિત મતાધિકારની સર્વે સંકુચિત જોગવાઈઓને દૂર કરી ભારતના સંવિધાનમાં દરેક ભારતીય સ્ત્રી-પુરુષને ૨૧ વર્ષની વયની શરત નિર્ધારિત કરી મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. જેને વધુ વ્યાપક કરીને મતદારની વય ૨૧ થી ૧૮ વર્ષ કરવામાં આવી. આથી સ્વતંત્ર ભારતના નવા ચુવા વર્ગને રાજકીય અવકાશ પ્રાપ્ત થયું. લોકશાહીનો વ્યાપ વધારનાર આવા ફેરફારોને કારણે ભારતીય લોકશાહી વિશ્વની સૌથી મોટી લોકશાહી માનવામાં આવે છે. બીજા કોઈપણ લોકશાહી ધરાવતા દેશમાં મતદારોની આટલી સંખ્યા જોવા મળતી નથી. આ ફેરફાર માત્ર સંખ્યાત્મક નહીં પણ ગુણાત્મક પણ છે. અનેક રાજકીય પક્ષો આ ચુવા મતદારોના ટેકાને કારણે સત્તાની સ્પર્ધામાં ઉત્ત્યા છે. તેને કારણે ભારતમાં રાજકીય સ્પર્ધાનું સ્વરૂપ પણ બદલાયું છે. લોકોની ઈરણા-આકાંક્ષાને પ્રતિનિધિત્વ દેવાના

હેતુથી આજે અનેક પક્ષો આ સ્પર્ધામાં ઉત્તર્ય છે

લોકશાહીનું હૃદય છે : સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ એ લોકશાહીનું હૃદય છે. વિકેન્દ્રીકરણને કારણે સત્તાના દુરૂપયોગ પર તો પ્રતિબંધ આવે છે પણ સામાન્ય જનતાને સત્તામાં સહભાગી થવાની તક પણ મળે છે. લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણના સંદર્ભમાં સંવિધાનના માર્ગદર્શક તત્ત્વોમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તે માર્ગદર્શક તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સ્થાનિક સ્તરે શાસન સંસ્થાઓને પૂરતા અધિકારો આપીને ચથાર્થ લોકશાહીને લાવવાનું છે. તેને અનુસરીને ભારતમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણના ઘણાં પ્રયત્નો થયા. જેમાં સંવિધાનમાં ૭૩મી અને ૭૪મી સુધારણા એ સૌથી મોટો પ્રયત્ન હતો. આ સુધારણાઓને કારણે સ્થાનિક શાસન સંસ્થાઓને સંવિધાનની માન્યતા તો મળી પણ સાથે તેમના અધિકારોમાં પણ ખૂબ વૃદ્ધિ થઈ.

સ્વતંત્ર ફેરફાર કરું આ કાન્ફ્રેન્ચ કરું કેંદ્ર

- રાજ્યકારબારમાં મહિલાઓનો સહભાગ વધે તે માટે તેમના માટે અનામત જગ્યાઓ રાખવામાં આવી.
- સમાજના દુર્બળ ઘટકો સત્તામાં સહભાગી થઈ શકે તે માટે તેમના માટે અનામત જગ્યા રાખવામાં આવી.
- રાજ્ય ચૂંટણી પંચનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું.
- સંવિધાનમાં અગિયાર અને બાર એવા બે નવા પરિશિષ્ટો ઉમેરવામાં આવ્યા.

રોજગાર કાન્ફ્રેન્ચ : (RTI 2005) :

લોકશાહીમાં નાગરિકોને અનેક રીતે સક્ષમ કરવા જોઈએ. નાગરિકોને સહભાગની તક આપવાની સાથે તેમનો શાસન સાથેનો સંવાદ વધવો જોઈએ. શાસન અને નાગરિકોમાં જેટલો સંવાદ વધારે અને અંતર ઓછું તેટલી લોકશાહી પ્રક્રિયા સુંદર અને મજબૂત બને છે. તેમનામાં પરસ્પર વિશ્વાસ વધારવા માટે સરકાર શું કરે છે તેની નાગરિકોને

જાણ થવી જોઈએ. પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં સુશાસનની બે વિશિષ્ટતા પારદર્શકતા અને ઉત્તરદાયિત્વ લાવવા માટે ભારતીય નાગરિકોને માહિતીનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. માહિતીના અધિકારને કારણે સરકારી કામકાજની ગોપનીયતા ઓછી થઈ અને સરકારનો વ્યવહાર વધુ મુક્ત અને પારદર્શક થવામાં મદદ મળી.

ઈ.સ. ૨૦૦૦ પછીના સમયમાં નાગરિકો માટે સુધારણા કરતી વખતે તેને હક્ક ગાણતી સુધારણા કરવામાં આવી. તે અનુસાર માહિતીનો, શિક્ષણનો અને અન્નસુરક્ષાનો હક્ક ભારતીયોને મળ્યો છે. આ હક્કને કારણે ભારતીય લોકશાહી નિશ્ચિતપણે મજબૂત બની છે.

દુર્દ્દાના દુર્દાના દુર્દાના

સ્વતંત્ર ફેરફાર કરું (Rights based approach)

સ્વતંત્ર ફેરફાર કરું (Rights based approach) : સ્વતંત્ર પછીના કેટલાક દસ્કાઓમાં ભારતનું લોકશાહીકરણ કરવા માટે અનેક સુધારણાઓ થઈ, પરંતુ તેમાં નાગરિકોને ‘લાભાર્થી’ ગાણવાનો દષ્ટિકોણ હતો. છેલ્લા કેટલાક દશકોમાં થયેલી સુધારણા ‘તે નાગરિકોનો હક્ક છે’ તે ભૂમિકાના આધારે કરવામાં આવી છે.

આ દષ્ટિકોણને કારણે શાસન અને નાગરિકોના સંબંધમાં કચા ફેરફાર થશે એવું તમને લાગે છે?

કાન્ફ્રેન્ચ

ભારતીય નાગરિકોને રોજગાર મેળવવાનો હક્ક હોવો જોઈએ એવું તમને લાગે છે કે?

દરેકને આશ્રયનો હક્ક મળે તો આપણા દેશની લોકશાહી પર તેના કચા પરિણામો થશે એવું તમને લાગે છે?

સામાજિક ન્યાય કાન્ફ્રેન્ચ

સામાજિક ન્યાય અને સમતા આપણા સંવિધાનના ઉદ્દેશ છે. આ બે મૂલ્યો પર આધારિત એક નવા સમાજનું નિર્માણ એ આપણું દ્યેય

છે. સંવિધાનમાં તે દ્યોય પ્રાપ્તિનો માર્ગ પણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને તે દિશામાં આપણે આગેકુચી પણ કરી રહ્યા છીએ.

સામાજિક ન્યાય પ્રસ્થાપિત કરવો એટલે જે સામાજિક કારણોથી વ્યક્તિને અન્યાય થાય છે તેને દૂર કરવા અને દરેક વ્યક્તિને સમાન દરજ્જો આપવાનો આગ્રહ રાખવો. જાતિ, ધર્મ, ભાષા, લિંગ, જન્મસ્થાન, વંશ, સંપત્તિ વગેરેના આધારે શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ જેવા બેદ ન કરતા દરેકને વિકાસની સમાન તક મેળવી આપવી તે ન્યાય અને સમતાનો ઉદ્દેશ છે.

સામાજિક ન્યાય અને સમતા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે સમાજમાં દરેક સ્તરે પ્રયત્ન કરવા પડે છે, પરંતુ સરકારના ધોરણોનું અને પ્રયત્નોનું વિશેષ મહત્વ હોય છે. લોકશાહી વધુ ને વધુ સર્વસમાવેશક બને તે માટે દરેક સામાજિક ઘટકો મુખ્ય પ્રવાહમાં આવવા જોઈએ. લોકશાહી એ સમાજના દરેક ઘટકોનો સમાવેશ કરનારી પ્રક્રિયા છે. તે જ પ્રમાણે સર્વનો સમાવેશ કરનાર લોકશાહીને કારણે સમાજમાં સંદર્ભ પણ ઓછો થાય છે. આ દિશામાં આપણા દેશમાં ક્યા પ્રયત્નો થાય છે તે જોઈએ.

લોકશાહીનું કાયદો : જે લોકસમૂહ અથવા સમાજનો ઘટક દીર્ઘકાળ સુધી શિક્ષણ અને રોજગારની તકથી વંચિત રહ્યા છે તે અનુસાર અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જમાતી માટે શિક્ષણ અને સરકારી નોકરીમાં કેટલીક જગ્યા આરક્ષિત રાખવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે અન્ય પણાતવગીય લોકો માટે પણ અનામતની જોગવાઈ છે.

સુધીનું કાયદો સુધીનું કાયદો કાયદો : સામાજિક ન્યાય અને સમતા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે આ એક મહત્વનો કાયદો બનાવવામાં આવ્યો છે. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જમાતીની વ્યક્તિ પર કોઈપણ પ્રકારનો અન્યાય કરવા પર કાયદાકીય પ્રતિબંધ મૂક્યવામાં આવ્યો છે. અને અત્યાચાર કરનારને શિક્ષાની જોગવાઈ

કરવામાં આવી છે.

કાયદો

ઉપરના કાયદામાં કરેલી જોગવાઈઓ વાંચી તેને શિક્ષકની મદદથી સમજુ લો. અત્યાચાર થાય જ નહીં તેના માટે ક્યા પ્રયત્નો કરવા જરૂરી છે?

અલ્પસંખ્યકો કાયદો : ભારતીય સંવિધાનમાં અલ્પસંખ્યકોના સંરક્ષણ માટે અનેક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. અલ્પસંખ્યકોને શિક્ષણ અને રોજગારની તક મળે તે માટે સરકારે અનેક યોજનાઓ ઘડી છે. ભારતીય સંવિધાને જાતિ, ધર્મ, વંશ, ભાષા અને પ્રદેશ જેવા ઘટકોને આધારે બેદભાવ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. અલ્પસંખ્યકો માટેની આ વ્યાપક જોગવાઈ છે તથા સમતાનો હક્ક, સ્વાતંત્ર્યનો હક્ક, શોષણ વિદ્યાનો હક્ક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હક્કને કારણે અલ્પસંખ્યકોને મૂળભૂત સંરક્ષણ મળ્યું છે

મહિલા કાયદો : સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ મહિલા સશક્તિકરણના પ્રયત્નો શરૂ થયા. મહિલાઓમાં નિરક્ષરતા દૂર કરવી, તેમને વિકાસની પૂરતી તક આપવા માટે રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે મહિલાઓની સમસ્યાની નોંધ લઈ કેટલાક ધોરણો નિય્યિત કરવામાં આવ્યા.

પિતા અને પતિની સંપત્તિમાં શ્રીઓનો સમાન ભાગ, દહેજ પ્રતિબંધક કાયદો, લેંગિક અત્યાચારો સામે સંરક્ષણ આપતો કાયદો, ઘરેલું હિંસા પ્રતિબંધક કાયદો જેવી કેટલીક મહત્વપૂર્ણ જોગવાઈને કારણે મહિલાઓની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ અને વિકાસ કરવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ નિર્માણ થયું છે.

આપણા દેશમાં રાજકારણ અને રાજકીય સંસ્થાઓમાં શ્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ શરૂઆતથી જ ઓછું રહ્યું છે. વિશ્વના અનેક દેશોએ શ્રીઓનું

પ્રતિનિધિત્વ વધારવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. ભારતમાં પણ એ બાબતે ફેરફાર થઈ રહ્યા છે. બંધારણમાં કરેલી ૭૩મી અને ૭૪મી સુધારણા ક્રારા સ્થાનિક શાસન સંસ્થાઓમાં ૩૩% જગ્યા ત્રીઓ માટે આરક્ષિત રાખવામાં આવી. ત્યારબાદ મહારાષ્ટ્ર સહિત અનેક રાજ્યોમાં આ પ્રમાણ ૫૦% સુધી વધારવામાં આવ્યું છે. મહિલાઓ માટે રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

કાંકડુંદુ

બાંકડુંદુ બાંકડુંદુ બાંકડુંદુ

ક્ર.	નામ	બાંકડુંદુ	બાંકડુંદુ
૧.	૧૯૫૧-૫૨	૨૨	૪.૫૦%
૨.	૧૯૫૭	૨૨	૪.૪૫%
૩.	૧૯૬૨	૩૧	૫.૨૮%
૪.	૧૯૬૭	૨૮	૫.૫૮%
૫.	૧૯૭૧	૨૮	૫.૪૧%
૬.	૧૯૭૭	૧૮	૩.૫૧%
૭.	૧૯૮૦	૨૮	૫.૨૬%
૮.	૧૯૮૪	૪૩	૭.૮૫%
૯.	૧૯૮૯	૨૮	૫.૪૮%
૧૦.	૧૯૯૧	૩૮	૭.૩૦%
૧૧.	૧૯૯૫	૪૦	૭.૩૭%
૧૨.	૧૯૯૮	૪૩	૭.૮૨%
૧૩.	૧૯૯૯	૪૮	૮.૦૨%
૧૪.	૨૦૦૪	૪૫	૮.૨૮%
૧૫.	૨૦૦૬	૫૮	૧૦.૮૭%
૧૬.	૨૦૧૪	૬૯	૧૨.૧૫%

રાજ્યોમાં પણ રાજ્ય મહિલા આયોગ છે. ઘરગણ્યું હિંસાથી મહિલાઓને સંરક્ષણ આપનારો કાયદો એ લોકશાહીકરણને પોષક મહત્વનું પગલું છે. આ કાયદાએ સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા અને આત્મસંભાન જળવવાની આવશ્યકતાને અધોરેઝિત કરી છે. પારંપારિક વર્ચેસ્વ અને અધિકારશાહીને નકારવાના આ નિર્ણયે ભારતીય લોકશાહીની પહોંચ મર્યાદા વધારી, તેના સમાવેશને વધુ અર્થપૂર્ણ બનાવ્યું.

બાજુના કોષ્ટકને દ્યાનપૂર્વક વાંચી આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ લખો.

- સૌથી ઓછી મહિલા સંસદ સભ્યોની સંખ્યા ક્યા વર્ષની ચુંટણીમાં જોવા મળે છે.
- મહિલા સંસદ સભ્યોની સૌથી વધુ સંખ્યા ક્યા વર્ષની ચુંટણીમાં જોવા મળે છે.
- કોષ્ટકમાં આપેલી માહિતીને આધારે લોકસભા ચુંટણીમાં મહિલા સંસદ સભ્યોની સંખ્યા (૧૯૫૧-૨૦૧૪) વૃત્તાલેખ (Pie Chart) / સ્તરાલેખ (Bar Chart) તૈયાર કરો.

કાંકડુંદુ

સાર્વજનિક જીવનમાં મહિલાઓની દર્શયમાનતા (visibility) ઓછી જ રહી છે કુટુંબ રચના, સામાજિક પરિસર, આર્થિક ક્ષેત્ર અને રાજકીય અવકાશ વધુ ને વધુ ખૂલવાથી મહિલાઓને નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સહભાગી બની રાજ્યકારબાને જુદી દિશા આપવાની તક મળશે. એ માટે પ્રતિનિધિક સંસ્થાઓમાં મહિલાઓનો સહભાગ વધવો જોઈએ.

ન્યાયાભાસુંદુ

લોકશાહીને મજબૂત કરવાની પ્રક્રિયામાં તેમજ સામાજિક ન્યાય અને સમતા ઉદ્દેશો ક્રારા દેશની પ્રગતિ કરવામાં ભારતના ન્યાયાલયની ભૂમિકા પણ ખૂબ જ મહત્વની છે. ન્યાયાલયે

સંવિધાનની જોગવાઈઓનું અર્થઘટન કરતી વખતે સંવિધાનના મૂળ ઉદ્દેશો અને સંવિધાનકારોના હેતુને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. ન્યાયાલયનું આ સંદર્ભમાં યોગદાન આપણે નીચેના મુદ્રાઓને આધારે સમજુશું.

(દ) સંવિધાન મૂળભૂત રચના : સંવિધાન અરખલિત હોય છે. કોઈ જીવંત દસ્તાવેજ (living document) જેવું તેનું સ્વરૂપ હોય છે. પરિસ્થિતિ અનુસાર સંવિધાનમાં ફેરફાર કરવા પડે છે અને તે માટેનો અધિકાર સંસદને છે. સંસદને આ અધિકાર આપતી વખતે ન્યાયાલયે સંસદને તેના અધિકારની મર્યાદા પણ જણાવી છે. સંવિધાનમાં ફેરફાર કરતી વખતે સંવિધાનની મૂળભૂત રચનામાં (Basic structure of the Constitution) સંસદ હસ્તક્ષેપ કરી શકે નહીં. એવું ધોરણ ન્યાયાલયે અપનાવ્યું છે.

સંવિધાન !

સંવિધાનની મૂળભૂત રચનામાં સાધારણપણે નીચેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ થાય છે.

- શાસનનું પ્રજાસત્તાક અને લોકશાહી સ્વરૂપ
- સંવિધાનનું સંઘરાજ્યાત્મક સ્વરૂપ
- દેશની એકતા અને એકાત્મતાનું સંવર્ધન
- દેશનું સાર્વભૌમત્વ
- ધર્મનિરપેક્ષતા અને સંવિધાનની સર્વશ્રેષ્ઠતા

ન્યાયાભીંબાધ :

સંવિધાનમાં જણાવવામાં આવેલ મૂળભૂત હક્કો દ્વારા નાગરિકોને મળેલ સંરક્ષણાને વધુ અર્થપૂર્ણ કરવા માટે ન્યાયાલયે જે મહત્વના વિષયો પર નિર્ણય આપ્યા છે તેમાં બાળકોના હક્ક, માનવીય હક્કોનું જતન, સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા અને તેમનું માન જાળવવાની જરૂરિયાત, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, આદિવાસીઓનું સશક્તિકરણ જેવા વિષયોનો સમાવેશ કરી શકાય. આ વિષયોમાં ન્યાયાલયે આપેલા નિર્ણયો ભારતની રાજકીય પ્રક્રિયા પરિપક્વ થવા માટે મદદરૂપ થયા છે. ભારતીય લોકશાહીના સંદર્ભમાં સંવિધાન અને તેના પર આધારિત સરકારની આગેકૂચની આપણે અહીં સમીક્ષા કરી. ભારતીય લોકશાહી સામે ઘણાં

લોકશાહીમાં સુશાસન !

લોકશાહીમાં સુશાસન અથવા ઉત્તમ શાસન વ્યવહાર કરવો આવશ્યક હોય છે. તે માટે નીચેના વૈશિષ્ટ્યોનો સમાવેશ આવશ્યક હોય છે. સુશાસનના આ વૈશિષ્ટ્યોને લોકશાહીમાં લાવવા માટે શું કરવું પડશે?

- ઉત્તરાધિત્વ/જવાબદારી જાણતી સરકાર
- પ્રભાવી અને કાર્યક્ષમ સરકાર
- પ્રતિસાદાત્મક સરકાર
- પારદર્શક કારબાર
- ન્યાયપૂર્ણ અને સર્વસમાવેશી વિકાસ
- શાસકીય ચંત્રણા અને નિર્ણય પ્રક્રિયામાં લોકોનો સહભાગ

આપ્ણાનો છે. સરકારના કાયદાઓ અને ધોરણોને કારણે આ બધી સમસ્યા ઉકેલાઈ ગઈ એવું નથી. આજે પણ આપણી સામે અનેક નવા પ્રશ્નો ઊભા છે, પરંતુ લોકશાહી માટે આવશ્યક જનમાનસ તૈયાર થયું છે.

આગણના પાઠમાં આપણે ભારતની ચૂંટણી પ્રક્રિયા વિશે માહિતી મેળવીશું.

સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય !

સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં ઉપરના વિષયોમાં શું નિર્ણય આપ્યો છે તેની માહિતી મેળવો અને તેના વિશે ચર્ચા કરો.

ન્યાય અથો હી યોગ્ય અર્થ કણ્ણ કણ્ણ ન્યાય કણ્ણ

(૧) મહારાષ્ટ્રમાં સ્થાનિક શાસન સંસ્થાઓમાં
મહિલાઓ માટે જવ્યા આરક્ષિત
રાખવામાં આવી છે.

- (અ) ૨૫% (બ) ૩૦%
(ક) ૪૦% (દ) ૫૦%

(૨) નીચે પૈકી ક્યા કાયદા છારા મહિલાઓના
સ્વાતંત્ર્યનું જતન અને વિકાસ સાધવા
અનુકૂળ વાતાવરણ નિર્માણ થયું છે?
(અ) માહિતીના અધિકારનો કાયદો.
(બ) દહેજ પ્રતિબંધક કાયદો

- (ક) અન્ન સુરક્ષા કાયદો
(દ) ઉપર પૈકી કોઈ પણ નથી
(૩) લોકશાહીનું હૃદય એટલે.....
(અ) પ્રૌઢ મતાધિકાર
(બ) સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ
(ક) અનાભત ધોરણ
(દ) ન્યાયાલયીન નિર્ણય

ન્યાય રીતની રૂપ રૂપે રીતા ન્યાય કણ્ણ કણ્ણ

- (૧) ભારતીય લોકશાહી દુનિયાની સૌથી
મોટી લોકશાહી માનવામાં આવે છે.
(૨) માહિતીના અધિકારને કારણે શાસનના
કારબારમાં ગોપનીયતા વધી છે.
(૩) સંવિધાનનું સ્વરૂપ એકાદ જીવંત
દસ્તાવેજ જેવું હોય છે.

૩. ન્યાય કણ્ણ કણ્ણ કણ્ણ

- (૧) હક્ક આધારિત દંડિકોણ
(૨) માહિતીનો અધિકાર
(૩) લોકસભામાં મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ

૪. ન્યાય રીતા ન્યાય

- (૧) મતદારોની વય ૨૧ વર્ષથી ૧૮ વર્ષ કરવાનું
શું પરિણામ આવ્યું?
(૨) સામાજિક ન્યાય પ્રસ્થાપિત કરવો એટલે
શું?
(૩) ન્યાયાલયના ક્યા ક્યા નિર્ણયોને કારણે
મહિલાઓના સન્માન અને પ્રતિષ્ઠાનું જતન
થયું છે?

- (૧) માહિતીના અધિકાર છારા ક્યા પ્રકારની
માહિતી મેળવી શકાય છે, તેની માહિતી
શિક્ષકની મદદથી મેળવો.

- (૨) અલ્પસંખ્યક વિદ્યાર્થીઓ માટે શાસન કઈ
સુવિધા આપે છે તેની યાદી તૈયાર કરો.
(૩) રાષ્ટ્રીય ચૂંટણી આયોગના અધિકૃત
સંકેતસ્થળની મુલાકાત લઇ તે વિશે વધુ
માહિતી મેળવો.
(૪) પોતાના પરિસરની સ્થાનિક શાસન
સંસ્થાઓ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી મહિલા
પ્રતિનિધિઓની મુલાકાત લો.

4F3185

ચૂંટણી પ્રક્રિયા

ભારતીય લોકશાહીની આગેકૂચમાં ચૂંટણીનું ખૂબ મોટું યોગદાન છે. ચૂંટણી અને પ્રતિનિધિત્વ એ લોકશાહી સંબંધિત અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. ચૂંટણી દ્વારા લોકોના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવામાં આવે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. ચૂંટણીને કારણે સત્તાનું શાંતિપૂર્વક પરિવર્તન થાય છે. જુદા જુદા પક્ષને રાજ્યકારબાની તક મળે છે. સરકારના ધોરણોમાં ફેરફાર આવે છે. અને સમાજ જીવનમાં પણ ફેરફાર આવે છે. આપણે જે પ્રતિનિધિને ચૂંટીએ તે કાર્યક્ષમ, પ્રામાણિક, વિશ્વાસુ, જનમતની કદર કરનાર હોય તેવી આપણી ભાવના હોય છે. જે ચૂંટણી પ્રક્રિયા દ્વારા આપણે પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવાના છીએ, તે પણ મુક્ત, ન્યાયપૂર્ણ અને વિશ્વાસપાત્ર હોવી જોઈએ. માટે ભારતીય સંવિધાનમાં ચૂંટણીઓ કરવાવા માટે એક સ્વતંત્ર ચૂંટણી આયોગની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

ભારતનું ચૂંટણી આયોગ અને રાજ્યસ્તરીય રાજ્ય ચૂંટણી આયોગ આપણાં દેશની સૌથી મહત્વની ચૂંટણીઓ કરાવે છે. ચૂંટણીની તારીખ જાહેર કરવાથી લઇને તે ચૂંટણીનું પરિણામ જાહેર કરવા સુધીની દરેક પ્રક્રિયા ચૂંટણી આયોગના માર્ગદર્શન અને નિયંત્રણ હેઠળ કરવામાં આવે છે.

પ્રતિનિધિત્વ

પ્રતિનિધિત્વ એટલે શું? આધુનિક લોકશાહી એ પ્રાતિનિધિક લોકશાહી છે. લોકશાહીમાં નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સંપૂર્ણ જનતાનો સમાવેશ શક્ય નથી માટે જ જનતા દ્વારા કેટલાક લોકોને રાજ્યકારબાર કરવા માટે પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટી આપવાની શરૂઆત થઈ. પ્રતિનિધિઓએ જનતાને જવાબદાર રહી જનતાના કલ્યાણને પ્રધાનતા આપી રાજ્યકારબાર કરવો અપેક્ષિત છે.

ચૂંટણી પ્રક્રિયા એ મોટી અને વ્યાપક લોકશાહી પ્રક્રિયાનો અવિભાજ્ય ભાગ છે.

આ પાઠમાં આપણે ચૂંટણી આયોગની રૂચના, કાર્યો અને ભૂમિકા સમજવાના છીએ. ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં કઈ સુધારણા આવશ્યક છે, તેની પણ ચર્ચા આપણે કરીશું.

ચૂંટણી પરિણામ

ભારતની ચૂંટણી પ્રક્રિયાના ડેન્ડ્રસ્થાને ચૂંટણી આયોગ છે. ભારતીય સંવિધાનની કલમ ૩૨૪ વડે આ સ્વાયત્ત ચંત્રાણનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં એક મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર અને બીજા બે ચૂંટણી કમિશનર હોય છે.

ચૂંટણી કમિશનરની નિર્માણક રાખ્યપતિ કરે છે. ચૂંટણી આયોગની સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહે તે માટે મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરને સાહજીક અથવા રાજકીય કારણોસર પદબ્રદ્ધ કરી શકાતા નથી. ચૂંટણી આયોગના ખર્ચ માટે સ્વતંત્ર આર્થિક જોગવાઈ હોય છે.

સ્વતંત્ર ભારતના

પહેલા મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર સુકુમાર સેન હિતા. ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં સુકુમાર સેન બ્રિટિશકાલિન ભારતીય પ્રશાસકીય સેવામાં પ્રવેશ્યા. ઈ.સ.

૧૯૫૦માં ચૂંટણી આયોગની સ્થાપના થતા તેમને ચૂંટણી કમિશનરનો કાર્યકાર સોંપવામાં આવ્યો. અતિશય પ્રતિકૂળ અને મુજલે પરિસ્થિતિમાં પણ સેને ખૂબ કુશળતા પૂર્વક આયોગનું કામકાજ સંભાવ્યું.

ચુંટણી આયોગ પાસે પોતાનો સ્વતંત્ર કર્મચારી વર્ગ નથી. અન્ય સરકારી વિભાગના અધિકારીઓ, શિક્ષકો અને કર્મચારીઓની મદદથી ચુંટણી પ્રક્રિયા પાર પાડવામાં આવે છે.

બ્રાહ્મણ કાર્યો

(૧) મતદાર આયોગ કાર્યક્રમ : ૧૮ વર્ષ પૂર્ણ કરેલ દરેક ભારતીય નાગરિકને મતદાનનો હક્ક હોય છે. તેના માટે તેમનું નામ મતદાર યાદીમાં હોવું જોઈએ. મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવી. તેને અધતન કરવી, નવા મતદારોનો સમાવેશ કરવો વગેરે કામો ચુંટણી આયોગ કરે છે. મતદારોને ઓળખપત્ર આપવાનો અધિકાર ચુંટણી આયોગને છે.

ચુંટણાના કાર્યક્રમ

મતદાર નોંધણી માટે વિશેષ મતદાર જાગૃતિ ઝુંબેશ ચલાવવામાં આવે છે. તે માટે રાજકીય મતદાર દિવસ ઉજવવામાં આવે છે.

(૨) ચુંટણું મધ્યક્રિક કાર્યક્રમ : ચુંટણીના સંપૂર્ણ સંચાલનની જવાબદારી ચુંટણી આયોગની છે. કયા રાજ્યમાં ક્યારે અને કેટલા તબક્કામાં ચુંટણીઓ કરાવવી તે ચુંટણી આયોગ નક્કી કરે છે.

(૩) મતદાનાના માન્યતા કાર્યક્રમ : ચુંટણીની તારીખો જાહેર થયા પછી વિવિધ રાજકીય પક્ષો ચુંટણીમાં પોતાના ઉમેદવારો ઊભા કરે છે. તેમજ કોઈપણ પક્ષનો ટેકો લીધા સિવાય સ્વતંત્રપણે ચુંટણી લડનાર કેટલાક ઉમેદવાર હોય છે. આવા

ચુંટણું માટે કાર્યક્રમ

- ઉમેદવારો માટે માત્ર ઉંમરની શરત મર્યાદા હોવા છતાં પણ તેમણે પોતાની અન્ય માહિતી ચુંટણી આયોગને આપવી જરૂરી છે?
- ઉમેદવારોએ પોતાની માલમતાની માહિતી ચુંટણી આયોગને શા માટે આપવી પડે છે?

અપક્ષ ઉમેદવારો સહિત ચુંટણી લડવા ઈચ્છિતા દરેક ઉમેદવારોએ અરજીપત્રક ભરવું પડે છે. જેમાં પોતાની બધી માહિતી આપવી પડે છે. આ અરજીની સચોટ સમીક્ષા કરીને ચુંટણી આયોગ પાત્ર ઉમેદવારોને ચુંટણી લડવાની પરવાનગી આપે છે.

(૪) રાજકીય પક્ષના માન્યતા કાર્યક્રમ :

આપણાં દેશમાં બહુપક્ષ પદ્ધતિ છે. તેમજ નવા નવા પક્ષો નિર્માણ થાય છે. પક્ષોમાં ફૂટ પડીને નવા પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ બધા પક્ષોને ચુંટણી આયોગની માન્યતા હોવી જરૂરી છે. એકાદા પક્ષની માન્યતા રદ કરવાનો અધિકાર પણ ચુંટણી આયોગને હોય છે. ચુંટણી આયોગ રાજકીય પક્ષોને ચુંટણી ચિન્હ આપે છે.

(૫) ચુંટણું માન્યતા કાર્યક્રમ :

ચુંટણી સંબંધી કોઇ વિવાદ નિર્માણ થતાં તે ઉકેલવાની જવાબદારી ચુંટણી આયોગની હોય છે. તેની સાથે જ એકાદ મતદારક્ષેત્રમાં ફરીથી ચુંટણી કરાવવી અથવા ઉમેદવારને અપાત્ર ઘોષિત કરવાનું કામ ચુંટણી આયોગનું છે.

ચુંટણું કાર્યક્રમ

રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપતી વખતે ચુંટણી આયોગ ક્યા માપદંડ અપનાવે છે?

ચુંટણું કરું કેવું

- અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે કેટલાક મતદારક્ષેત્ર આરક્ષિત રાખવામાં આવે છે.
- દરેક રાજકીય પક્ષોનું ચુંટણી ચિન્હ હોય છે.
- મતદાન વખતે અને મતગાળાતરી કરતી વખતે રાજકીય પક્ષોના અધિકૃત પ્રતિનિધિઓ હાજર હોય છે.
- દરેક માન્યતાપ્રાપ્ત પક્ષને દૂરદર્શન, આકાશવાહી જેવા પ્રસાર માધ્યમો ફ્લારા પોતાની વાત રજૂ કરવાની સમાન તક હોય છે.

લોકસભાની કુલ સભ્ય સંખ્યા ૫૪૩ છે. આ સભ્યો કઈ રીતે ચૂંટાય છે? દરેક સભ્ય એક મતદારક્ષેત્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એટલે કે લોકસભાના ૫૪૩ મતદાર ક્ષેત્રો છે. મતદારક્ષેત્ર નિર્માણ કરવાનું કાર્ય સીમા-નિર્ધારણ સમિતિ (Delimitation Commission) કરે છે. કોઈપણ ઉબાળ હેઠળ

આવ્યા સિવાય આ યંત્રણા તટસ્થપણે મતદારક્ષેત્રની પુનર્ર્યાણા કરે છે.

હું હું!

મતદાન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય પણ છે અને જવાબદારી પણ !

સરકારે કોણ કરું મતદાન સંહિતાનું પાલન કરવું પડું હૈ?

- * ઉમેદવારો દ્વારા લોકોને ધરગણ્યું વપરાશાની વસ્તુઓનું વેંચાણ
- * ચૂંટાઈ આવતા પાણીનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનું આશ્વાસન
- * ધરે ધરે જઈને મતદારોને મળવું અને ચૂંટવાની વિનંતી કરવી.
- * જાતિ અને ધર્મનું આવહાન કરીને ટેકો મેળવવો.

આચાર સંહિતામાં મતદારો માટે તમે ક્યા નિયમનો સમાવેશ કરશો ?

પોતાના મતદાનના હક્કનો ઉપયોગ કર્યો.

ધ્યાય ત્વા.

હિમાચલ પ્રદેશના શ્યામ શરણ નેગી ભારતના પહેલા મતદાર હતા. ૨૫ ઓક્ટોબર ૧૯૫૧ના થયેલ લોકસભા ચૂંટણીમાં તેમણે

ચૂંટણી કરવા

ચૂંટણી પરિણામ

ભારતમાં ચૂંટણીઓ વધુમાં વધુ મુક્ત અને ન્યાયપૂર્વી વાતાવરણમાં ચોજાય તે માટે ચૂંટણી આયોગે જે સ્વતંત્ર ઉપાયચોજનાઓ કરી છે, તેને જ આચારસંહિતા (code of conduct) કહી શકાય. છેલ્લા કેટલાક દશકોથી ચૂંટણી આયોગે પોતાના બધા અધિકારોનો ઉપયોગ કરીને ચૂંટણીમાં ગેરવર્તણુંકને ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ચૂંટણી પહેલા કેટલોક સમય અને ચૂંટણી દરમ્યાન સરકાર, રાજકીય પક્ષ તેમજ મતદારોએ ચૂંટણી દરમ્યાન ક્યા નિયમોનું પાલન કરવાનું છે તે આચારસંહિતામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. સરકાર પણ આ નિયમોનો ભંગ કરી શકતી નથી. છેલ્લી કેટલીક ચૂંટણીઓમાં આચાર સંહિતાના સંદર્ભમાં કરાયેલ કાર્યવાહીને કારણે સામાન્ય મતદારો આશ્વસ્ત થયા છે.

ન્યાયચૂંટણી : આપણા દેશનો વિસ્તાર અને મતદારોની સંખ્યા દ્વારા નિર્ધારિત કરવી પડકાર સમાન છે. ચૂંટણી આયોગને કાચદાની

મર્યાદામાં રહીને આ પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. કેટલાક આપ્હાનોનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

દા.ત.

- ચૂંટણી દરમ્યાન મોટા પ્રમાણમાં આર્થિક ગેરવ્યવહાર થાય છે. તે રોકવા માટે ચૂંટણી આયોગને અનેક ઉપાયચોજનાઓ કરવી પડે છે.
- કેટલાક ઉમેદવારો ગુનેગાર/ગુનાહિત પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવતા હોવા છતાં પણ રાજકીય પક્ષો તેમને ટિકિટ આપે છે અને તેઓ ચૂંટાઈને પણ આવે છે. તેથી રાજકારણાનું ગુનેગારીકરણ થાય છે અને ચૂંટણી આયોગને મુક્ત વાતાવરણ જાળવવામાં મુશ્કેલી આવે છે.
- ચૂંટણીમાં થતી હિંસા પણ એક મોટું આપ્હાન છે. ચૂંટણી દરમ્યાન થતી હિંસાનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે હિંસા રોકવા માટે બધાં રાજકીય પક્ષોએ આગળ આવી ચૂંટણી આયોગની મદદ કરવી જોઈએ.

ચૂંટણી પરિણામ

પહેલી લોકસભાની ચૂંટણી વખતે મતદારયાદી તૈયાર કરવાનું કામ આપ્હાનાત્મક હતું. આપણાં દેશમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધુ હતું. તેથી મતદાન કરવાની વિશેષ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. મતદાન માટે સ્ટીલની લગભગ વીસ લાખ મતપેટી તૈયાર કરવામાં આવી અને તે મતપેટીઓ પર પક્ષોના ચૂંટણી ચિહ્નનો ચોંટાડવામાં આવ્યા. જે પક્ષને મત આપવો હોય તે પક્ષનું ચૂંટણી ચિહ્ન ધરાવતી પેટીમાં મતદારે એક કોરા કાગળની ઘડી વાળીને નાખવાની પદ્ધતિ નક્કી કરવામાં આવી. તેથી નિરક્ષર લોકો મતદાન કરી શક્યા.

- રાજકારણમાં પોતાના જ કુટુંબોનો પ્રભાવ રહે તે માટે ચૂંટણીમાં પોતાના સગાવહાલાંને જ ઉમેદવારી આપવાનો પ્રથત્ન કરવામાં આવે છે. જેને કારણે પ્રાતિનિધિક સંસ્થાઓમાં કૌટુંબિક એકાધિકાર/ઇજારો નિર્માણ થઈ શકે છે.

ચૂંટણી કણ્ઠ

- પરિવારવાદને કારણે રાજકીય પક્ષોને ક્યું નુકસાન થઈ શકે?
- ‘એક મત, એક મૂલ્ય’ દ્વારા તમને શું સમજાય છે?

ચૂંટણી કુટુંબ : ચૂંટણી એ સતત થતી પ્રક્રિયા છે. લોકશાહીનું ભવિષ્ય ચૂંટણી પર અવલંબિત હોય છે. યોગ્ય સુધારણાઓ કરવાથી ચૂંટણી પ્રક્રિયાની વિશ્વાસનીયતા વધે છે. અહીં કેટલીક ચૂંટણી સુધારણા સૂચવી છે. તેના શું પરિણામ આવશે એવું તમને લાગે છે?

- રાજકારણમાં સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ વધારવા માટે રાજકીય પક્ષાએ ૫૦% મહિલા ઉમેદવાર ઉભા કરવા અને તેઓ ચૂંટાઈ આવે એવા પ્રથત્નો કરવા.
- ગુનાહિત પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવતી વ્યક્તિને રાજકીય પક્ષે ઉમેદવારી ન આપવી. આ સંદર્ભે ન્યાયાલયે આપેલ નિર્ણયનું અચ્યુક પાલન કરવું.
- ચૂંટણીનો ખર્ચ સરકારે કરવો આથી રાજકીય પક્ષો આર્થિક ગેરવ્યવહાર કરશે નહીં અને ચૂંટણીમાં પૈસાનો દુરૂપયોગ અટકાવી શકાશે.
- લોકપ્રતિનિધિત્વના કાયદામાં પણ ફેરફાર કરી ગુનાહિત પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવનાર ઉમેદવાર ચૂંટણીમાં સહભાગી ન થાય તેની સાવધાની રાખવી.

ચૂંટણી માટેના કુટુંબ પ્રયોગ

સ્વતંત્ર ભારતમાં પહેલી ચૂંટણી ૧૯૫૧-પરમાં યોજાણી. ચૂંટણીના રાજકારણની અને તેના દ્વારા લોકશાહી વ્યવસ્થાને અમલમાં મૂકવાની શરૂઆત આ કાળમાં થઈ. શરૂઆતની અનેક ચૂંટણીઓમાં મતપેટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. ૧૯૬૦ના દશકથી ઇલેક્ટ્રોનિક વોટિંગ મશીન (EVM Machine)નો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. મતદાન માટે ચંત્રનો ઉપયોગ કરવાથી અનેક બાબતો સાધ્ય થઈ. પસંદ કરવો મતદારો માટે શક્ય બન્યું. દિવ્યાંગ ઇવીએમ મશીન પર દર્શાવેલા કોઈપણ વ્યક્તિએ માટે પણ મતદાન શક્ય બન્યું. પર્યાવરણાના ઉમેદવારને મત આપવો ન હોય તો રક્ષણાને મદદ મળી. વિશેષતઃ વૃક્ષ કાપવા પર ઉપર પૈકી કોઈપણ નહીં (None of the above - NOTA) નો પર્યાય આવવા માંડયા.

દર પાંચ વર્ષે થતી

સાર્વત્રિક ચુંટણી - દર પાંચ વર્ષે થતી લોકસભાની ચુંટણીને સાર્વત્રિક ચુંટણી કહેવાય છે.

ધ્યાયાય ચુંટણી - ચુંટાઈને આવેલી સરકાર મુદ્દત પૂર્ણ થયા પહેલાં જ અલ્પમતમાં આવે અથવા ગઠબંધન સરકારનો કોઈ એક ઘટક પક્ષ ટેકો પાછો ખેંચી લે તો સરકાર બહુમત ગુમાવે છે. પર્યાયી સરકાર રચવાની શક્યતા ન હોય તો આવા સમયે મુદ્દત પૂર્ણ થયા પહેલા જ ચુંટણી કરવી પડે છે. જેને મધ્યવર્તી ચુંટણી કહે છે.

દ્વા ચુંટણી - વિધાનસભા, લોકસભા અને સ્થાનિક શાસન સંસ્થામાં કોઈ લોકપ્રતિનિધિ રાજુનામું આપે અથવા મૃત્યુ પામે તો તે જગ્યા ખાલી થાય છે. તે જગ્યા માટે ફરી ચુંટણી કરવામાં આવે છે, જેને પેટા ચુંટણી કહેવાય છે.

ચુંટણી કરવાનું

ઈ ઓક્ટોબર ૨૦૧૦ના ચુંટણી આયોગ વિશેષજ્ઞોનો સમાવેશ ધરાવતી એક સમિતિની સ્થાપના કરી. ઇલેક્ટ્રોનિક મતદાન ચંત્રમાં મતદાર ચકાસણી પાવતીની VVPAT (Voter Verified Paper Audit Trail) સુવિધા સમાવિષ્ટ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. જેને તમામ રાજકીય પક્ષોએ ટેકો આપ્યો. મતદારો માટે પોતે આપેલો મત યોગ્ય રીતે નોંધવામાં આવ્યો છે કે નહીં તે તપાસવાની સુવિધા ઉપલબ્ધ થઈ. ચુંટણીમાં ગેરવ્યવહાર રોકવા માટે આ એક મહત્વપૂર્ણ પગલું છે.

આ પાઠમાં આપણે ચુંટણી પ્રક્રિયાના અનેક પાસાનો વિચાર કર્યો. આગામના પાઠમાં આપણે ભારતના રાજકીય પક્ષોનો અભ્યાસ કરવાના છીએ.

ધ્યાય

ધ્યાય અંયો ઈ યોગ્ય ધ્યાય કાંઠ કરું

- (૧) ચુંટણી કમિશનરની નિમણુંક.....કરે છે.
(અ) રાઝ્યપતિ (બ) વડા પ્રધાન
(ક) લોકસભા સભાપતિ (દ) ઉપરાઝ્યપતિ
- (૨) સ્વતંત્ર ભારતના પહેલા મુખ્ય ચુંટણી કમિશનર તરીક.....ની નિમણુંક થઈ.
(અ) ડૉ. રાજેન્ડ્ર પ્રસાદ(બ) ટી. એન. શેખન (ક) સુકુમાર સેન (દ) નીલા સત્યનારાયણ
- (૩) મતદાર ક્ષેત્ર નિર્માણ કરવાનું કામ ચુંટણી આયોગની સમિતિ કરે છે.
(અ) પસંદગી (બ) સીમાંકન
(ક) મતદાન (દ) સમયપત્રક

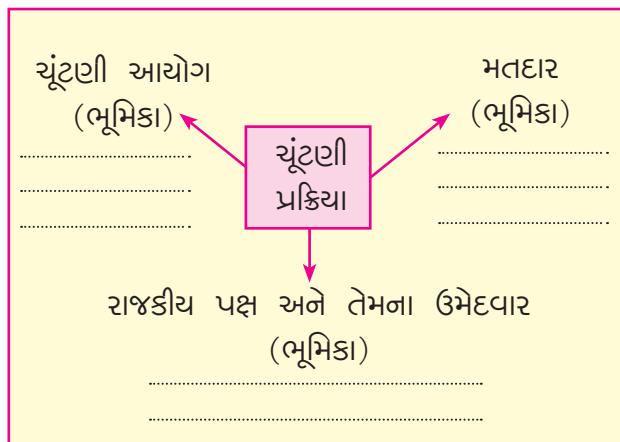
ધ્યાય ધ્યાય કરવાનું

- (૧) ચુંટણી આયોગ ચુંટણી દરમ્યાન આચાર સંહિતા લાગુ પાડે છે.
- (૨) વિશીષ પ્રસંગે ચુંટણી આયોગ કોઈ મતદાર ક્ષેત્રમાં ફરીથી ચુંટણીઓ કરે છે.
- (૩) કોઈ રાજ્યમાં કયારે અને ડેટલા તબક્કામાં ચુંટણીઓ કરવી તે રાજ્યસરકાર નક્કી કરે છે.

ધ્યાય ધ્યાય કરવાનું

- (૧) મતદારક્ષેત્રની પુનર્ચના
- (૨) મધ્યવર્તી ચુંટણીઓ

૪. ચૂંટણી પ્રક્રિયા કેવી કરો

૫. મતદાન પ્રક્રિયા ટ્લેક્સિલ વિધી.

- (૧) ચૂંટણી આયોગના કાર્યો સ્પષ્ટ કરો.
- (૨) ચૂંટણી કમિશનર પદ વિશે વધુ માહિતી લખો.
- (૩) ચૂંટણી આચારસંહિતા એટલે શું? સ્પષ્ટ કરો.

શાળામાં અભિરૂપ મતદાન પ્રક્રિયા (mock poll) આયોજિત કરી મતદાન પ્રક્રિયા સમજુ લો.

૩. રાજકીય પક્ષ

પાછલા પાઠમાં આપણે સંવિધાનની આગેકૂચ અને ચુંટણી પ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ સમજ્યા. સામાન્ય જનતા, લોકશાહી, પ્રતિનિધિત્વ અને ચુંટણી આ બધાને જોડતી સૌથી મહત્વની કરી રાજકીય પક્ષ હોય છે. આપણે રાજકારણ વિશે જે સાંભળીએ અથવા વાંચીએ છીએ તે મોટે ભાગે પક્ષ સાથે સંબંધિત હોય છે. રાજકીય પક્ષનું અસ્તિત્વ દરેક લોકશાહી વ્યવસ્થામાં હોય છે. લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષો સત્તા માટે સ્પર્ધા કરે છે. આ પાઠમાં આપણે ભારતની રાજકીય પક્ષ પદ્ધતિની ઓળખ કરીશું.

તમારી શાળામાં અને પરિસરમાં તમે અનેક જૂથ, સંસ્થા અથવા સંઘટનાને કોઈ ને કોઈ કાર્યનું અનુસરણ કરતા જોયા હોય. સાર્વજનિક પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે એકાઉ સંસ્થા પહેલ કરે છે. વિવિધ ચળવળોના આંદોલન વિશે તમે વાંચો છો. આનો અર્થ એ છે કે જે રીતે સમાજમાં જૂથ, સંસ્થા, ચળવળો સહિત હોય છે તેજ રીતે રાજકીય પક્ષો પણ ચુંટણી લડવાની પહેલ કરે છે. સમાજમાં અન્ય સંસ્થા, સંઘટના અને રાજકીય પક્ષમાં તફાવત છે. રાજકીય પક્ષ એક પ્રકારની સામાજિક સંસ્થા જ હોય છે, પરંતુ તેમના ઉદ્દેશો અને કાર્યપદ્ધતિ જુદાં હોય છે. રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યારે લોકો બેગાં થઈ ચુંટણી પ્રક્રિયામાં સહભાગી થાય છે ત્યારે તે સંઘટનાને ‘રાજકીય પક્ષ’ કહેવાય છે. રાજકીય પક્ષ એટલે ચુંટણી લડીને તે જીતવા માટે અને ત્યાર બાદ સત્તા મેળવીને પોતાના પક્ષની સરકારની સ્થાપના કરનાર લોકોનો સમૂહ.

રાજકીય પક્ષોની કેટલીક મુખ્ય વિશિષ્ટતા નીચે મુજબ છે.

રાજકીય પક્ષોનો હેતુ: રાજકીય પક્ષોનો હેતુ ચુંટણીના માદમથી સત્તા મેળવવાનો હોય છે. તેથી

સત્તા માટે વિવિધ રાજકીય પક્ષ પરસ્પર સતત સ્પર્ધા કરે છે. આવી સ્પર્ધા કરવામાં કઇ ખોટું નથી, પરંતુ સ્પર્ધાનું સ્વરૂપ તંદુરસ્ત/સ્વસ્થ હોવું જોઈએ.

રાજકીય પક્ષ: દરેક રાજકીય પક્ષ અમુક ધોરણો, વિચારોનો હિમાયતી–સમર્થક હોય છે. સાર્વજનિક પ્રશ્નો વિશે પક્ષોની વિશિષ્ટ ભૂમિકા હોય છે. આ બધાંના સમાવેશથી પક્ષની વિચારસરણી તૈયાર થાય છે. જે લોકોને આ વિચારસરણી યોગ્ય લાગે છે તે લોકો એ પક્ષને ટેકો આપે છે. પક્ષને લોકો ઢારા મળતા ટેકાને પક્ષનો ‘જનાધાર’ કહેવાય છે. હાલના સમયમાં દરેક રાજકીય પક્ષોની વિચારસરણી સમાન જ જણાય છે. તેથી પક્ષોમાં વિચારસરણીના આધારે બેદ કરવો મુશ્કેલ બન્યું છે.

કાર્યક્રમ: વિચારસરણીને પ્રત્યક્ષ અમલમાં લાવવા માટે રાજકીય પક્ષો તેના પર આધારિત કાર્યક્રમો નિર્ણયિત કરે છે. સત્તા મળતા આ કાર્યક્રમોનો અમલ કરવામાં આવે છે. સત્તા ન મળે તો પણ રાજકીય પક્ષો કાર્યક્રમના આધારે લોકોનો ટેકો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

કાર્યક્રમ કરીની પક્ષ: રાજકીય પક્ષો સરકાર બનાવે છે અને દેશનો રાજ્યકારબાર સંબાળે છે. ચુંટણીમાં બહુમત મેળવનાર પક્ષ આ કાર્ય કરે છે. જે પક્ષને બહુમત મળે નહીં તે વિરોધી પક્ષ તરીકે કાર્ય કરે છે.

કાર્યક્રમ કરીની પક્ષ: રાજકીય પક્ષ જનતા અને સરકાર વરચેની કરીનું કાર્ય કરે છે. જનતાની માંગો અને ફરિયાદો સરકાર સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય રાજકીય પક્ષ કરે છે અને સરકાર પક્ષ મારફત પોતાના ધોરણો–કાર્યક્રમો માટે ટેકો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

સરકારી પક્ષના વિરોધમાં દરેક વિરોધી પક્ષોની બેઠક મળી. ખેડૂતોના પ્રશ્નો હાથમાં લેશે.

- મુંબઈમાં સત્તાધારી પક્ષના વિરોધમાં દરેક વિરોધી પક્ષોની બેઠક મળી. ખેડૂતોના પ્રશ્નો હાથમાં લેશે.
- સત્તાધારી પક્ષે ગ્રામીણ ભાગમાં સંવાદ યાત્રાનું આયોજન કર્યું.

ધારો કે તમે વિરોધપક્ષના નેતા છો અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે સરકારે સારું કાર્ય કર્યું નથી, તે તમારા પક્ષના ધ્યાનમાં આવ્યું છે. વિરોધી પક્ષનેતા તરીકે તમે શું કરશો?

કાળ કરી રહ્યું હોય.

મહાત્મા ગાંધી, વિનોબા ભાવે અને જ્યાપ્રકાશ નારાયણે ‘પક્ષવિરહિત’ લોકશાહીની કલ્પના રજૂ કરી હતી. વર્તમાન કાળમાં આવી લોકશાહી લાવવી હોય તો શું કરવું જોઈએ?

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં કોંગ્રેસ એક પ્રબળ પક્ષ હતો. કેટલાક અપવાદ બાદ કરતા કેન્દ્ર અને રાજ્ય સ્તરે આ પક્ષને બહુમત પ્રાપ્ત હતો. ભારતના રાજકારણપર આ પક્ષની પકડ હતી. માટે આ કાળની પક્ષપદ્ધતિનું વર્ણન ‘એક પ્રબળ પક્ષ પદ્ધતિ’ તરીકે કરવામાં આવે છે.

(૨) એક પ્રબળ પક્ષ પદ્ધતિને ૧૯૭૭માં કોંગ્રેસેતર પક્ષોએ એકત્રિત થઈ પડકાર ફેંક્યો.

(૩) ૧૯૮૯ની લોકસભા ચુંટણી પછી રાજકારણમાં એક જ પક્ષના વર્યસ્વનો અંત આવ્યો. તે પછીના સમયમાં અનેક પક્ષોએ બેગા થઈ ગઠબંધન સરકારની સ્થાપના કરવાની

શરૂઆત થઈ. ગઠબંધન સરકાર સ્થાપવાનો પ્રયોગ ભારતીય જનતા પક્ષ અને કોંગ્રેસ બંને પક્ષોએ કર્યો. ગઠબંધન સરકારથી અસ્થિરતા નિર્માણ થાય એ વાત આપણા દેશની પક્ષ પદ્ધતિએ ખોટી હેરવી. ગઠબંધન સરકાર હવે ભારતની રાજકીય વ્યવસ્થામાં સ્થિર થઈ છે.

શું કરી રહ્યું હોય

- દીર્ઘકાળ સુધી એક જ પક્ષના હાથમાં સત્તા હોવી અને બીજો કોઈ પણ પક્ષ રાજકારણમાં પ્રભાવી ન હોય તે પક્ષપદ્ધતિને ‘એક પક્ષ પદ્ધતિ’ કહેવાય છે.
- રાજકારણમાં બે રાજકીય પક્ષો પ્રભાવી હોય અને બંને રાજકીય પક્ષોને વારાફરતી સત્તા મળે એ શાસન પદ્ધતિને ‘દ્વિપક્ષપદ્ધતિ’ કહે છે.
- અનેક રાજકીય પક્ષ સત્તાની સ્પર્ધામાં હોય અને દરેકનો ઓછો-વટો રાજકીય પ્રભાવ હોય છે. આવી પદ્ધતિને ‘બહુપક્ષ પદ્ધતિ’ કહેવાય છે.

કરી રહ્યું હોય

રાજકીય પક્ષોના બે પ્રમુખ ગઠબંધન અહીં આવ્યા છે. તેમના ઘટક પક્ષો શોધી તેમના નામ લખો.

- ૧) રાષ્ટ્રીય લોકશાહી ગઠબંધન (NDA)
- ૨) સંયુક્ત પુરોગામી ગઠબંધન (UPA)

ભારતીય પક્ષ

રાજ્યોમાં લોકસભા અથવા વધુ રાજ્યોમાં લોકસભા કોને કહેવાય છે?

ભારતીય લોકસભા રાજ્યોમાં લોકસભા કોને કહેવાય છે?

(અ) ચાર અથવા વધુ રાજ્યોમાં લોકસભા અથવા વિધાનસભાની છેલ્લી ચુંટણીમાં ઓછામાં ઓછા ૫% માન્ય મતો મેળવવા આવશ્યક છે. તેમજ છેલ્લી ચુંટણીમાં કોઈપણ રાજ્ય અથવા રાજ્યોમાંથી ઓછામાં ઓછા ચાર લોકસભાના સભ્યો ચુંટાયા હોવા જોઈએ.

અથવા

(બ) કુલ લોકસભા મતદાર ક્ષેત્રોના ઓછામાં ઓછા ૨% મતદાર ક્ષેત્રોમાં તેમજ ઓછામાં ઓછા ત્રણ રાજ્યોમાં ઉમેદવાર ચુંટાયા હોવા જોઈએ.

ભારતીય લોકસભા રાજ્યોમાં લોકસભા કોને કહેવાય છે?

(અ) લોકસભા અથવા વિધાનસભાની પાછળી ચુંટણીમાં ઓછામાં ઓછા ૫% મતો મેળવવા અને વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછા બે સભ્યો ચુંટાવા આવશ્યક છે.

અથવા

(બ) વિધાનસભાના કુલ સભ્ય સંખ્યાની ઓછામાં ઓછી ૩% બેઠકો અથવા ઓછામાં ઓછી ત્રણ બેઠક મેળવવી આવશ્યક છે.

આપણે ભારતના કેટલાક પ્રમુખ રાજકીય પક્ષોનો પરિચય કરીએ.

ભારતીય કાર્યક્રમ

(સંદર્ભ : Election Commission of India, Notification No. 56/201/PPS-111, dated 13 December 2016)

(અ) ભારતીય ભારતીય કોને કહેવાય છે? : ઈ.સ. ૧૮૮૫માં ભારતીય રાજ્યોમાં કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ હતી. સ્થાપના સમયે કોંગ્રેસ રાજ્યીય સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયત્ન કરનાર સર્વસમાપેશાક સ્વરૂપની ચળવળ હતી. તેથી તેમાં વિવિધ વિચારસરણી ધરાવતા સમૂહો ભેગા થયા હતા. સ્વતંત્રતા મદ્યા બાદ કોંગ્રેસ સૌથી વધુ પ્રભાવી પક્ષ તરીકે ઉદ્યમાં આવ્યો. ધર્મનિરપેક્ષતા, સર્વાંગી વિકાસ, દુર્ગળ ઘટકો, અત્પસંખ્યક વર્ગ માટે ‘સમાન હક્ક, વ્યાપક સમાજ કલ્યાણ’ શરૂઆતથી જ આ પક્ષનું ધોરણ રહ્યું છે. તે અનુસાર આ પક્ષે અનેક કાર્યક્રમો પણ યોજ્યા. આ પક્ષ લોકશાહી, સમાજવાદ, આંતરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સામાજિક સમતા પર વિશ્વાસ ધરાવે છે.

(બ) ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ : માકર્સવાદી વિચારસરણી ધરાવતા આ પક્ષની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૨૫માં થઈ હતી. આ ભારતનો એક જૂનો પક્ષ છે. મજૂરો, શ્રમિકો અને કામદારોના હિત માટે આ પક્ષ કાર્ય કરે છે. આ પક્ષ મૂડીવાદનો વિરોધી છે.

૧૯૫૦ના દશકમાં ચીન અને સોવિયેટ યુનિયન આ બે સામ્યવાદી દેશોમાંથી કોનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું, એ વિશે પક્ષના નેતાઓમાં વૈચારિક મતબેદ થતા ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષમાં ફૂટ પડી અને ઈ.સ. ૧૯૫૪માં ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ (માકર્સવાદી)ની સ્થાપના થઈ.

(૩) ભારતીય જનતા પક્ષ રાષ્ટ્રીય સ્તરે એક મહિલાનો પક્ષ છે. ઈ.સ. ૧૯૫૧માં ભારતીય જનસંઘની સ્થાપના થઈ હતી.

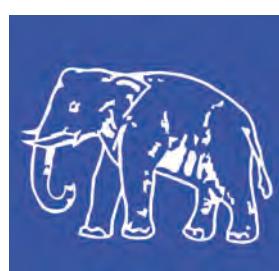

ઇ.સ. ૧૯૮૦માં ભારતીય જનતા પક્ષ નામના નવા પક્ષની સ્થાપના કરી. આ પક્ષે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, પરંપરાનું જતન કરવાની ભૂમિકા અપનાવી છે. આ પક્ષ આર્થિક સુધારણા પર વધુ ભાર આપે છે.

(૪) ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ (ભારતીય કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષ) : આ પક્ષ સમાજવાદ, ધર્મનિરપેક્ષતા અને લોકશાહીનો હિમાયતી છે. આ પક્ષ સામ્રાજ્ય વાદનો વિરોધી છે. આ પક્ષનું ધોરણ કામદાર, જેદૂત, ખેતમજૂરોના હિતોનું જતન કરવું છે.

(૫) ભારતીય રાષ્ટ્રીય વિચારસરળી ધરાવતો પક્ષ છે.

બહુજન સમાજને સત્તા મેળવી આપવી એ પક્ષનો ઉદ્દેશ છે.

(૬) ભારતીય કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષ : કોમ્બેસમાંથી બહાર પડી ઈ.સ. ૧૯૮૮માં રાષ્ટ્રવાદી કોમ્બેસ પક્ષની સ્થાપના થઈ. આ પક્ષ લોકશાહી, સમતા, ધર્મનિરપેક્ષતા જેવા મૂલ્યો પર વિશ્વાસ ધરાવે છે.

કોમ્બેસ પક્ષ સાથે ચુંટાની કરીને આ પક્ષ ૧૯૮૮થી ઈ.સ. ૨૦૧૪ સુધી મહારાષ્ટ્રમાં સત્તા પર હતો. તેમજ ઈ.સ. ૨૦૦૪થી ૨૦૧૪ સુધીના લાંબા સમય ગાળા સુધી કેન્દ્રમાં પણ કોમ્બેસના નેતૃત્વ હેઠળની ગઠબંધન સરકારનો એક ઘટક પક્ષ હતો.

(૭) ભારતીય કોમ્બેસ :

ઇ.સ. ૧૯૮૮માં ઓલ ઇંડિયા તૃણામૂલ કોમ્બેસ પક્ષની સ્થાપના થઈ.

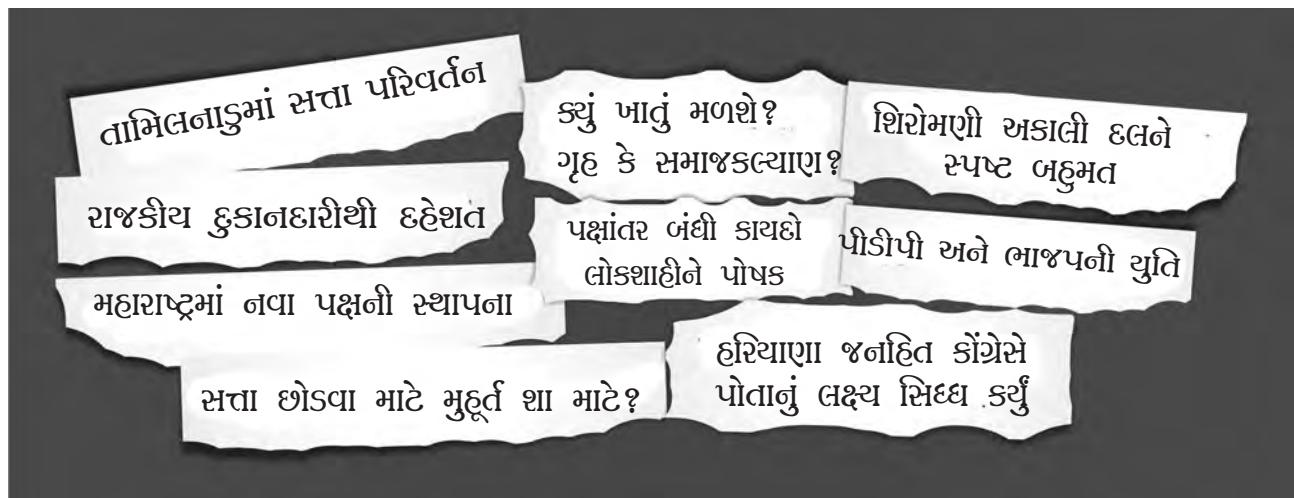

ઇ.સ. ૨૦૧૫માં ચુંટાની પંચે આ પક્ષને રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપી. આ પક્ષનું ધોરણ લોકશાહી, ધર્મનિરપેક્ષતા અને દુર્બળ ઘટકોનું સંરક્ષણ છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય વિચારસરળી ધરાવતો પક્ષ
ભારતીય કોમ્બેસ

પક્ષનાં પક્ષ	બાબતીય પક્ષ	
	બાબતીય પક્ષ	બાબતીય પક્ષ
ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોમ્બેસ	૨૦૯	૪૪
ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ	૪	૧
ભારતીય જનતા પક્ષ	૧૧૯	૨૮૨
ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ (માર્કસવાદી)	૧૬	૬
બહુજન સમાજ પક્ષ	૨૧	-
રાષ્ટ્રવાદી કોમ્બેસ	૬	૬

તમે વર્તમાનપત્રમાં આવા સમાચારો વાંચ્યા છો. આમાંથી આપણાને ભારતીય સંઘરાજ્યના વિવિધ રાજ્યોમાં રહેલા પક્ષો વિશે માહિતી મળે છે.

- આ પક્ષ માત્ર રાજ્ય પૂરતા જ મર્યાદિત છે કે?
- રાજ્યના કેટલાક નેતાઓ રાષ્ટ્રીય સ્તરે દેખાય છે જ્યારે કેટલાકનો પ્રભાવ રાજ્ય પૂરતો જ હોય છે. આવું શા માટે?

તમને થયેલા આવા પ્રશ્નોના આધારે આપણે ભારતના કેટલાક પ્રાદેશિક પક્ષોની ટૂંકમાં ઓળખ કરીએ. ભારતની ચારેય દિશાના રાજ્યોમાંના કેટલાક પ્રતિનિધિક પક્ષોનો આપણે વિચાર કરીએ.

ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં વિવિધ ભાષા બોલતા અને પરંપરા, સંસ્કૃતિમાં પણ વિવિધતા ધરાવતા લોકો છે. પ્રદેશ અને તેની એક સ્વતંત્ર ભાષાનું ચિત્ર આપણાને દેખાય છે. પ્રદેશના ભૌગોલિક રૂપોમાં પણ વિવિધતા છે. મહારાષ્ટ્રના વિવિધ ભૌગોલિક પ્રદેશોનો તમે અભ્યાસ કર્યો છે. જેવી રીતે મહારાષ્ટ્ર મદ્યપ્રદેશ કે કર્ણાટક કરતાં બિન્ન છે. એ જ રીતે મહારાષ્ટ્રમાં પણ ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક વિવિધતા જોવા મળે છે.

પોતાની ભાષા અને પોતાના પ્રદેશ માટે આત્મિયતાની ભાવના નિર્માણ થાય છે. સમય જતા તે માટે અસ્મિતા નિર્માણ થઈ તેમાંથી ‘પ્રાદેશિકતા’ નિર્માણ થાય છે. લોકો મુખ્યત્વે

પોતાના પ્રદેશના હિત અને વિકાસના વિચાર કરવા લાગે છે. પોતાની ભાષા, પોતાનું સાહિત્ય, પરંપરા, સામાજિક સુધારણાનો ઇતિહાસ, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ચળવળ વગેરે વિશે ગૌરવ અનુભવે છે અને તેમાંથી ભાષિક અસ્મિતા પ્રબળ બને છે. પોતાના પ્રદેશનો વિકાસ થાય, ત્યાંની સાધન સંપત્તિ અને રોજગારની તકો પર પોતાનો હક્ક હોય તે ભાવનામાંથી પ્રાદેશિક અસ્મિતાનો ઉદ્ય થાય છે.

આમ, ભાષિક, પ્રાદેશિક, સાંસ્કૃતિક અને તેની સાથે સંલગ્ન અસ્મિતા સંગઠિત થતા તેમાંથી પ્રાદેશિકતાની ભાવના પ્રબળ બને છે. તેમાંથી કેટલીક વાર સ્વતંત્ર રાજકીય પક્ષો અસ્તિત્વમાં આવે છે, તો કેટલીક વાર વિવિધ દબાવ જૂથો, ચળવળો નિર્માણ થાય છે. આ બધાંનો એક જ હેતુ હોય છે – પોતાના પ્રદેશના હિતસંબંધોનું જતન કર્યું.

વિશિષ્ટ પ્રદેશની વિવિધતાનું ગૌરવ ધરાવનાર અને તેનો વિકાસ થાય તે માટે સત્તાની સ્પર્ધામાં ઉત્તરનાર રાજકીય જૂથને ‘પ્રાદેશિક પક્ષ’ કહેવાય છે. તેમનો પ્રભાવ જે તે પ્રદેશ પૂરતો મર્યાદિત હોય છે. તે છતાં પણ પોતાના પ્રદેશમાં પ્રભાવી ભૂમિકા ભજવીને તે રાષ્ટ્રીય રાજકારણ પર પોતાની છાપ છોડે છે. પ્રાદેશિક પક્ષ પ્રાદેશિક સમસ્યાઓને પ્રધાનતા આપે છે. પોતાના પ્રદેશનો વિકાસ કરવા માટે તેમને કેવળ અધિકારની બદલે

સ્વાયત્તાની આવશ્યકતા જણાય છે. પ્રાદેશિક પક્ષ સંઘ સરકારની સાથે સહકાર્ય કરતા કરતાં પોતાની સ્વાયત્તાનું ક્ષેત્ર અભાધિત રાજવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

તે જ રીતે પ્રાદેશિક સમસ્યા પ્રાદેશિક સ્તરે જ ઉકેલવી, સત્તા તે જ પ્રદેશની વ્યક્તિના હાથમાં હોવી જોઈએ, પ્રશાસન અને વ્યવસાયમાં તે પ્રદેશના રહેવાસીઓને અગ્રક્રમ આપવો જોઈએ એવો આગ્રહ પ્રાદેશિક પક્ષ ધરાવે છે.

 : સ્વતંત્રતા મળી ત્યારથી જ ભારતમાં પ્રાદેશિક પક્ષ અસ્તિત્વમાં છે, પરંતુ તેમના સ્વરૂપમાં અને ભૂમિકામાં મહત્વના ફેરફાર જણાય છે.

(૧) શરૂઆતના સમયમાં પ્રાદેશિક અસ્મિતામાંથી કેટલીક ચણવળો શરૂ થઈ. સ્વતંત્ર ખલિસ્તાન, ડ્રાવિડસ્થાનની માંગાણીનો હેતુ સંઘરાજ્યથી છૂટા થઈ સ્વતંત્ર દેશ નિર્માણ કરવાનો હતો. આ સંદર્ભમાં પંજાબ, તમિલનાડુ, જમ્મુ અને કાશ્મીરના પ્રાદેશિક પક્ષોના ઉદાહરણ આપી શકાય.

(૨) પ્રાદેશિક પક્ષોની ભૂમિકામાં ધીમેધીમે ફેરફાર થતો ગયો. સ્વતંત્ર રાજ્યની માંગાણીને બદલે તેમને વધુ સ્વાયત્તા મળે તેવા પ્રયત્નો

શરૂ થયા. જે પ્રાદેશિક પક્ષોના વિકાસનો બીજો તબક્કો છે. આ તબક્કાની શરૂઆત ઈ.સ. ૧૯૮૦ પછી થઈ.

(૩) પોતાના પ્રદેશના વિકાસ માટે પોતાના પ્રદેશના રહેવાસીઓને રાજ્ય અને ડેન્ક્રમાં સત્તા મળે એવી ભૂમિકા પ્રાદેશિક પક્ષ સ્વીકારે છે. દા.ત. શિવસેના, તેલુગુ દેસમ.

(૪) ઈશાન ભારતના પ્રાદેશિક પક્ષોએ વિકાસ માટે જુદું જ વલાગ અપનાવ્યું છે. આ પ્રદેશોમાં રાજકીય પક્ષોએ અલગ રાજ્યની માંગાણી હોડી સ્વાયત્તાની માંગાણી કરવાની શરૂઆત કરી છે. ઈશાન ભારતના બધા પ્રાદેશિક પક્ષ ક્રમશાખું રાષ્ટ્રીય પ્રવાહમાં આવી રહ્યા છે.

દ્વંડમા કહીએ તો ભારતમાં પ્રાદેશિક પક્ષોનો પ્રવાસ અલગાવવાએ, સ્વાયત્તા અને મુખ્ય રાષ્ટ્રીય પ્રવાહમાં સમાવેશ જેવા તબક્કામાં થયો છે. રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં પણ તેમનો પ્રભાવ વધ્યો છે. જેનું પરિણામ ગઠબંધન સરકારનાં રૂપમાં જેવા મળે છે. ભારતમાં અનેક પ્રાદેશિક પક્ષો છે. દરેક પક્ષની માહિતી આપવી શક્ય નથી માટે આપણે ભારતના પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર ક્ષેત્રોના કેટલાક પ્રાતિનિધિક પક્ષોનો પરિચય કરીશું.

કેટલીક પ્રાદેશિક પક્ષોની વિજ્ઞાન

(૧)

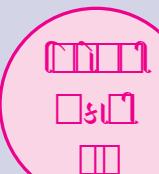
મહારાષ્ટ્રનો પ્રમુખ રાજકીય પક્ષ. સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૬૫

મરાಠી માણસના હક્કોનું જતન, મરાಠી ભાષાનું સંવર્ધન, પરપ્રાંતિકોનો વિરોધ

૧૯૮૫માં ભારતીય જનતા પક્ષ સાથે ચુંટાવું જતન, મરાઠી ભાષાનું સંવર્ધન, પરપ્રાંતિકોનો વિરોધ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં પહેલીવાર શિવસેના પક્ષ સત્તા પર આવ્યો. ૨૦૧૪ની ચુંટણી પછી મહારાષ્ટ્રમાં ભાજપ સાથે સત્તામાં સહભાગી.

૨૦૧૮માં થયેલી ચુંટણીઓ પછી કોંગ્રેસ પક્ષ અને રાષ્ટ્રવાદી કોંગ્રેસ પક્ષ સાથે મહાવિકાસ ગઠબંધન કરી સત્તામાં છે.

(२)

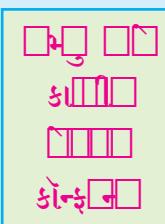

ਪੰਜਾਬਨੋ ਮਹੱਤਵਨੋ ਪ੍ਰਾਣੇਸ਼ਿਕ ਪਕਸ਼。
ਸਥਾਪਨਾ ਈ.ਸ. ੧੯੨੦

ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੇ ਪ੍ਰਾਣੇਸ਼ਿਕ ਅਦਿਮਤਾਨਾ
ਜਤਨਨੇ ਪ੍ਰਾਧਾਨ੍ਯ

ਅਨੇਕ ਵਰ਷ੋ ਸੁਧੀ ਪੰਜਾਬਮਾਂ ਸਤਾ
ਸੰਭਾਲੀ

(੩)

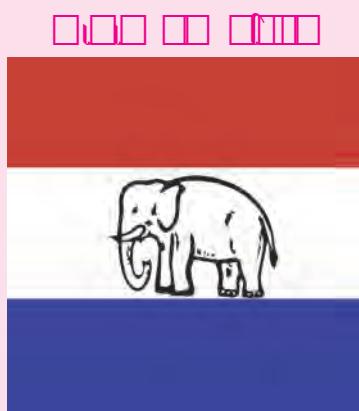

ਕਾਸ਼ਮੀਰਨੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪ੍ਰਾਣੇਸ਼ਿਕ ਪਕਸ਼
ਸਥਾਪਨਾ ਈ.ਸ. ੧੯੩੨

ਕਾਸ਼ਮੀਰਨੀ ਜਨਤਾਨਾ ਹਿਤ ਅਨੇ ਸ਼ਵਾਚਟਾਨਾ
ਜਤਨ ਮਾਟੇ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ.

(੪)

ਸਰਕਾਰ ਸਾਥੇ ਵਾਟਾਘਾਟ ਕਰੀਨੇ ਈ.ਸ. ੧੯੮੫ਮਾਂ
ਆਸਾਮ ਕਰਾਰ. ਸਥਾਪਨਾ ਈ.ਸ. ੧੯੮੫.

ਨਿਰਵਾਚਿਤੀਨਾ ਪ੍ਰਯੋ ਉਕੇਲਵਾ, ਆਸਾਮਨੀ
ਸਾਂਝਕਤਿਕ, ਭਾਖਿਕ ਅਨੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਵਿਧਤਾਨੁੰ
ਜਤਨ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸਨਾ ਪ੍ਰਯਤਨ

ਛੇਲਵਾ ਕੇਟਲਾਕ ਵਰ਷ੋਥੀ ਆਸਾਮਮਾਂ ਸਤਾਧਾਰੀ
ਪਕਸ਼

(૫)

દુર્ગા કંપની

ઈ.સ. ૧૯૭૦માં બ્રાહ્મણેતર ચળવળ જસ્ટીસ પાર્ટીનું ક્રવિદ મુન્જનેત્ર કળઘમ નામના રાજકીય પક્ષમાં ઝ્યાંતર થયું. ઈ.સ. ૧૯૪૮માં જસ્ટીસ પાર્ટી ક્રવિદ કળઘમ તરીકે ઓળખાવા લાગી. ઈ.સ. ૧૯૪૮માં તેમાંથી એક જૂથ છૂટું પડ્યું અને તેણે ક્રવિદ મુન્જનેત્ર કળઘમ પક્ષની સ્થાપના કરી. તેમાંથી પણ છૂટા પડેલા એક જૂથે ઈ.સ. ૧૯૭૨માં ઓલ ઈંડિયા અણણા ક્રવિદ મુન્જનેત્ર કળઘમ પક્ષની સ્થાપની કરી.

તમિલ અસ્મિતાના જતનનો પ્રયત્ન. કેન્દ્રની ગઠબંધન સરકારમાં કેટલોક સમય સહભાગ.

દરેક સ્તરે પક્ષને મતદારોનો ટેકો. દીર્ઘકાળ સુધી સત્તામાં રહીને અનેક ઉપાયયોજનાઓ ચોજુ.

ભારતમાં દરેક રાજ્યમાં અનેક પ્રાદેશિક પક્ષો છે. તે રાજ્યના રાજકારણ પર તેમનો પ્રભાવ છે. તેના ઉદાહરણ રૂપે મહારાષ્ટ્રના પ્રાદેશિક પક્ષોનો

બે ચુંટણીમાં દેખાવ નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યો છે.

દુર્ગા કંપની (કોષ્ટક કંપની)

કોષ્ટક કંપની	કોષ્ટક કંપની	
	કોષ્ટક કંપની	કોષ્ટક કંપની
શિવસેના	૪	૬૩
મહારાષ્ટ્ર નવનિર્માણ સેના	૧૩	૧
ખેડૂત કામગાર પક્ષ	૪	૩
ભારિપ બહુજન મહાસંધ	૧	૧
ભારતીય રિપબ્લિકન પક્ષ	-	-
સમાજવાદી પક્ષ	૪	૧
બહુજન વિકાસ ગઠબંધન	૨	૩

કોષ્ટક કંપની	કોષ્ટક કંપની	
	કોષ્ટક કંપની	કોષ્ટક કંપની
રાષ્ટ્રીય સમાજ પક્ષ	૧	૧
ઓલ ઈંડિયા મજલીસ-ઇ-ઇતેહદુલ્લા મુસલમીન	*	૨
જનસુરાજ્ય શક્તિ	૨	-
લોકસંગ્રામ	૧	-
સ્વાભિમાની પક્ષ	૧	-

(* આ પક્ષ ૨૦૦૮માં અસ્તિત્વમાં ન હતો)

કોષ્ટક કંપની

ભારતના દરેક રાજ્યોમાં પ્રાદેશિક પક્ષો છે. તે દરેકની અહીં નોંધ લઈ શકાય નહીં. ભારતના નક્શાના આધારે હજુ કેટલાક પ્રાદેશિક પક્ષ વિશે માહિતી મેળવો.

આ પાઠમાં આપણે ભારતના રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક સ્તરના રાજકીય પક્ષોની સમીક્ષા કરી. આગામના પાઠમાં આપણા જીવનમાં રાજકીય ચળવળનું મહત્વ સમજુશું.

દ્વારા

ને કોણો અંયો છી યોગ્ય અંય કાંચ કાંચ નાંચ
કાંચ કાંચ.

(૧) રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યારે
લોકો એકત્રિત થઈ ચુંટણી પ્રક્રિયામાં
સહભાગી થાય છે. ત્યારે તે સંઘટનાને.....
કહેવાય છે.

- (અ) સરકાર (બ) સમાજ
- (ક) રાજકીય પક્ષ (ડ) સામાજિક સંસ્થા

(૨) નેશનલ કોન્ફરન્સ પક્ષ..... છે.
(અ) ઓડિસામાં (બ) આસામમાં
(ક) બિહારમાં (ડ) જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં
(૩) બ્રાહ્મણેતર ચળવળ જસ્ટીસ પાર્ટીનું રૂપાંતર
..... રાજકીય પક્ષમાં થયું.

- (અ) આસામ ગાણ પરિષદ
- (બ) શિવસેના
- (ક) ડ્રાવિક મુન્નેત્ર કળઘમ
- (ડ) જમ્મુ અને કાશ્મીર નેશનલ કોન્ફરન્સ

ને કાંચ નાંચ કાંચ કાંચ કાંચ
કાંચ કાંચ.

- (૧) રાજકીય પક્ષ સરકાર અને જનતા વરચે
કડીનું કાર્ય કરે છે.
- (૨) રાજકીય પક્ષ સામાજિક સંસ્થા જ છે.
- (૩) ગઠબંધન સરકારથી અસ્થિરતા નિર્માણ
થાય છે.
- (૪) ‘શિરોમણી અકાલી દલ’ રાષ્ટ્રીય પક્ષ છે.

૩. કાંચ કાંચ કાંચ કાંચ

- (૧) પ્રાદેશિકતા (૨) રાષ્ટ્રીય પક્ષ

૪. કાંચ કાંચ કાંચ કાંચ
(૧) રાજકીય પક્ષોના મુખ્ય વૈશિષ્ટ્યો રૂપદ
કરો.
(૨) ભારતની પક્ષ પદ્ધતિમાં ક્યા ફેરફાર થયા
છે?

- (૧) તમારા માતા-પિતાના નામો જે લોકસભા
મતદાર ક્ષેત્રમાં હોય તે મતદારક્ષેત્રને
મહારાષ્ટ્રના નકશામાં દર્શાવો.
- (૨) ભારતના નકશામાં પ્રમુખ રાજકીય પ્રાદેશિક
પક્ષોનો પ્રભાવ ક્યાં ક્યાં છે તે સ્થળો
દર્શાવો.

૪. રાજકીય પક્ષો

એક સ્થાનિક વર્તમાનપત્રમાં છપાયેલ નીચેના સમાચાર વાંચો.

બાળવિવાહ વિરોધી ચળવળને ખૂબ સફળતા મળતા બાળવિવાહના પ્રમાણમાં લગભગ ૫૦%નો ઘટાડો થયો છે. આ ચળવળના કાર્યકર્તાઓએ ખૂબ સજાગ રહી કામ કર્યું.

દહેજ વિરોધી ચળવળના કાર્યકર્તાઓએ પણ તેમને મદદ કરી. આ જ પરિસરમાં હવે કુપોષણ વિરોધી ચળવળ ચલાવવી આવશ્યક છે. કારણ કે ગરીબી અને કુપોષણ નોંધપાત્ર સમસ્યા છે.

- વર્તમાનપત્રના આ સમાચારમાં જે ચળવળનો ઉલ્લેખ થયો છે. તેનો અર્થ તમે કહી શકશો કે?
- આ સમાચારમાં જુદા જુદા વિષય જણાય છે. તો શું આ ચળવળો એક જ વિષય સાથે સંબંધિત છે કે?
- ચળવળો પરસ્પર સહકાર્ય કરે તો વધુ પ્રભાવી બનશે એવું તમને લાગે છે કે?

પાછલા પાઠમાં આપણે રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક પક્ષ વિશે માહિતી મેળવી. રાજકીય પક્ષો સત્તાની સ્વર્ધમાં હોય છે. અને ચૂંટણી જુતીને તેઓ સામાન્ય જનતાના પ્રશ્નો ઉકેલવાના પ્રયત્નો કરે છે. રાજકીય પક્ષોની ભૂમિકા સર્વસમાવેશક સ્વરૂપની હોય છે. તેઓ માત્ર કોઈ એક પ્રશ્ન પર દ્યાન કેન્દ્રિત કરે તો ચાલે નહીં. સાર્વજનિક સ્વરચ્છતાથી અવકાશ સંશોધન સુધીની સર્વ બાબતોનો તેમણે રાષ્ટ્રીય દંદિકોણથી વિચાર કરી નિર્ણય લેવો પડે છે. રાજકીય પક્ષ પાસે સમાજના દરેક ઘટકની સમસ્યા માટે કાર્યક્રમ હોવા જોઈએ. ખેડૂત, કામગાર, ઉદ્યોગ, મહિલા, ચુવા વર્ગ, વરીષ્ઠ વ્યક્તિ આ દરેકનો વિચાર

કરીને રાજકીય પક્ષો ધોરણ નક્કી કરે છે.

સમાજની દરેક વ્યક્તિ માટે રાજકીય પક્ષમાં સહભાગી બની સાર્વજનિક હિત માટે કંઈક કરસું શક્ય હોય જ એવું નથી. કેટલાક લોકો એક જ પ્રશ્ન પર દ્યાન કેન્દ્રિત કરી તે પ્રશ્નને ટેકો આપે છે. તેના નિરાકરણ માટે લોકોને સંગઠિત કરી સરકાર પર કોઈ કાર્ય કરવા માટે દબાણ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સતત પ્રવૃત્ત રહી તે સમસ્યા વિશે જનમત તૈયાર કરી રાજકીય પક્ષ અને સરકાર પર દબાણ લાવવામાં આવે છે. આ સામૂહિક ફુતિને ‘ચળવળ’ કહેવાય છે. સામૂહિક ફુતિ એ ચળવળનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

લોકશાહીમાં ચળવળનું ખૂબ મહત્વ હોય છે. ચળવળ ઝારા અનેક સાર્વજનિક પ્રશ્નો તરફ લોકોનું દ્યાન ખેંચાય છે. સરકારે આ પ્રશ્નોની નોંધ લેવી પડે છે. ચળવળના નેતા અને કાર્યકર્તા સરકારને પ્રશ્નો વિશે બધી આવશ્યક માહિતી પૂરી પાડે છે. ધોરણ નિશ્ચિયત કરતી વખતે આ માહિતી સરકારને ઉપયોગી થાય છે.

સરકારના કેટલાક નિર્ણયો અને ધોરણોનો વિરોધ કરવા માટે પણ ચળવળો ચલાવવામાં આવે છે. નિષેધ અથવા પ્રતિકાર કરવાનો હક્ક (Right to protest) લોકશાહીનો એક મહત્વનો હક્ક છે. પરંતુ અત્યંત સંયમ અને જવાબદારીપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

કાંઈ પ્રાણી

વિસ્થાપિતોનું પુનર્વસન યોગ્ય પ્રકારે થાય, તેમના આજીવિકાના સાધનો સુરક્ષિત રહે તે માટે ચાલતી આપણાં દેશની સક્રિય ચળવળો કઈ?

- ચળવળ એક સામૂહિક કૃતિ છે. તેમાં અનેક લોકોનો સક્રિય સહભાગ અપેક્ષિત હોય છે.
- ચળવળ એટલે વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા માટે નિર્માણ થયેલું લોકોનું સંગઠન ઉદા. પ્રદૂષણાના પ્રક્રિયા ચળવળ શરૂ થઈ શકે છે.
- ચળવળનો કોઈ નિશ્ચિયત સાર્વજનિક હેતુ અથવા પ્રક્રિયા હોય છે. દા.ત. બ્રાહ્માચાર વિરોધી ચળવળનો હેતુ બ્રાહ્માચાર નાચ કરવાનો હોય છે.
- ચળવળને કોઈકનું નેતૃત્વ હોય છે. નેતૃત્વને કારણે ચળવળ ક્રિયાશીલ રહે છે. ચળવળનો હેતુ, કાર્યક્રમ, આંદોલનાત્મક વલણ વિશે નિર્ણય લઈ શકાય છે. મજબૂત નેતૃત્વ હોય તો ચળવળ પરિણામકારક નીવડે છે.
- ચળવળના સંગઠનો હોય છે. સંગઠન સિવાય ચળવળ પ્રક્રિયાને સતત ટેકો આપી શકે નહીં. દા.ત. ખેડૂતોની ચળવળ માટે ખેડૂત સંગઠન કામ કરે છે.
- કોઈપણ ચળવળ માટે જનતાનો ટેકો

આવશ્યક હોય છે. જે પ્રક્રિયા ચળવળ શરૂ થઈ છે તે પ્રક્રિયા જનતાને પોતાનો લાગવો જોઈએ. તે માટે કાર્યક્રમો નક્કી કરી ચળવળ દ્વારા જનતા તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

ચાર્ચિંગ ક્રાંતિક

ચળવળ એક જ પ્રક્રિયા માટે શરૂ કરવામાં આવી હોય તે છતાં પણ તેની પાછળ એક વ્યાપક વિચારસરણી હોય છે. દા.ત. બાળવિવાહ અથવા દહેજ પ્રતિબંધ ચળવળ લોકશાહી, મહિલા સશક્તિકરણા, સામાજિક સમતા જેવા મૂલ્યો પર વિશ્વાસ ધરાવે છે. કેટલીક ચળવળોનું સમય જતાં રાજકીય પક્ષમાં રૂપાંતર થાય છે.

ચાર્ચિંગ ક્રાંતિક

- ભારતમાં કઈ ચળવળોને કારણે ન્યાયાલયમાં જનહિત યાચિકા દાખલ કરવામાં આપતા ન્યાયાલયે તે માટે નિર્ણય આપવો પડ્યો?
- મહાત્મા કુલે, મહાત્મા ગાંધી, સંત ગાડગે મહારાજ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે કઈ ચળવળો શરૂ કરી?

માનવી હક્ક રક્ષણાની ચળવળ જો આખા વિશ્વમાં પ્રભાવી બને તો બીજુ કોઈ ચળવળની જરૂર જ નથી.

પણ વિકાસશીલ દેશોના પ્રભુ કેટલા જુદા છે. તેમની સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ જુદી હોવાથી ત્યા અન્ય ચળવળો શરૂ થઈ શકે છે.

એ પણ બરાબર છે નહીં તો આપણે ‘છોકરી ભચાવો’ કહેણું ન પડત

આપણે હમણાં જ ચળવળનો અનુભવ લઈ શકીએ છીએ. આપણે આપણી શાળાનું પરિસર છોકરીઓ માટે સુરક્ષિત બને તે માટે ચળવળ શરૂ કરીશું.

બિટિશ રાજમાં ચળવળો દ્વારા દેવામાં આવતી પરંતુ લોકશાહી વ્યવસ્થામાં ચળવળ એ તુંકુરસ્ત લોકશાહીનું લક્ષણ છે.

ફોર્મ કાંઈ

ભારતના ભૂમિપુત્રોની ચળવળ ક્યા મુદ્દાઓ પર આધારિત છે?

કાંઈ કુંડો

અંધશ્રદ્ધા નિર્મૂલન ચળવળ, નદીનું પ્રદૂષણ રોકવા માટેની ચળવળ, શ્રીભૂણ હત્યાવિરોધી ચળવળ, ‘નોટ ઈન માય નેમ’ જેવી ચળવળો વિશે વર્તમાનપત્રમાં આવતા સમાચારોનું સંકલન કરો.

કુંડો કુંડો

- સામાજિક પ્રશ્નો માત્ર સામાજિક ક્ષેત્રમાં હોય છે તેવું નથી, તે સમાજના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં નિર્માણ થઈ શકે છે. સમાજ સુધારણા માટે આપણાં દેશમાં અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં અનેક ચળવળો શરૂ કરવામાં આવી અને તેના પરિણામે સમાજ આધુનિક બનવાની શરૂઆત થઈ.
- આપણો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહ પણ એક સામાજિક ચળવળ હતી.
- રાજકીય અને આર્થિક ચળવળો ઝારા નાગરિકોના હક્કોનું જતન, મતાધિકાર, લઘુતમ વેતન, આર્થિક સુરક્ષિતતા જેવા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં આવે છે. સ્વદેશી પણ એક મહત્વની આર્થિક ચળવળ છે.

ફોર્મ ફોર્મ : સ્વતંત્રતા પૂર્વ અંગ્રેજોએ આદિવાસીઓ પર વનસંપત્તિનો ઉદરનિર્વાહ માટે ઉપયોગ કરવાના હક્ક પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. છોટા નાગપૂર પરિસરના કોલામ,

ઓડિસાના ગોડ, મહારાષ્ટ્રના કોળી, બિલ્લ, રામોશી, બિહારના સંથાળ, મુંડ આદિવાસીઓએ પ્રચંડ બળવો કર્યો. ત્યારથી આજ સુધી આદિવાસીઓનો સંઘર્ષ ચાલુ છે. ભારતના આદિવાસીઓના અનેક પ્રશ્નો છે. જેમાં જંગલ પરનો તેમનો અધિકાર નકારવો એ તેમનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. આદિવાસી ચળવળની મુખ્ય માંગણી આદિવાસીઓનો વન પરનો અધિકાર માન્ય કરવો, વન ઉત્પાદન જમા કરવા અને વન જમીન પર વાવણી કરવાનો અધિકાર તેમને મેળવી આપવો તે છે.

કાંઈ

ફોર્મ ફોર્મ : ભારતની ખેતી ચળવળ એક અત્યંત મહત્વની ચળવળ છે. પ્રિટિશ રાજમાં સરકારના ખેતી વિરોધી ધોરણને કારણે ખેડૂતો સંગઠિત થવા લાગ્યા. બારડોલી, ચંપારણ્ય જેવી ખેડૂતોની ચળવળ વિશે તેમે જાણો છો. મહાત્મા કુલે, ન્યાયમૂર્તિ રાનકે અને મહાત્મા ગાંધીના વિચારોમાંથી ખેડૂતોની ચળવળને પ્રેરણા મળતી.

ખેતીવિષયક કેટલીક સુધારણાઓને કારણે (દા.ત. કુળકાયદો, જેકે તેની જમીન વગેરે) ખેડૂત ચળવળો મંદ પડી. હરિતકાંતિ પણી ખેડૂત ચળવળ વધુ કિયાશીલ અને પરિણામકારક બનવા લાગી. ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા માટે અન્નધાન્ય ક્ષેત્રે સ્વાવલંબી બનવા માટે હરિતકાંતિ કરવામાં આવી, પરંતુ ગરીબ ખેડૂતોને તેનો ફાયદો થયો નહીં. ખેડૂતોમાં ગરીબ અને શ્રીમંત જેવા વર્ગો નિર્માણ થયા. તેમનામાં અસંતોષ વદ્યો અને ખેડૂતોના અંદોલનની શરૂઆત થઈ.

કૃષિ ઉત્પાદનનો યોગ્ય ભાવ મળવો, જેતીને ઉદ્યોગનો દરજજો મળવો, સ્વામીનાથન આયોગોની

ભલામણો સ્વીકારવી, કર્જમાઝી, કર્જમુક્તિ અને રાષ્ટ્રીય કુષિવિષયક ધોરણ એ ખેડૂત સંગઠનની

કાળ કુદો

ખેડૂતો અને ખેતમજૂરોના કલ્યાણમાટે સરકારે કઈ યોજનાઓ શરૂ કરી છે?

પ્રમુખ માંગણીઓ છે. ખેડૂત સંગઠનો, ભારતીય ખેડૂત યુનિયન, ઓલ ઈંડિયા ખેડૂત સભા અને ભારતના કેટલાક મહિત્વના ખેડૂત સંગઠનો છે.

કામગારીની પાર્શ્વભૂમિ : ભારતની કામગાર ચળવળની ઉત્તરાર્થમાં ભારતમાં કાપડની મિલો, રેલ્વે કંપની જેવા ઉધોગોની શરૂઆત થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૮માં રેલ્વેના કામગારોએ પોતાની માંગણીઓ માટે હક્તાલ કરી. ઈ.સ. ૧૮૯૦માં કામગારોના પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે ‘ઓલ ઈંડિયા ટ્રેક યુનિયન કોંગ્રેસ’ નામના વ્યાપક સંગઠનની સ્થાપના થઈ.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં કામગાર ચળવળ વધુ પ્રભાવી બની. ૧૯૫૦ અને ૭૦ના દશકમાં કામગાર ચળવળના અનેક આંદોલનો થયા. પરંતુ ઈ.સ. ૧૯૮૦થી કામગાર ચળવળ વિખેરાઈ ગઈ. ભારતમાં કામગારોના નવા પ્રશ્નો ઉભા થયા છે. કારણકે જાગતિકીકરણનું પરિણામ કામગાર ચળવળ પર થચું. અસ્થિર રોજગાર, કરારબદ્ધ કામગારો, આર્થિક અસુરક્ષિતતા, કામગારોને કાયદાઓનું સંરક્ષણ ન હોવું, કામના અમર્યાદિત કલાકો કામના સ્થળે રહેલી અસુરક્ષિતતા, સ્વાસ્થ્ય અંગેના પ્રશ્નો વગેરે આજની કામગાર ચળવળો સામેની સમસ્યા છે.

કાળ કુદો

ઇન્ટરનેટની મદદથી સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ બાદ ભારતમાં લાગુ થયેલા કામદાર વિષયક કાયદાઓ વિશે માહિતી મેળવો.

સ્ત્રી ચળવળ : સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેના કાળમાં ભારતમાં સ્ત્રી ચળવળની શરૂઆત પ્રગતિશીલ પુરુષોએ કરી. સ્ત્રીઓ પર થતા અન્યાય, તેમનું શોખણ રોકીને તેઓ સન્માનપૂર્વક જીવી શકે અને સાર્વજનિક જીવનમાં સહભાગી થઈ શકે તે માટે અનેક સુધારણા ચળવળો શરૂ થઈ. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, રાજા રામભોણ રોય, મહાત્મા જ્યોતીરાવ કુલે, સાવિત્રીબાઈ કુલે, મહિષ ઘોંડો કેશવ કર્વે, પંડિતા રમાબાઈ, રમાબાઈ રાનકેએ કરેલી પહેલને કારણે સતીપ્રથાનો વિરોધ, વિધવા પુનર્વિવાહ, સ્ત્રીશિક્ષણ, બાળવિવાહનો વિરોધ, સ્ત્રીઓને મતદાનનો અધિકાર જેવી સુધારણાઓ શક્ય બની. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ બાદ ભારતના સંવિધાનમાં સ્ત્રીઓને દરેક બાબતમાં સમાન હક્ક આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ અનેક ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓ સાથે સમાન વ્યવહાર કરવામાં આવતો ન હતો. આ કાળની સ્ત્રી ચળવળનો ઉદ્દેશ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય હતો.

સ્ત્રી ચળવળ

કારણે સતીપ્રથાનો વિરોધ, વિધવા પુનર્વિવાહ, સ્ત્રીશિક્ષણ, બાળવિવાહનો વિરોધ, સ્ત્રીઓને મતદાનનો અધિકાર જેવી સુધારણાઓ શક્ય બની. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ બાદ ભારતના સંવિધાનમાં સ્ત્રીઓને દરેક બાબતમાં સમાન હક્ક આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ અનેક ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓ સાથે સમાન વ્યવહાર કરવામાં આવતો ન હતો. આ કાળની સ્ત્રી ચળવળનો ઉદ્દેશ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય હતો. આ કાળની સ્ત્રીચળવળો મુખ્યત્વે માણસ તરીકેનો દરજાજો મેળવવા માટે થઈ. સ્ત્રીઓનું સ્વાતંત્ર્ય પણ તેનો એક ઉદ્દેશ હતો.

સ્ત્રી ચળવળ

ભારતમાં બ્રાહ્માચાર, જાતિવ્યવસ્થાનો વિરોધ, કહૂર ધાર્મિકતાનો વિરોધ જેવી સમસ્યાઓના વિરોધમાં આંદોલનો શરૂ થયા. આ આંદોલનમાં સ્ત્રીઓ મોટા પ્રમાણમાં સહભાગી બની હતી. તેથી જ સ્ત્રીઓને પોતાના પર થતા અન્યાયની જાણ થઈ. ભારતમાં સ્ત્રીચળવળોનું સ્વરૂપ સંગ-અખંડ નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય, તેમની સામાજિક સુરક્ષિતતા, તેમનું આર્થિક સ્વાવલંબન અને સશક્તિકરણ જેવા મુદ્રાઓને દ્યાનમાં લઈને

વિવિધ સ્તરે આ શ્રી સંગઠનો કાર્ય કરે છે. અત્રીઓને શિક્ષણ અને તેમને માણસ તરીકેનો દરજો અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી આપવી એ અત્રીચળવળ સામે એક આફ્હાન છે.

આર્થિક વિવિધ : પર્યાવરણનો હ્રાસ અને આજના કાળની રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ગંભીર સમસ્યા છે. તે આપણે જાણીએ છીએ. પર્યાવરણનો હ્રાસ રોકવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે અનેક ચળવળો સહિત છે અને આ ક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર્ય ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં છે.

ભારતમાં પણ પર્યાવરણની વિવિધ સમસ્યાઓ માટે અનેક ચળવળો સહિત છે. જૈવવિવિધતાનું સંરક્ષણા, પાણીના વિવિધ ઝોતનું જતન, જંગલ

ભારતના જલપુરુષ તરીકી ઓળખાતા ડૉ. રાજેન્ડ્ર સિંહે રાજ્યાનમાં મોટી જલકાંતિ કરી છે. રાજ્યાનમાં હજારો ‘જોહડ’ (નદીપરના

ડૉ. રાજેન્ડ્ર માટીના બંધ) નિર્માણ કરીને રાજેન્ડ્ર સિંહ પ્રસિદ્ધ થયા. રાજેન્ડ્ર સિંહે રાજ્યાનના રણમાં નદીઓને પુનર્જીવિત કરી. તેમણે ‘તરણ ભારત સંધ્ય’ નામના સંગઠનની સ્થાપના કરીને સેંકડો ગામોમાં આશરે અગિયાર હજાર જોહડ નિર્માણ કર્યા. આખા દેશમાં પદ્યાત્રા કરીને જલસંવર્ધન, નદીઓ પુનર્જીવિત કરવી, વનસંવર્ધન, વન્યજીવન સંવર્ધન ચળવળો શરૂ કરી. છેલ્લા ૩૧ વર્ષોથી તેમની આ સામાજિક ચળવળ શરૂ છે. ડૉ. રાજેન્ડ્ર સિંહને પાણીનું નોબેલ મનાતા ‘સ્ટોકહોમ વોટર પ્રાઇક’ મળ્યું છે.

આર્થિક વિવિધ

આવરણા, નદીનું પ્રદૂષણા, હરિતપણાનું સંરક્ષણા, રાસાયણિક ઢંગ્યોનો ઉપયોગ અને તેના દુષ્પરિણામ જેવા પ્રશ્નો માટે ચળવળો ચાલી રહી છે.

ચલાક વિવિધ : ઇ.સ. ૧૯૮૮માં ગ્રાહક સંરક્ષણા કાચદો અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ત્યારબાદ ગ્રાહક ચળવળોનો ઉદય થયો. આ ચળવળના ઉદ્દેશો વ્યાપક છે. સમાજનો દરેક ઘટક ગ્રાહક હોય છે. અર્થવ્યવસ્થામાં તેમજ સમાજવ્યવસ્થામાં ફેરફારનું પરિણામ ગ્રાહક પર થાય છે. તેમને અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. જેમણે બેળસેળ, ભાવવધારો, ખોટા તોલમાપ વગેરે. આ પ્રકારની ફસામણીઓથી ગ્રાહકનું સંરક્ષણા કરવા માટે ગ્રાહક ચળવળ અસ્તિત્વમાં આવી.

ચળવળો ક્ષારા સાર્વજનિક જીવનમાં નાગરિકોનો સહભાગ વધે છે. ઇ.સ. ૧૯૮૦ પછીની ચળવળોને ‘નવસામાજિક ચળવળ’ કહેવામાં આવે છે. કારણકે તેમનું સ્વરૂપ પહેલાની ચળવળો કરતાં જુદું છે. તે વધુ વિષયનિષ્ઠ બની છે એટલે કે એક વિષય માટે જનઆંદોલન ઉભું કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે.

આગામના પાઠમાં આપણે લોકશાહી સામેના આફ્હાનો વિશે જાણીશું.

દ્વારા

ચલણ અન્યો હી યોગ્ય ર્મય કાંઈ કરું હોય ક્રૂ કરું

- (૧) ખેડૂત ચળવળોની પ્રમુખ માંગણી..... છે.
(અ) વનજમીન પર ખેતી કરવાનો
અધિકાર ભેળવવો
(બ) કૃષિ ઉત્પાદનનો યોગ્ય ભાવ મળવો.
(ક) ગ્રાહકોનું સંરક્ષણ કરવું.
(દ) બંધ બાંધવા
- (૨) ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા માટે અને
અન્નધાન્ય ક્ષેત્રે સ્વાવલંબી બનવા માટે
..... કરવામાં આવી.
(અ) જલકાંતિ (બ) હરિતકાંતિ
(ક) ઔદ્યોગિક કાંતિ (દ) ઘવલકાંતિ

કાલાંતર કરું

- (૧) આદિવાસી ચળવળ (૨) કામગાર ચળવળ

૩. પાણ પાણ દ્વારા કાંઈ કરું.

- (૧) પર્યાવરણ ચળવળનું કાર્ય સ્પષ્ટ કરો.
- (૨) ભારતમાં ખેડૂત ચળવળનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ
કરો.
- (૩) સ્વાતંત્ર્યપૂર્વેના કાળમાં કઈ સુધારણા માટે
સ્ત્રી ચળવળો કરવામાં આવી?

૪. પાણ પાણ કરું કે કાંઈ કરું

- (૧) લોકશાહીમાં ચળવળનું ખૂબ મહત્વ હોય
છે.
- (૨) ચળવળને મજબૂત નેતૃત્વની જરૂર હોતી
નથી.
- (૩) ગ્રાહક ચળવળ અસ્તિત્વમાં આવી.

- (૧) વર્તમાનપત્રમાં આવેલા વિવિધ સામાજિક
ચળવળના આંદોલનો વિશેના સમાચારોનું
સંકલન કરો.
- (૨) પોતાના પરિસરમાંની સાર્વજનિક સમસ્યા
ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરતી ચળવળના
કાર્યોનો અહેવાલ લખો.
- (૩) શાકભાજુ અથવા ધાન્ય વેંચાતા લેતી
વખતે વજનમાં તમારી ફસામણી થાય તો
ગ્રાહક સંરક્ષણ કાયદા અંતર્ગત તમે કેવી
રીતે ફરિયાદ કરશો, તેનો નમૂનો તૈયાર
કરો.

લોકશાહી અને સમાજના દરેક ઘટકોનો સમાવેશ

લોકશાહી એ સતત ચાલતી જીવંત પ્રક્રિયા છે. લોકશાહીનો સ્વીકાર કર્યો એટલે લોકશાહી અસ્થિત્વમાં આવી એવું નથી. માટે લોકશાહી ટકાવવા માટે સાવધ રહેવું પડે છે, જગૃતિપૂર્વક પ્રયત્નો કરવા પડે છે. લોકશાહી સામેના જોખમોને સમયસર ઓળખી તેમનું લોકશાહી માર્ગે જ નિરાકરણ કરવું આવશ્યક છે. આ પાઠમાં આપણે ભારતીય લોકશાહી સામેના આવહાનો વિશે જાણીશું. પરંતુ પહેલા આપણે જગતિક સ્તરે લોકશાહી સામેના આવહાનોનો વિચાર કરીએ.

- આજે વિશ્વના દરેક દેશ પોતાને લોકશાહીવાઈ માને છે. પરંતુ વાસ્તવમાં લોકોના હક્ક અને સ્વાતંત્ર્યને અભાધિત રાખનાર અને જનકલ્યાણને પ્રાધાન્ય આપનાર લોકશાહી બહુ ઓછા દેશોમાં છે. લોકશાહી સામે લશ્કરી શાસનનું બહુ મોટું જોખમ છે. તેથી જગતિક સ્તરે સાચી લોકશાહીનો પ્રસાર થવો અને દરેક દેશમાં તેનું અવલંબન લોકશાહી સામેનું મોટું આવહાન છે. લોકશાહી પ્રસારનું આ જગતિક સ્તરનું આવહાન છે.

લોકશાહી સિવાયની વ્યવસ્થાથી લોકશાહી વ્યવસ્થા તરફના પ્રવાસમાં કઈ લોકશાહી સંસ્થાનું નિર્માણ કરવું પડે છે?

- જે દેશોમાં લોકશાહી છે એવું આપણે કહીએ છીએ ત્યાં પણ લોકશાહીનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત જ છે. ભારત જેવા અન્ય દેશોમાં પણ લોકશાહી એટલે માત્ર મતદાન, ચૂંટણી, શાસન વ્યવહાર, ન્યાયાલય વગેરેનો બોધ થાય છે. પરંતુ આ લોકશાહીનું કેવળ રાજકીય સ્વરૂપ છે. લોકશાહીને જો એક જીવનમાર્ગ બનાવવો હોય તો લોકશાહી સમાજના વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં પહોંચવી જોઈએ. તે

માટે સમાજના દરેક ઘટકોનો સમાવેશ, સામાજિક સંસ્થાઓની સ્વાયત્તા. નાગરિકોનું સશક્તિકરણ, માનવી મૂલ્યોનું જતન વગેરે માર્ગોનું અવલંબન લેવું પડે છે. ખરી લોકશાહી સ્થાપવા માટે આ કાર્ય પૂર્ણ કરવા જરૂરી છે.

લોકશાહી

લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષ ચૂંટણીમાં સહભાગી થઈ સત્તા પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ રાજકીય પક્ષોની અંતર્ગત ચૂંટણીઓ થાય છે કે? રાજકીય પક્ષોના સંગઠનમાં ચૂંટણી કરવી આવશ્યક છે, પરંતુ આવી ચૂંટણીઓ થાય છે કે?

લોકશાહી.....

ચીને આર્થિક સુધારણા સ્વીકારી જગતિક વ્યાપાર સંગઠનનું સહ્યપદ પણ સ્વીકાર્ય. પરંતુ ત્યાં એક જ પક્ષનું વર્યસ્વ કેવી રીતે હોઈ શકે? ચીન લોકશાહી રાષ્ટ્ર છે કે?

- લોકશાહીના મૂળ વધુ ઊંડા કરવા એ જગતના દરેક લોકશાહી રાષ્ટ્રો સામેનું મોટું આવહાન છે. સ્વાતંત્ર્ય, સમતા, બંધુતા અને ન્યાય, શાંતિ, વિકાસ અને માનવતાવાદના મૂલ્યો સમાજના દરેક સ્તર સુધી પહોંચાડવા આવશ્યક છે. તે માટે આવશ્યક સહમતી પણ લોકશાહીના માર્ગે જ નિર્માણ કરવી શક્ય છે. લોકશાહીને મજબૂત કરવા માટે આ સુધારણાની આવશ્યકતા છે.

લોકશાહી

લોકશાહીને વધુ અર્થપૂર્ણ કરવા માટે સરકારે સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવું, મહિલા અને દુર્બળ ઘટકો માટે આરક્ષણ જેવી ઉપાય યોજનાઓ

યોજુ. પરંતુ આમ કરવાથી નિર્માણ હાથમાં ખરી સત્તા આવે છે કે આ પ્રક્રિયા વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

ધાર્મિક સંઘર્ષ : ધાર્મિક સંઘર્ષ અને તેમાંથી નિર્માણ થનાર દહેશતવાદ ભારતીય લોકશાહી સામેનું સૌથી મોટું આપ્યાન છે. સમાજમાં ધાર્મિક કુટિલતા વધતા સામાજિક સ્થિરતા નહીંવતું થાય છે. દહેશતવાદ જેવી ઘટનાઓને કારણે લોકોનો લોકશાહીમાં સહભાગ ઓછો થાય છે.

નક્ષત્રવાદ (નક્ષત્રવાદ) : નક્ષત્રવાદ એ ભારતની ખૂબ મોટી સમસ્યા છે. ભૂમિહીન ખેડૂતો, આદિવાસીઓ પર થતા અન્યાયને દૂર કરવા માટે નક્ષત્રવાદ શરૂ થયો. નક્ષત્રવાદે હવે ઉત્ત્ર રૂપ ધારણ કર્યું છે. પણ તેમાં ખેડૂત-આદિવાસીઓની સમસ્યાનું મહત્વ ઓછું થઈ સરકારનો હિંસક પદ્ધતિથી વિરોધ કરવો, પોલીસ દળ પર હુમલો કરવો, જેવા માર્ગોનો ઉપયોગ નક્ષત્રવાદી સમૂહ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

ભાજીઓ : ભારતમાં સાર્વજનિક ક્ષેત્રોમાં મોટા પ્રમાણમાં બ્રાહ્મણારની સમસ્યા જણાઈ આવે છે. રાજકીય અને પ્રશાસકીય સ્તરના બ્રાહ્મણારને કારણે સરકારની કાર્યક્ષમતા ઓછી થાય છે. સરકારી કામોમાં લાગતો સમય, સાર્વજનિક સુખ સુવિધાની ઉત્તરતી ગુણવત્તા, જુદા જુદા આર્થિક ઘોટાળાઓને કારણે લોકોમાં વ્યવસ્થા તરફ અવિશ્વાસ અને અસમાદ્યાનની ભાવના નિર્માણ

નિર્માણ સામેની મોટી સમસ્યા

રાજકારણમાં પરિવારવાદ એ આપણી લોકશાહીસામેની મોટી સમસ્યા છે. રાજકારણમાં એક જ કુટુંબનો એકાધિકાર નિર્માણ થતા લોકશાહીનો અવકાશ (democratic space) સંકોચાય છે. સામાન્ય લોકોને સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં સહભાગની તક મળતી નથી.

થાય છે. ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં થતો બ્રાહ્મણાર, બનાવટી મતદાન, મતદારોને લાંચ આપવી, જબરદસ્તી કરવી જેવી ઘટનાઓને કારણે લોકોનો લોકશાહી પ્રક્રિયા પરથી વિશ્વાસ ઉઠી શકે છે.

રાજકીય પ્રક્રિયા : રાજકીય પ્રક્રિયામાં ગુનેગારોનો વધતો સહભાગ લોકશાહી સામેની એક ગંભીર સમસ્યા છે. કેટલીક વાર ગુનાહિત પૃષ્ઠભૂમિ, ગુનાહિત આરોપો, બ્રાહ્મણારના આરોપો ધરાવતી વ્યક્તિઓને રાજકીય પક્ષો ઉમેદવારી આપે છે. તેથી રાજકારણમાં પૈસા અને ગુંડાગીરીનું મહત્વ વધે છે. તેથી ચૂંટણી વખતે હિંસાનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

નક્ષત્રવાદ : ઉપર વર્ણવેલા આપ્યાનો સિવાય લોકશાહી સામે કેટલાક સામાજિક આપ્યાનો પણ છે. બેરોજગારી, વ્યસન, દુકાણ, સાધન સંપત્તિનું અસમાન વિતરણ, ગરીબ-શ્રીમંત વર્ચ્યે વધતું અંતર, જાતીયતા જેવા સામાજિક પ્રશ્નો ઉકેલવા આવશ્યક છે.

નિર્માણ સામેની મોટી સમસ્યા

(૧) લોકશાહીમાં બહુમતનું ખૂબ જ મહત્વ છે. લોકશાહીમાં બહુમત મેળવનાર પક્ષ સત્તા સંભાળે છે. સંસદમાં દરેક નિર્ણય બહુમતીથી લેવામાં આવે છે. લોકશાહીનો ઉદ્દેશ બહુસંખ્ય સમાજનું કલ્યાણ હોય છે. બહુમતને મહત્વ આપતી વખતે અલ્પમતમાં આવેલા અને અલ્પસંખ્યા ધરાવનાર લોકો પર અન્યાય થવાની શક્યતા હોય છે. લોકશાહીમાં બહુમતીથી ચાલતી સરકાર હોય તો પણ અલ્પમતમાં આવેલા લોકોનો નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સમાવેશ કરવો, તેમના હિતસંબંધોનો વિચાર કરવો એ પણ સરકારનું કર્તવ્ય છે. ટૂંકમાં લોકશાહી સરકારમાં દરેકના મતનું મહત્વ હોવું જોઈએ. બહુમતીની સરકાર બહુસંખ્યા ધરાવતા સમાજની સરકાર ન હોવી જોઈએ. દરેક ધાર્મિક, ભાષિક, વાંશિક, જાતીય સમૂહોને લોકશાહીમાં નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સહભાગી થવાની સમાન તક મળવી જોઈએ.

(२) ભારતીય જ્યાયાલયો રાજકીય પ્રક્રિયાને વધુ પારદર્શક બનાવવા માટે સભાનતા પૂર્વક પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ખાસ કરીને રાજકારણનું ગુનેગારીકરણ થતું રોકવા ગુનેગારોને કડક શિક્ષા અને રાજકીય પ્રક્રિયામાં સહભાગી થવા પર જ્યાયાલયે પ્રતિબંધ મૂક્યો છે.

(૩) ભારતની લોકશાહીને સફળ બનાવવા માટે માત્ર સરકાર, પ્રશાસન, જ્યાય વ્યવસ્થાના સ્તરે થતા પ્રયત્નો પૂરતા નથી. એ માટે સામાજિક અને વૈચક્ષિક સ્તરે પણ દરેક સભાનતાપૂર્વક પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. શાસકીય અને પ્રશાસકીય સ્તરે સર્વ શિક્ષા અભિયાન, સ્વચ્છ ભારત અભિયાન, ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના, સ્વ-મદદ જૂથોની સ્થાપના, મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ

દ્વારા અધ્યોત્ત્મી યોગ્ય વર્ગથી કંપની ક્રમી

(૧) લોકશાહીમાં..... ચુંટણીમાં સહભાગી થઈ સત્તા પ્રાપ્ત કરે છે.

- (અ) રાજકીય પક્ષ
- (બ) જ્યાયાલાય
- (ક) સામાજિક સંસ્થા
- (દ) ઉપરપૈકી એક પણ નહીં.

(૨) જગતના દરેક લોકશાહી રાષ્ટ્રો સામેનું મોદું આહાન એટલે

- (અ) ધાર્મિક સંઘર્ષ
- (બ) નક્ષત્રવાદી કાર્યો
- (ક) લોકશાહીના મૂળ વધુ ઊંડા કરવા
- (દ) ગુંડાગીરીનું મહત્વ

દ્વારા અધ્યોત્ત્મી વર્ગથી ક્રમી

(૧) લોકશાહી ટકાવવા માટે સાવધ રહેવું પડે છે.

(૨) ડાબેરી ઉગ્રવાદી ચળવળમાં આજે ખેડૂત અને આદિવાસીઓની સમસ્યાનું મહત્વ વધ્યું છે.

(૩) ચુંટણીમાં બ્રષ્ટાચારને કારણે લોકોનો લોકશાહી પ્રક્રિયા પરથી વિશ્વાસ ઊઠી શકે છે.

રોજગાર યોજના જેવા અનેક ઉપક્રમો ચલાવવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ વધારવા માટે સ્થાનિક શાસન સંસ્થાઓમાં ૫૦% આરક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે.

(૪) ભારતની લોકશાહીને સફળ બનાવવી હોય તો દરેક સ્તરે નાગરિકોનો સહભાગ વધવો જોઈએ. ખાસ કરીને શાસન વ્યવહાર સ્તરે સહભાગ વધશે તો સાર્વજનિક ધોરણોનું સ્વરૂપ બદલાશે. સંવાદ ઢ્ણારા તેનું નિર્માણ થશે. સત્તા પર ન આવી શકનારાઓ સાથે પણ આદાન-પ્રદાન લોકશાહીની સફળતા માટે આવશ્યક છે. પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ સમતા, સ્વાતંત્ર્ય, સામાજિક જ્યાય, ધર્મનિરપેક્ષતા જેવા મૂલ્યોનો આદર અને જતન કરવું જોઈએ. આપણે દેશના એક જવાબદાર નાગરિક છીએ, એ જાગૃતી દરેકે રાખવી જોઈએ. તો જ લોકશાહી સફળ થશે.

૩. દ્વારા અધ્યોત્ત્મી

- (અ) ડાબેરી ઉગ્રવાદી
- (બ) બ્રષ્ટાચાર

૪. દ્વારા અધ્યોત્ત્મી

- (૧) ભારતમાં લોકશાહીની સફળતા માટે કઈ બાબતો આવશ્યક છે?
- (૨) રાજકારણનું ગુનેગારીકરણ થવાનું શું પરિણામ થાય છે?
- (૩) રાજકીય પ્રક્રિયાને પારદર્શક બનાવવા માટે ક્યા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે?

(૧) બ્રષ્ટાચારને રોકવા માટે તમે કઈ ઉપાય યોજના સૂચવશો તેની યાદી તૈયાર કરો.

(૨) ‘ભારતમાં દહેશતવાદ’ સમસ્યા પર સમૂહચર્ચાનું આચ્યોજન કરો.

(૩) ‘વ્યસન મુક્તિ’ વિષય પર પથનાટ્ય રજૂ કરો.

નાગરિક રહેણા.....

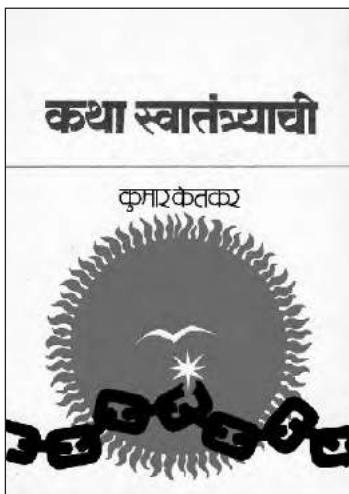
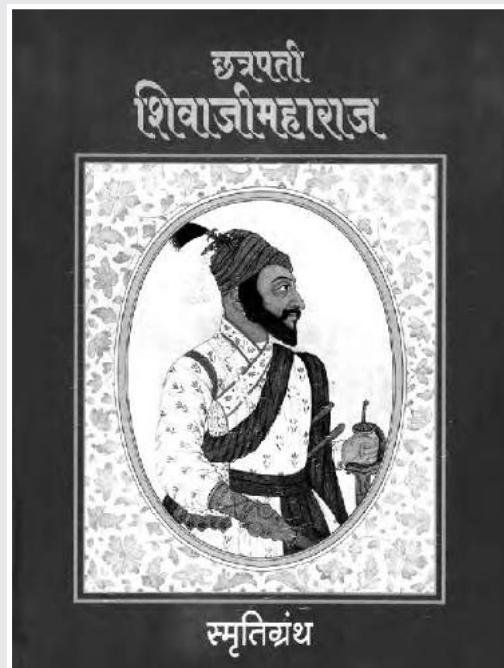
ભારતનો દરેક નાગરિક, પછી ભલે તે ગામ, તાલુકા અથવા શહેરમાં રહેતો હોય, દરરોજ અનેક નાગરી અને રાજકીય પ્રશ્નોથી સતત જોડાયેલો હોય છે. રહેઠાણાનો દાખલો, જાતિનો દાખલો, આધાર કાર્ડ માટે કોને મળવું? પાણી, સાર્વજનિક સ્વચ્છતા અંગે કોને ફરિયાદ કરવી? ઘરના દસ્તાવેજો ક્યાંથી મેળવવા? જેવી અનેક બાબતો વિશેની માહિતી નાગરિકશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ દ્વારા મળે છે. દેશના નાગરિક તરીકિના પોતાના હક્ક-ફરજોની જાણ થાય છે. ભારતમાં અને ભારતની બહાર પ્રવાસ કરવા માટે નાગરિક તરીક આવશ્યક માહિતી આ વિષયના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે.

શાળાજીવન પૂર્ણ થયા બાદ જ્યારે તમે ભવિષ્યનું આયોજન કરશો ત્યારે તમને રાજ્યશાસ્ત્ર વિષય ઉપયોગી થશે. કેન્દ્રીક્ય લોકસેવા આયોગ, મહારાષ્ટ્ર લોકસેવા આયોગ અને બેંકોમાં ભરતી માટે લેવાતી પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં ભારતીય શાસન અને રાજકારણ વિષયનો સમાવેશ થાય છે. તમે વ્યવસાય તરીકી કોઈપણ ક્ષેત્ર પસંદ કરો, રાજ્યશાસ્ત્ર તેનો પાયો છે. તે જ પ્રમાણે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ, લોક પ્રશાસન, શાંતિ અને સંધર્ણનો અભ્યાસ રાજ્યશાસ્ત્ર સિવાય થઈ શકે નહીં. આ વિષયના અભ્યાસ દ્વારા રોજગારની અનેક તક ઉપલબ્ધ થાય છે. ફક્ત અદ્યાપન અને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં જ નહીં પણ માહિતી તંત્રજ્ઞાન, ધોરણ વિશ્લેષણ, રાજકીય નેતાઓના સલાહકાર મંડળમાં પણ રોજગારની તક ઉપલબ્ધ છે.

જાગતિકીકરણને કારણે રાજ્યશાસ્ત્રનો વ્યવહારિક ઉપયોગ થાય તેવી અનેક તકોનું નિર્માણ થયું છે. આજે રાજકીય પક્ષો, દભાવજૂથ, બિનસરકારી સંસ્થા, સ્વયંસેવી સંગાઠનોને શાસન અને રાજકારણના જાણકાર સંશોધક અને મદ્યસ્થ વ્યક્તિઓની જરૂર છે. રાજકીય પ્રક્રિયા અને નોકરશાહીની જટિલતા અને વિશ્લેષણાત્મક કૌશલ્ય ધરાવતી વ્યક્તિઓની સર્વત્ર જરૂરિયાત હોય છે.

छत्रपती शिवाजी महाराज स्मृतिग्रंथ

- सामान्य रयतेच्या कल्याणासाठी स्थापन केलेल्या स्वराज्य स्थापनेची कथा उलगडणारे पुस्तक.
- छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या उत्तुंग कार्य व त्यामागची तेवढीच उत्तुंग व उदात्त भूमिका वाचकांसमोर आणणारे प्रेरणादायी वाचन साहित्य.
- इतिहास वाचनासाठी पूरक असे संदर्भ पुस्तक.

- इतिहास वाचनासाठी पूरक अशी संदर्भ पुस्तके.
- निवडक लेखक, इतिहासकारांचे प्रेरणादायी लेखक.

पुस्तक मागणीसाठी www.ebalbharati.in, www.balbharati.in संकेतस्थळावर भेट द्या.

**साहित्य पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या विभागीय भांडारांमध्ये
विक्रीसाठी उपलब्ध आहे.**

ebalbharati

विभागीय भांडारे संपर्क क्रमांक : पुणे - ☎ २५६५९४६५, कोल्हापूर- ☎ २४६८५७६, मुंबई (गोरेगाव)
- ☎ २८७७९८४२, पनवेल - ☎ २७४६२६४६५, नाशिक - ☎ २३९९५९९, औरंगाबाद - ☎
२३३२९७९९, नागपूर - ☎ २५४७७७६६/२५२३०७८, लातूर - ☎ २२०१३०, अमरावती - ☎ २५३०१६५

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક નિર્મિતિ અને અભ્યાસક્રમ સંશોધન મંડળ, પુણે.

ઇતિહાસ વ રાજ્યશાસ્ત્ર ડિ. ૧૦ વી (ગુજરાતી માધ્યમ)

₹ 56.00

एક કદમ સ્વચ્છતા કી ઓર